

**BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT
VAN GESCHRIFTEN, BOEK- EN
PLAATWERKEN OP HET GEBIED
DER TUINKUNST**

DOOR

LEONARD A. SPRINGER

H. VEENMAN & ZONEN, WAGENINGEN

163233-97

**BIBLIOGRAPHISCH OVERZICHT
VAN GESCHRIFTEN, BOEK- EN
PLAATWERKEN OP HET GEBIED
DER TUINKUNST**

DOOR

LEONARD A. SPRINGER

TUINARCHITECT

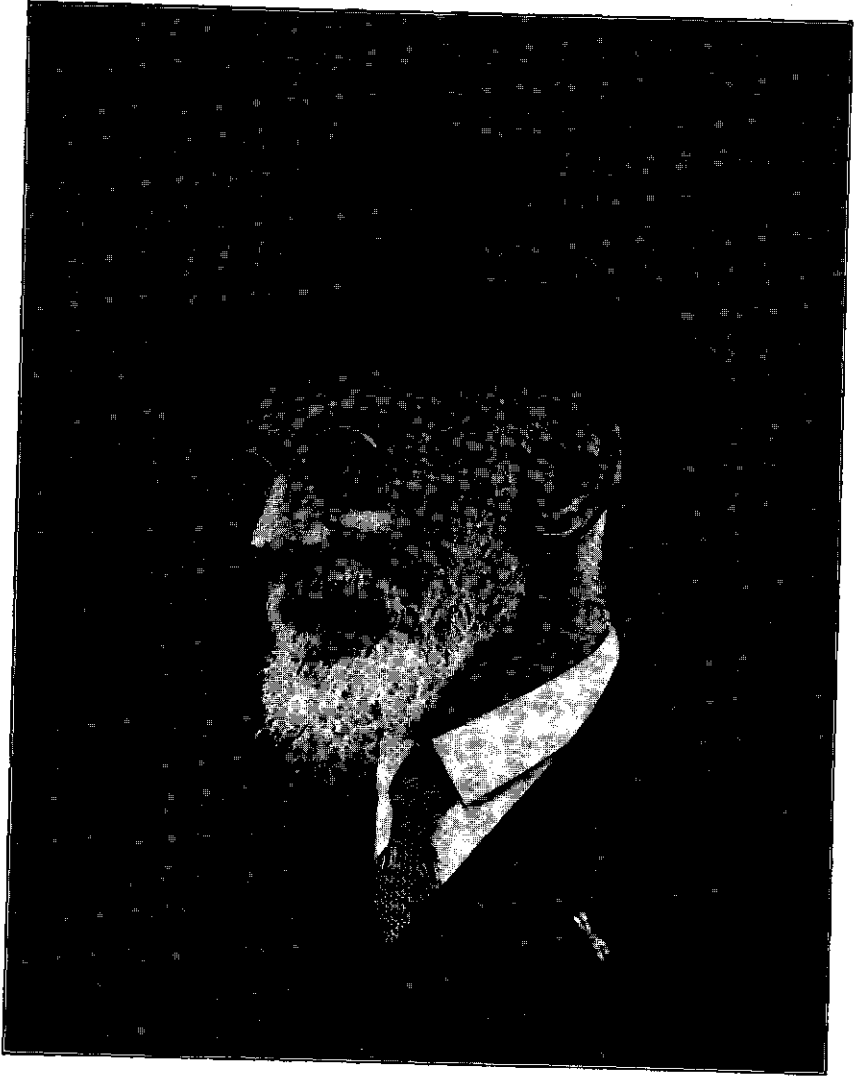
PUBLICATIE VAN DE STICHTING
„FONDS LANDBOUW EXPORT BUREAU 1916—1918”
WAGENINGEN
No. 15

H. VEENMAN & ZONEN, WAGENINGEN, 1936

Bibliotheek
der
Landbouw Hoogeschool
WAGENINGEN

ISBN: 163233-97

Edmund Springle

VOORBERICHT

Gaarne vervul ik de taak een voorwoord te schrijven bij deze belangrijke verzameling literatuurtitels over tuinarchitectuur, bijeengebracht door den nestor in dit kunstvak, Leonard A. Springer. Wanneer wij weten, dat hij in 1875 als tuinarchitect bij de firma Halverhout te Nieuwer-Amstel werkte, dan moet het ook tot ons doordringen, dat hij nu reeds zestig jaren dit vak beoefent en zulks met zooveel liefde en met zooveel succes, dat er bijna geen groote plaats in Nederland is, waar hij geen werken heeft aangelegd of waar hij niet van advies gediend heeft bij aanleg en uitbreiding.

Hij maakte dus reeds op zeer jeugdigen leeftijd kennis met de tuinbouw-literatuur en ondervond al spoedig de moeilijkheid om achter die literatuur te komen, vooral toen hij in 1897 in Wageningen benoemd werd tot leeraar in de tuinarchitectuur en hij toen ook de ontwikkelingsgeschiedenis daarvan kreeg te doceeren. Bovendien moest hij, meer dan één zijner collega's, zich in dien ontwikkelingsgang verdiepen, daar hij ettelijke buitenplaatsen kreeg te reorganiseeren, waar vele der oude stijlen nog in brokstukken aanwezig waren, waarmede hij rekening wilde houden bij de door hem toe te passen veranderingen om niet noodeloos historische gedeelten te vernielen.

Steeds heeft hij zijn kennis uitgebreid en trachtte hij zooveel mogelijk de boeken in eigendom te verwerven, zoodat zijn rijk voorziene bibliotheek nu ongeveer 800 werken omvat. Allerlei minder bekende werken prijken in zijn bibliotheek. Van de werken, welke hij kon raadplegen en waarover hij zijn oordeel in korte notities vastlegde en van sommige andere, die hij wel in de literatuur vond, doch die hij nooit zelve onder oogen kreeg, vervaardigde hij een kaartcatalogus. Aan de hand van dien kaartcatalogus en aan die van zijn aantekeningen was het hem gegeven een sobere beschrijving van de ontwikkeling der tuinarchitectuur te geven, verdeeld over verschillende hoofdstukken, waarin telkens de aan de literatuur deel hebbende landen in volgorde worden behandeld; de literatuur wordt vermeld en eventueel besproken. Deze opzet is van veel belang voor de jongeren.

Wie den schrijver kent, weet, dat hij de door hem behandelde boeken naar hun werkelijke waarde schat, dat hij de meeste goed doorvorschot heeft en ook, dat hij, waar noodig, onomwonden zijn meening zegt. Dit laatste vooral is van belang voor hen, die dit boekje gebruiken willen om de goede literatuur over bepaalde perioden bijeen te garen. Zij weten

dan, wat iemand met zijn ervaring over bepaalde boeken zegt en hoe hoog hij ze waardeert. Springer heeft niet alle boeken kunnen raadplegen. Wie de afdeeling *Garden Architecture* in *Bradley's Encyclopaedie* inziet, vindt daar titels, die in het werk van Springer niet voorkomen, daarentegen komt in *Bradley* slechts een deel der titels van Springer voor. Beide boeken vullen elkander op bijzonder gelukkige wijze aan.

Springers open, eerlijke natuur spreekt telkens opnieuw uit dit werk, dat daardoor het droge van een boeken-opsomming mist. Hij weet direct te zeggen, wanneer plagiaat is gepleegd, waar bepaalde teekeningen elders reeds voorkomen, zonder dat dit erbij vermeld is. Telkens weer treft het ons, hoe vertalingen van werken zonder vermelding van den oorspronkelijken auteur, door hem aan de kaak worden gesteld. Een dergelijk geval vinden we bij *Dézallier d'Argenville*.

In elke periode wordt, indien mogelijk, aangeknoopt aan een voor-aanstaand kunstenaar in die periode en wordt aangegeven hoe later zijn werk wordt gewaardeerd, besproken en herdrukt. Zoo komen wel verschillende titels uit het tijdskader, doch de bespreking wordt rijker en actueeler.

Verder vecht hij tegen het chauvinisme, zooals in Engeland, waar lang niet altijd *Daniel Marot*, de adviseur voor tuinaanleg van Koning *Willem III* wordt genoemd, ook b.v. niet voor den aanleg van *Hampton Court*.

Verscheidene malen treft ons ook, dat het den schrijver onbegrijpelijk voorkomt, dat bepaalde door hem als belangrijk aangegeven werken niet werden gebruikt door latere auteurs. Vaak treft men het zinnetje aan: „Ik vond het zelfs nooit aangehaald.” Dergelijke uitspraken typeeren den mensch, die hier aan het woord is, een die zijn boeken grondig kent. Hij heeft de vele moeilijkheden, verbonden aan het raadplegen en vinden van die literatuur aan den lijve ondervonden en heeft nu op zijn ouden dag het besluit genomen, anderen voor die moeilijkheden te vrijwaren.

Behalve naar boeken en tijdschriften, verwijst hij ook naar bestaande teekeningen van tuinen en buitenplaatsen, waarvan er vele in zijn bezit zijn.

Bij de uitvoering van de talrijke werken is zijn literatuurkennis hem van grooten dienst geweest. Onnatuurlijke opvattingen, b.v. „rots-tuintjes” in ons polderland, kunnen zijn aandacht niet hebben, wèl zijn critiek. Bij een stuk van *Goethe* zegt hij, dat „deze den spot drijft met de uitwassen der tuinkunst” en voegt daaraan toe: „Hij moest nu nog eens leven!”

Verder zou ik op Springer willen toepassen hetgeen hijzelf naar voren brengt, wanneer hij spreekt over *Le Nôtre*. „Zooals vele groote kunstenaars heeft *Le Nôtre* zelf geen boek uitgegeven... Theoretische beschouwingen heeft hij over zijn inzichten niet gegeven... navolgers bouwden uit zijn werken een theorie op, die men later als de principes van den grooten voorganger beschouwde.”

Moge het resultaat van Springers rijke ervaring, neergelegd in dit boek, handelend over de literatuur in de tuinkunst, aan menigen tuin-architect, reeds gevestigd of nog studeerend, groot voordeel opleveren en moge ten slotte de schrijver nog jaren leven om het nut van zijn boek voor anderen te kunnen vaststellen.

J. JESWIET.

Wageningen, 2 November 1935.

INHOUD

	blz.
Voorbericht	5
I. Inleiding	11
II. Tuinen der Oudheid	13
III. Middeleeuwen	16
IV. Renaissance tot Le Nôtre	17
V. Het Le Nôtre-tijdperk	29
a. Frankrijk	29
b. Engeland	35
c. Duitschland	36
Duitschland. Bijzondere parken	39
d. Nederland en België	41
e. Zweden en Denemarken	48
f. Spanje	49
g. Italië	49
VI. Verval van den Le Nôtre-stijl. Overgang naar den landschapstijl	50
VII. Landschapstijl	51
a. Voorgangers en Chineesche kunst	51
b. Engeland	55
c. Frankrijk	60
d. Duitschland	62
e. Nederland	68
f. België	68
g. Italië	69
h. Japan	69
VIII. 1801-1900	69
a. Engeland en Amerika	70
b. Frankrijk en België	76
c. Duitschland	82
Duitschland. Bijzondere parken	90
d. Nederland	95
e. Italië en Spanje	97
f. Rusland en Polen	98
g. Japan en Indië	98
IX. 1900 tot heden	99
a. Engeland	100
b. Noord-Amerika	104
c. Frankrijk	104
d. België	107
e. Spanje en Portugal	107

	blz.
<i>f.</i> Duitschland en Oostenrijk	107
<i>g.</i> Nederland	109
<i>h.</i> Italië	112
<i>i.</i> Japan en Indië	113
X. Geschiedkundige werken	113
XI. Bijzondere afdeelingen, als bloemperken, mozaïekperken, rotstuinen, rozentuinen enz. Aanleg en onderhoud	122
XII. Stedebouw, openbare parken, villaparken enz.	125
<i>a.</i> Engeland	125
<i>b.</i> Duitschland	127
<i>c.</i> Nederland	129
<i>d.</i> Frankrijk	132
XIII. Begraafplaatsen	133
XIV. Arboreta, botanische tuinen en andere wetenschappelijke inrichtingen	133
XV. Tentoonstellingen	136
XVI. Schooltuinen	137
XVII. Doolhoven	137
XVIII. Tuinsieraden	137
XIX. Tuinromantiek	140
XX. Boeken voor en over onderwijs in tuinkunst	141
XXI. Personalìa	146
XXII. Bibliographie	146
XXIII. Tijdschriften	147
XXIV. Alfabëtisch register	151

I. INLEIDING

In den jaargang 1898 van het *Tijdschrift voor Tuinbouw* gaf ik een klein overzicht der literatuur op het gebied der *Tuinkunst*. Dat een dergelijk overzicht nuttig kan zijn, bleek mij herhaaldelijk door aanvragen van jonge lieden, die dezelfde vraag stelden als ik, toen ik mijzelf in dit kunstvak en zijne geschiedenis wenschte te bekwamen en mij ervan op de hoogte wilde stellen, welke boeken ik moest bestudeeren en welke tijdschriftartikelen belangrijk waren.

Is het al zeer moeilijk een volledige opgave te doen van de boeken, die op dit gebied verschenen zijn, veel moeilijker is dit voor tijdschriftartikelen. Want vele, zeer vele goede stukken, belangrijk voor de geschiedenis der tuinkunst, zijn in de periodieken begraven. Niemand denkt er meer aan. Zij zijn uit het oog verloren, vergeten; ten laatste weet men niet dat zij bestaan. Dit is zeker jammer. Bestonden er voor de tuinkunst, evenals voor de bouwkunst, afzonderlijke tijdschriften, dan zou er veel gemakkelijker bereikbaar zijn gebleven, wat nu zeer moeilijk te vinden is. Een groot aantal titels van dergelijke tijdschriftartikelen heb ik verzameld; zij zouden een boekdeel op zich zelf kunnen vormen, zelfs zonder dat de lijst compleet was. Slechts enkele ervan zijn in dit werk opgenomen.

Ik heb mij dus vooral bezig gehouden met zooveel mogelijk titels van boeken bijeen te brengen, waarvan een klein 1000-tal mij persoonlijk bekend is, hetzij ik de werken in mijn bezit heb, hetzij ik ze korteren of langeren tijd in handen had om door te zien, terwijl er ook nog een grooter aantal is, dat ik slechts van naam ken of aangehaald of besproken vond. Toch kan dit groote aantal titels, met elkaar een 1500-tal, nog in de verste verte niet op volledigheid aanspraak maken, want telkens komen er nieuwe uit het verleden opduiken; maar ook worden er voortdurend nieuwe boek- en plaatwerken uitgegeven en het zijn vooral deze laatste, die tegenwoordig in grooten getale verschijnen door de vorderingen der techniek van fotografische opname en reproductie.

Wanneer men deze laatste vergelijkt met de oude afbeeldingen, dan is het verschil ontzaglijk groot, niet alleen wat de schoonheid betreft, maar ook door de meerdere juistheid, die de moderne afbeeldingen ons bieden. Men was vroeger meer afhankelijk van de kunstenaars dan tegenwoordig. Zij moesten van de onderwerpen teekeningen maken, welke later in koper, steen of hout werden overgebracht. Voor het maken van een reproductie waren vroeger dagen, ja weken noodig, terwijl nu minuten voldoende zijn.

Toch doen die oude gravures, hetzij in koper, in steen of in hout, aangenaam aan, omdat er iets persoonlijks in zit van den etsers, graveurs

of houtsnijder, maar vooral ook van den kunstenaar als deze zelf de etsnaald hanteerde of zelf de teekening op metaal, steen of hout had aangebracht.

Al mist men in de oude afbeeldingen het natuurlijke der moderne reproducties, toch moeten wij ons verheugen in het feit, dat die oude, dikwijls onbeholpen afbeeldingen ons een beter begrip geven van de vormen der tuinen uit vroegere eeuwen, dan de beste en uitvoerigste beschrijvingen kunnen doen.

Wij zullen dit uit de verdere behandeling van de stof zien.

Men moet zelfs bij de beoordeeling van fotografische afbeeldingen voorzichtig zijn; zij kunnen dikwijls even bedriegelijk zijn, wat betreft de verhouding der onderdeelen tot elkander en tot het geheel, als de oude kopergravures of schilderijen, waarbij de teekenaar of graveur zijn fantasie wat te ver heeft laten gaan. Ook bij de fotografische reproducties mist men veelal een maatstaf tot een goede beoordeeling der verhoudingen. Er kan of door instellen of door retouche een grootere diepte aan het tafereel gegeven zijn, dan in werkelijkheid aanwezig was. De afgebeelde tuinen schijnen dikwijls veel grooter, dan zij inderdaad zijn. Dit is bedriegelijk en leidt ook bij nabootsing tot versnippering en klein-geestige opvatting, waarbij geen rekening wordt gehouden met den groei van het gebruikte levende materiaal. In tal van kleine tuinen bij villa's komt dit sterk aan het licht. Men heeft op een plaat in een of ander boekwerk iets gezien en wil dit ook zoo hebben, zonder zich af te vragen: Hoe groot is dit alles in verhouding tot den mensch; kan dit wel en zal het zoo blijven?

Daarom is het noodig, dat men bij het raadplegen van boeken, zich er rekenschap van geeft of het afgebeelde wel ter plaatse te verwezenlijken is. Ook op historisch gebied wordt er door vele schrijvers en schrijfsters te weinig rekening gehouden met de werkelijkheid en met het feit, dat historieschrijvers nogal eens misgetast hebben of geen voldoende critischen geest hadden om de schrijvers onderling te toetsen. Meermalen komt het voor, dat men anderen klakkeloos, zonder persoonlijk onderzoek, maar heeft nageschreven.

Men kan niet genoeg lezen, maar men leze vooral met behoorlijk critischen geest. Geen enkel boek, hoe goed ook, moet men beschouwen als een evangelie, dat men maar aan te nemen of te gelooven heeft. Vooral houde men in het oog, dat vele opvattingen gegrondvest zijn op plaatselijke toestanden en deze verschillen naar de landen, waar de schrijvers thuis hoorden. Maar ook verschillen in opvatting van leidende voorgangers, die elk voor zich een bepaalde school vormden, doen zich hier gelden.

Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede, maar: „Blijft u zelf.”

II. DE TUINEN DER OUDHEID

Wanneer zijn de eerste tuinen gemaakt en wanneer zijn de eerste beschrijvingen en afbeeldingen in het licht gegeven?

Voor dat de plaat- en boekdrukkunst uitgevonden waren, moest alles op papyrus, perkament of ander materiaal geschreven of geteekend of met den beitel in steen uitgehakt worden. Uit den oudsten tijd weten wij daarom van den toestand der parken of tuinen weinig of niets.

Alleen bij de oude Egyptenaren vinden wij vrij uitvoerige aanwijzingen omtrent de inrichting van hunne tuinen. Wij kunnen er ons een enigszins duidelijke voorstelling van maken, doordat zij ons tamelijk nauwkeurige afbeeldingen zelfs van onderdeelen hebben nagelaten met bijschriften in hun eigenaardig hiërogllyphenschrift. Wij zien daaruit, dat zij goede tuin- en landbouwers waren; dat zij met zorg hun boomgaarden en wijngaarden behandelde en van water voorzagen. Men mag dus verwachten, dat zij er ook goed onderhouden tuinen op na hielden. De afbeeldingen daarvan zijn inderdaad gevonden, o.a. op de ruïnes van tempels.

In het museum te Bulak moet volgens Fransche mededeelingen een geschrift aanwezig zijn, aangeduid als:

Papyrus IV, vertaald en uitgegeven door Mariette, waarop een beschrijving voorkomt, hoe een tuin aan te leggen. Verder hebben wij ter vergelijking uit den nieuweren tijd:

Wilkinson, I. and Birch, S., *Manners and Customs of the ancient Egyptians*. New edition revised and corrected by S. Birch, 3 Vol. ill. 8°, Boston, 1833, waarin men tal van reproducties vindt van deze oude afbeeldingen.

Lepsius, R., *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*. Het zijn meest duidelijke plattegronden met hun indeelingen, waarbij ook de boomen zijn aangegeven, terwijl men zelfs eenigszins kan nagaan, welke soorten zijn bedoeld. Voor de meeste soorten had men bepaalde hiërogliphische teekens, die in latere historieboeken gereproduceerd zijn.

Jammer is het, dat wij van andere, even oude en oudere cultuurvolken niet dergelijke gegevens hebben over de indeeling en het aanzicht van hunne parken. Wij weten, dat de Perzen, Syriërs, Babyloëniërs hun *paradisos* (parken) hadden, maar hoe deze er werkelijk uitzagen, weten wij niet; wij kunnen dit slechts gissen. Wat is er al niet geredeneerd over die legendarische zoogenaamde hangende tuinen van Semiramis. Men weet er absoluut niets zekers van. Evenals den tuin van Plinius, heeft men ook getracht deze tuinen te reconstrueeren. Wij verwijzen hiervoor naar:

Fischer von Erlachen, Joh. Bersch, *Entwurf einer historischen Architectur*, gr. fol. ill., Leipzig, 1725. Zie ook: *Garten*, in Krünitz' *Oeconomische Encyclopaedie* 1780 [33] ¹⁾.

De schrijver laat ons zien, hoe hij zich de Babylonische parken voorstelde, met een pyramidevormig gebouw van acht verdiepingen hoog,

¹⁾ De tusschen [] achter sommige titels geplaatste getallen in deze studie zijn de catalogusnummers van de verzameling des schrijvers.

afgesloten door een koepelvormigen top.

De reconstructie van den aanleg staat sterk onder invloed der laat-renaissance, hetgeen niet direct verkeerd is, daar de renaissance-tuinen via Rome uit het Oosten stammen. Het is bekend, dat ook de Romeinen hun hangende tuinen hadden, waarvan de tuinen van Isola Bella, een der Borrromeische eilanden in het Lago Maggiore, een nabootsing zijn.

In het Oude Testament vindt men aanduidingen, dat koning Salomo bij zijn koninklijk paleis een park moet gehad hebben, want in

Salomo, *Hooglied*, is sprake van een fontein in den hof, met bloemen en vruchten, vergeleken met de schoonheid en liefvalligheid van een beminde vrouw. Deze beschrijvingen op de overdrachtelijke, bloemrijke manier van het Oosten, doen ons ook denken aan de gedichten van Homerus, waar deze de tuinen van Laërtes en koning Alcinous beschrijft. Zie:

Homerus, *Odyssea*.

Wij zien dienzelfden geest in de oude Perzische en andere Oostersche paleistuinen, waarvan wij reproducties van oude afbeeldingen vinden in het werk van Fouquier en Duchêne en ontleend aan:

Chardin, Jean, *Journal du Voyage en Perse et aux Indes orientales...*, 1e ed. Amsterdam, 1711, daarna 1735. De mooiste editie is die verzorgd door Langlès, Paris, 1811.

Coste, Pascal, *Monuments modernes de la Perse*, Paris, 1867.

—, *Architecture arabe*.

Saladin, Henri, *Manuel d'art musulman, I, Histoire de l'Architecture*.

Migeon, Gaston, *Manuel d'art musulman, II, Les arts plastiques et industriels*, Paris, 1907.

Wij vinden in deze beschrijvingen veel, wat doet denken aan de tegenwoordige Moorsche tuinen in Spanje, voorzooer deze niet door de latere invloeden, renaissance en barok, gewijzigd zijn. Oude Indische afbeeldingen doen zien, dat daar nog veel is blijven hangen van de tuinkunst van het Centraal-Azië der verre oudheid.

Wat betreft de tuinen van het oude Griekenland verkeerden wij evenzoo nog in het onzekere en berust alles op vermoeden. Homerus in zijn gedicht, hierboven genoemd, zegt wel iets, maar niet duidelijk, niet positief genoeg.

Iets verder zijn wij met de kennis omtrent de tuinen der oude Romeinen van even vóór of in het begin onzer jaartelling, door vroegere en latere opgravingen in Italië en vooral door de vondsten van beelden, monumenten en muurschilderingen te Pompeji en elders. Maar vooral door nagelaten geschriften van oude Romeinsche schrijvers hebben wij eenigszins een idee gekregen van hun tuinaanleg. Niet onwaarschijnlijk is het, dat de Romeinen, groote liefhebbers van land- en tuinbouw als zij waren, als gevolg van hun doordringen tot in Midden-Azië, beïnvloed werden bij den aanleg der tuinen bij hunne villa's in Italië door hetgeen zij in het oude Azië vonden.

Onder de nagelaten geschriften zijn de meest bekende die van:

- Cato, M. Porcius** (ca 200 v. Chr.), *De Re Rustica* en van:
- Plinius Secundus, Cajus** (62-112 n. Chr.), *Epistolae Lib. V, VII, XVII*, brieven aan zijn vriend Apollinarius, waarin hij nauwkeurig zijn buitenplaatsen Tuscum en Laurentinum in Tivoli beschreven heeft. Deze brieven zijn in vele talen overgebracht en een bron van studie geworden. Toch hebben de verschillende schrijvers en architecten, die getracht hebben volgens die beschrijvingen de plattegronden dier tuinen in lijn te brengen, niet kunnen slagen. Hun opvattingen loopen sterk uiteen, hetgeen uit de hier volgende werken is op te maken:
- Scamozzi, Vincenzo**, *L'Idée dell' Architettura Universale*, 2 part. con molte tavole, fol. Venezia, 1615.
- Avaux, Filibien des**, *Plans et descriptions des deux plus belles maisons de campagne de Pline le consul* [55].
- Castell, Robert**, *The villa's of the ancient* [394], fol. ill., London, 1728.
- Crubsacius**, *Wahrscheinlicher Entwurf von Laurentinum*, 1760.
- Marquez, D. Pietro**, *Della villa de Plinio*, 1796.
- Schinkel, C. F.**, *Restaurationen des Tuscum und Laurentinum*.... [392] in: *Architectonisches Album*, Heft VII, 1e Aufl., Berlin, 1841; 3e Aufl., fol. mit Taf., 1861.
- Meyer, Joh. Gustav Heinr.**, *Lehrbuch der schoenen Gartenkunst* [358], fol., Berlin, 1860; 2e Aufl., 1873.
- Voss, Richard**, *Tusculum*. Studie in: *Westermann's Monatshefte*, 1881.
- Springer, Leon. A.**, *De tuinen van Plinius de Jongere* [446]. Overdr. uit: *Tijdschrift voor Tuinbouw*, dl III, 1897, J. Wolters, Groningen.

De oorzaak van dit niet-slagen zit waarschijnlijk hierin, dat men niet genoeg rekening heeft gehouden met de indeeling van het oude Romeinsche huis, die, blijkens de brieven van Plinius, zeer veel invloed had op de indeeling van den tuin en omgeving.

De opvatting van Schinkel, die een bijzondere studie van de oude Romeinsche en Grieksche bouwkunst heeft kunnen maken, dank zij de belangrijke opgravingen in het begin van de 19e eeuw, komt daardoor dichter bij de waarheid, terwijl Meyer er nog verbetering in heeft gebracht. Doch beide hebben zich weer te veel laten meeslepen door de mode van hun tijd.

Tot de oudste tuinen van het tegenwoordige Europa behooren die der oude Moorsche paleizen in Spanje, o.a. Alhambra, bij Grenada. Tal van paleizen zijn door de Mooren in Spanje gebouwd sedert hun inval in 710 n. Chr. De Mooren, van Aziatischen oorsprong, hebben ook de Oostersche inrichting van hun paleizen daar ingevoerd en hiermede hun tuinen, die ook het verband doen zien tusschen de beschaving van het oude Azië en het latere Romeinsche rijk. Wat de Mooren in Spanje schiepen, bewijst den invloed, dien het Oosten op het Westen heeft gehad even vóór en even nà Christus' geboorte. Als men de afbeeldingen der oude Moorsche tuinen van Spanje vergelijkt met de tuinen op de oude Midden-Aziatische afbeeldingen, dan is de overeenkomst treffend. Zij zijn klaarblijkelijk van denzelfden oorsprong.

- Er is een uitgebreide literatuur, zoowel oude als nieuwe, over het Spanje onder de Mooren, o.a.:
- Sturler, J. E. de**, *Grenada en Alhambra* [696], Geschiedenis en Herinneringen, ill. 8°, Leiden, G. Kalf, 1880.
- Villiers-Stuart, C. M.**, *Spanish Gardens, their history, types and features* [772], London, B. T. Badsford Ltd, 1929 (zie blz. 107).
- Nichols Rose Standish**, *Spanish and Portuguese Gardens* [597], 8° ill., London, Constable & Comp., Ltd. (zie blz. 107).

III. MIDDELEEUWEN

Met den val van het West-Romeinsche Rijk en de verhuizing van barbaarsche volksstammen uit het Oosten naar het Westen ging de beschaving in Europa te gronde en daarbij ook de tuinkunst. Langzamerhand herstelde deze zich eenigermate, maar het bleef lang een te ruimoerige tijd, om haar weder tot haar ouden luister te doen terugkeeren. De huizen der grooten werden tot burchten en kasteelen versterkt om zich tegen eventueele vijandelijke burenen te kunnen verdedigen.

De liefde voor planten keerde echter terug, hetzij doordat men ze noodig had om hare geneeskrachtige eigenschappen, hetzij doordat men ze gebruikte voor versiering der kerken op kerkelijke feestdagen. Het waren dan ook vooral de kloosterlingen, die de planten kweekten in hun kloostertuinen, welke meestal binnen de kloostermuren werden aangelegd.

Boeken met opvattingen over de inrichting daarvan vindt men niet en men moet afgaan op hetgeen op oude teekeningen en schilderijen te vinden is of op overblijfselen, die er op wijzen, hoe ze er in dien tijd uitzagen.

Langzamerhand zien we op den buitenhof der kasteelen weder tuinen verrijzen, want door alle eeuwen heen zijn de vrouwen gesteld geweest op bloemen om er zichzelf of heur kamers mede te tooien. Doch we leeren ook deze tuinen niet anders kennen, dan van miniaturen en handschriften of van schilderijen. Ook de hoogdravende gedichten der middeleeuwsche dichters, waarin waarheid en verbeelding vermengd zijn, vertellen ons van tuinen, waarvan vele waarschijnlijk ontstaan zijn onder den invloed van het geziene in het Oosten bij gelegenheid der kruistochten of der bedevaarten naar het heilige land.

Onder deze gedichten zijn te vermelden:

- Maerlant, Jacob van** (1235–1309), *Episodes uit Maerlants history van Troyen*. Naar het te Wissen gevonden handschrift bewerkt door Dr. J. Verdam, Groningen, 1873.
- , *Der Naturen Bloeme*. In Nieuw Nederlandsch overgezet door Dr. Eelco Verwijs, Groningen, 1878.
- Boccaccio, Gio.**, *Il Decamerone*, 1342. Alleen belangrijk om de illustraties.
- Pennine en Vostaert** (± 1350), *Roman van Walewein*. Uitgegeven door Prof. Dr. W. J. A. Jonckbloet; Leiden, D. du Mortier, 1846.
- Fussesbrunnen, Konrad von** (± 1200), *Die Kindheit Jesu*. Herausgeg. von K. Kochendoerffer, Strassburg, 1881.

Van den Vos Reinaerde, ± 1250.

Lorris, Guillaume de (± 1250), *Le Roman de la Rose*.

Een der oudste tuinbouw-technische werken, als handschrift be-
waard, is wel:

Strassburg, Godfried von, *Tristano*.

Crescenzi, Pietro de (Peter de Crescentius, gest. 1320), *Opus ruralium
commodorum sive de agricultura libri XII*, Lovanii, Joannum de West-
phalia, 1305.

Dit handschrift is in 1373 op last van Karel V, koning van Frankrijk,
uit het Latijn in het Fransch vertaald als:

—, *Rusticau du labour des champs*.

Nog zeer lang na de uitvinding der boekdrukkunst in 1423, ver-
schenen nieuwe uitgaven ervan, o.a. een Duitsche onder den titel:
—, *XII Bücher vom Feld u Ackerbau*, volgens sommigen in 1471 te
Augsburg, volgens anderen te Strassburg en een Italiaansche:

Crescentiis, Petri de, *De agricultura... libri XII*. *Lingua italica con-
scripta*. 1e ed. fol., Florentiae, 1478; daarna in het Fransch:

Crescens, Pierre de, *Le livre des prouffits champêtres et ruraulx, composé
en latin et translaté depuis en langage français*, 1e ed. fol., Paris, Vêrard,
1486.

Ook moet er nog een uitgave bestaan met den naam van Johan Bon-
homme, 15 October 1486.

Garlanda, Jean de, *Le Menagier de Paris*, composé en 1393 par un
bourgeois parisien.

Het zijn niet direct tuinarchitectonische boeken, maar meer land-
en tuinbouw-handboeken, waaruit men evenwel meer het reële der
tuinkunst leerde kennen tegenover de fantastische verhalen van min-
streelen en dichters. Hetgeen men op de schilderijen afgebeeld ziet,
moet men grootendeels toeschrijven aan de fantasie der schilders. In
werkelijkheid zullen de meeste tuinen veel eenvoudiger geweest zijn.

Alberti, Leon. Baptista, *Libri XII de re aedificatoria*. Liber IX, cap. 4,
omstreeks 1450.

Colonna, Fra Francesco, *Hyperomachia poliphili*. Venisae, 1499.

IV. RENAISSANCE TOT LE NOTRE

Na de uitvinding van de boekdrukkunst kan men eigenlijk pas spre-
ken van boeken in den vorm, zooals wij deze nu gebruiken en was de
vermeerdering en verspreiding van gedachten over kunsten en weten-
schappen gemakkelijker geworden.

Zij ging aan de renaissance in de kunsten vooraf en heeft zeker niet
weinig bijgedragen tot het ontstaan, de vervolmaking en de verbreiding
daarvan.

In Italië is zij geboren, als gevolg der aanwezige talrijke overblijfselen
van oude Romeinsche bouw-, beeldhouw- en decoratieve kunst. Oude
Romeinsche geschriften werden bewerkt en verspreid en deden evenzoo
hun invloed gelden.

Was dit het geval met de bouwkunst en andere plastische kunsten, niet minder gold dit de tuinkunst. Hoewel reeds in het laatst der 15e eeuw ontstaan, komt het glanspunt pas in de eerste helft van de 16e eeuw.

Het is eigenaardig, dat wij zoo weinig vinden afgebeeld van het uiterlijk dier oudste renaissance-tuinen in Italië, zooals zij toen in werkelijkheid waren. Wat men er in latere en moderne historische boeken van te zien krijgt, is meestal uit veel lateren tijd, toen allerlei invloeden tot wijziging hadden bijgedragen.

Zoo is b.v. het park van de Villa Pallavicini eerst in de 17e eeuw en later in het Le Nôtre-tijdperk zeer gewijzigd en in het laatst van de 18e eeuw weer sterk veranderd onder den invloed van den zgn. Anglo-Chineeschen stijl.

De tuinen moeten er oorspronkelijk anders hebben uitgezien, hetgeen wij kunnen afleiden uit de nagelaten werken van kunstenaars uit dien tijd, die in Italië gestudeerd hebben en hun indrukken vastlegden of de voorbeelden overnamen in hun werken.

Mannen als Jacques Androuet Duerceau, Jan (Hans) Vredeman de Vries, e.a., laten in hun werken een geheel andere sfeer zien, dan die, waarin de tegenwoordige Italiaansche villatuinen zich bevinden.

Zelfs zeer lang daarna bemerkt men dien invloed en als men de teekeningen nagaat van Villa d'Este bij Rome, die Estienne de Perac in 1621 ons heeft nagelaten in zijn boek:

Perac, Estienne de, *I vestigi dell' antichità di Roma raccolti e ritratti in perspectiva da Stefano de Perac Parisino*, in Roma appresso Goth dit Scoichi, 1621, dan zien wij een geheel ander beeld.

Dit is ook het geval in het werk van:

Braun en Hooghenburg, *Civitates orbis terrarum*, Amsterdam, J. Blau, 1570, een prentwerk met Latijnschen tekst, waarin o.a. Villa Caprarola, eenvoudig en zoo verschillend van de afbeeldingen in den tegenwoordigen toestand.

Gaan wij verder na, wat oudere buitenlandsche navolgers ons nalieten, dan blijkt, dat de opvatting geheel anders was dan de meeste moderne schrijvers zich die voorstellen of anderen willen opdringen.

Columella, L. J. M., *De re rustica libri XII*, 4°, Venetiis, 1523, (in: *Scriptores rei rusticae*).

Cassianus, Bassus, *Der Feldbau; oder, das Buch von der Feldarbeyt... von dem... Keyser Constantino IV beschriben...*, 4°, Strassburg, 1551.

Stephanus, Rob., *De re hortensi libellus...*, 8°, Paris, 1535.

Borde, Andrew, *The booke for to lerne a man to be wyse in buylding of his house*, 8°, 1540.

Hill, Thomas, *A most briefe and pleasant treatyse teachyng how to dress, sowe and set a garden*, London, F. Marche, 1563.

—, *The profitable arte of gardening...*, 4°, London, 1568. Latere uitgaven in 1574, 1579, 1586 en 1593.

Dit boekje bevat afbeeldingen van tuinen in plattegrond.

Estienne, Charles, *Praedium rusticum...*, 4°, Lutetiae, Carl Stephanus, typogr. regium, 1554.

Hiervan verschenen verschillende uitgaven onder medewerking van zijn schoonzoon Jean Liebault, onder den titel van:

Estienne, Ch. et Liebault, J., *Maison rustique...*, 4°, 1564; 2e uitg., Rouan, 1641, met afbeeldingen.

— —, *L'agriculture et maison rustique...*, 4°, Lyon, 1645, 1653.

Ook zijn er vertalingen van uitgegeven, ten eerste in het Engelsch:

— —, *Maison rustique; or, The country farme...*, compiled in the french tongue by Ch. Estienne and Jean Liebault, translated by Richard Surflet, 8°, London, 1600.

In het Duitsch:

Stephanus, Carl und Liebalt, Joh., *Sieben Bücher vom Feldbaw...*, fol., Strassburg, Bernh. Jobin, 1579.

Een latere, vermeerderde uitgave:

— —, *15 Bücher vom Feldbaw und Meyerhof...*, fol., Strassburg, 1580, 1598, 1607.

Deze uitgave doet denken aan een omzetting van of een verbinding met het werk van Crescentius (zie blz. 17).

Een Nederlandsche vertaling verscheen in 1566 onder den titel:

Stevens, Kaerle, *De lantwinnighe en de hoeve van...* Uit de Fransoysche sprake in de Nederduytsche overgeseth, t' Antwerpen, Chr. Plantyn, 1566.

Een andere verscheen te Amsterdam:

Stevens, Kaerle en Liebault, Jan, *De veltbouw ofte lantwinnighe* [259]; inhoudende een rechte wel bestellinghe eenes Hofs te bouwen; cruydthoven ende fruythoven te maecken..., kl. fol., Amstelredam, Cornelis Claesz., 1588.

Er zijn geen teekeningen van tuinen in te vinden. Alleen op het titelblad is een tuin met fontein afgebeeld. Latere uitgaven zijn verschenen in 1594 en 1627.

De uitgever van dezen laatsten druk vermeldt, dat het werk vermeerdert is door Melchior Sebizius Silesius, die in 1588 het boek ook uitgaf onder den titel:

Sebizius, Melchior, *15 Bücher von dem Feldbaw*, fol., Strassburg, 1588, 1592, 1598, 1607.

Het is hetzelfde werk als de voorgaande, doch eene Duitsche uitgave hiervan. Er bestaat ook een uitgave van 1622 met titelplaat en illustraties in den tekst. De illustraties zijn ten deele door Tobias Stimmer, ten deele door M. F. onderteekend.

Palissy, Bernard. Deze Fransche kunstenaar heeft zich, behalve over de pottenbakkerskunst, ook over de tuinkunst uitgelaten in een geschrift getiteld:

Récept véritable par laquelle tous les hommes de la France pourront apprendre à multiplier et augmenter leurs trésors. La Rochelle, Barthéolomy Berton, 1563.

Voor de tuinkunst is hierin belangrijk het gedeelte:

Le dessin d'un jardin autant délectable et d'utile invention qu'il on fût oncques vues...

Palissy geeft geen teekeningen, maar zijn voorstellen, hoe een tuin in te richten, zijn zeer duidelijk. Het werk is geschreven in den vorm van vragen en antwoorden.

Typisch is zijn afkeuren van het scheren van boomen en struiken in allerlei vormen, zooals van menschen, dieren enz., een mode, toen reeds veelvuldig in gebruik in het buitenland.

Niet minder belangrijk is het gedeelte:

Devis d'une grotte pour la royne mère, waarin hij een grot bespreekt, van buiten van gewone steen en van binnen met geëmailleerde gebakken steen met allerlei kleuren en figuren bekleed.

Dergelijke grotten werden nog na zijn dood gemaakt en ook tijdens de Le Nôtre-stijl veel toegepast. Ook Sal. de Caus, later te bespreken, heeft deze methode om grotten te maken toegepast, o.a. in Heidelberg. Deze grot is echter gesloopt en het materiaal naar Schwetzingen overgebracht.

Dan hebben we nog van hem:

—, *Discours admirables de la nature des eaux, fontaines...*, Paris, Marten le jeune, 1580.

Over zijn werken hebben verschillende schrijvers uitvoerige mededeelingen gedaan, o.a.:

Burty, Philippe, *Bernard Palissy* [333], geïll. in „Les artistes célèbres”, 8°, Paris, J. Rouan, 1886.

Fillon et Audiat, *Les oeuvres de maistre Palissy* [332], nouvelle édition, revue sur les textes originaux, 2 vol., 8°, ill., Niort L. Clouzot, 1888. In deel I komt een herdruk voor van Palissy's *Récept véritable...* van 1563.

Vredeman de Vries, Jan (of Hans) met zijn werken:

Scenographiae sive perspectivae, Antwerpen, Hieron. Cock, 1563 (no 11, 13 en 16 zijn tuinen).

—, *Artis perspectivae plurium generum elegantissimae formulae multigenis fontibus...*, fol. obl., Antwerpen, 1568.

Hierin komen enkele afbeeldingen van tuinen voor. Deze zijn meer te vinden in zijn beroemd kunstwerk:

—, *Hortus viridariumque elegantis et multiplicis formae ad architectonicae artis normam affabre delineatae a Joh. Vredemanno Frisio* [60], Antwerpiae, Ph. Gallaeus, 1583.

Het bestaat uit verschillende gedeelten, gemerkt:

Dorica voor de eerste 8 platen,

Jonica voor de platen 9–13,

Corinthea voor de platen 14–21

en verder nog 7 prenten zonder onderschriften. Deze laatste zijn meestal voorzien van menselijke figuren.

Een herdruk verscheen onder den titel van:

Querradt, Peter, *Hortorum viridariumque novitu in Europa adornatorum elegantis et multiplicis formae ad vivum delineatae et aeri incisae*, Cöln, Abr. Hogenberg, 1655.

De tuinen in de werken van Vredeman de Vries zijn uitsluitend fantasie-ontwerpen.

In 1604 en 1605 verscheen van hem nog een werk over perspectief in het Latijn, waaraan zijn zoon Paul mede gewerkt heeft. Het is getiteld:

Vredeman de Vries, Jan (of Hans) en Paul, *Perspective* [330]; id est celeberrima ars insipientis aut transspicientis oculorum aciei, in pariete, tabula aut tela depicta in qua demonstrantur quedam tam antiqua quam nova Aedificia Templorum sive Aedium, Aularum, Cubicularum, Ambulacrorum, Platearum, Xystorum, Hortorum..., Auctore Joanno Vredemanno Frisio. Henric. Hondius sculp. et excud., fol. obl., Lugduni Batavorum, 1604.

Het eerste deel bevat 49 platen en behalve het portret van Prins Maurits ook het portret van Vredeman de Vries zelf. Het tweede gedeelte bevat 24 platen, waarvan no 14, 19 en 21 door zijn zoon Paul zijn gegraveerd en verscheen in 1605 bij H. Hondius te Leiden. Terzelfder tijd verscheen een Nederduitsche uitgave onder den titel:

—, *Perspective*. Dat is de hoogh gheroemde conste eens schynende in oft doorziende ooghen gherichtes punt op effen staende muer, penneel oft doeck, eenighe Edifitien 't sy van Kercken, Tempelen, Pallyzen, Salen, Cameren... Hoven..., Leiden, 1604. Ghedruckt te 's Graven Haghen, Beuckel Cornelisz. Nic.

Ducerceau, Jacques Androuet, *Les plus excellents bastiments de France*. 2 vol. fol., 1576–1579.

Een herdruk verscheen als:

—, *Les plus excellents bâtimens de France, gravés...* Facsimiles par F. Dujarrie. Nouv. éd. 2 vol., gr. fol., 139 planches, Paris, 1860–1870; 3e éd., Paris, Lévy, 1880.

Dit werk van Ducerceau geeft ons de plattegronden van verschillende vorstelijke tuinen in Frankrijk te zien. Opmerkelijk zijn de parterres. Zooals toen gebruikelijk was, werd het terrein steeds als een schaak- of dambord ingedeeld. Elk kwadraat is afzonderlijk versierd en reeds zijn kleine broderies aangebracht, meest in den vorm van wapens of initialen der bezitters.

Mizaldus, Antonius, *Historia hortensium...*, Cöln, 1576.

Birssato, M., *Giardini de agricultura*, Venice, 1592.

Peschel, M. Joh. (Peschelius), *Garten Ordnung*, Eisleben, 1597.

Serres, Olivier de, *Le théâtre d'agriculture et mesnage des champs*, fol., Paris, 1600.

Na de 7e ed., 4°, 1765 verscheen hiervan nog een:

Nouvelle édition, augmentée de notes et d'un vocabulaire, avec 17 planches et un portrait, 2 vol., 4°, Paris, Huzard, 1804–1805.

Mountaine, Didymus (Thomas Hill), *The gardener's labyrinth*, containing a discours of the gardener's life in the yearly travels to be bestowed on his plate of earth, 4°, ill., London, H. Bynneman, 1577.

Dit werk is van den vroeger genoemden Thomas Hill; het bevat aardige voorbeelden van tuinen en schijnt destijds veel opgang gemaakt te hebben, want er verschenen vele uitgaven van, o.a. in 1586, 1594, 1608 en zelfs nog in 1751 te Amsterdam.

- Vallet, Pierre**, *Le jardin du roy très chrétien Henri IV*, Paris, 1606.
- Mollet, Claude**, *Théâtre des plans et jardinages*, contenant des secrets et inventions inconnues à tous ceux qui jusqu' à présent se sont mêlés d'écriture sur ces matières... Avec planches, 4°, Paris, 1614.
- Er verschenen verschillende uitgaven van, nl. 1628, 1652, 1660 en 1678. Deze laatste in kl. 8°, ongeillustreerd, met den titel:
- , *Théâtre des jardinages* [50], contenant une méthode facile pour faire des pépinières, planter, élever, enter, greffer et cultiver toute sorte d'arbres fruitiers, avec les fleurs qu'il faut mettre dans les parterres qui servent à l'embellissement des jardins. Paris, Charles de Serrey, 1678.
- Op blz. 183 zegt Mollet, dat hij van den architect des Konings, Estienne de Perac, geleerd heeft mooiere parterres te ontwerpen. Hij is de eerste geweest, die de kleine kwartieren tot grootere combineerde en ze versierde.
- Een Fransch kunstenaar en fonteinmaker, die veel werken uitgevoerd heeft, is De Caus. Zijn meest bekende werk is:
- Caus, Salomon de (De Caux)**, 1576–1626, *Hortus Palatinus a Frederico Regi Boemiae Heidelbergiae extractus*, 4°, ill., Heidelberg, 1615; Frankfurt, De Bry, 1620.
- Dit werk is herdrukt in Metzger's *Beschreibung des Heidelberger Schlosses und Gaerten* [327], 1829 (zie blz. 92).
- Er bestaan nog slechts enkele overblijfselen van dezen aanleg, daar het slot met zijn omgeving herhaalde malen verwoest is, terwijl bovendien de tuin in de 18e en 19e eeuw is veranderd.
- , *Les raisons des forces mouvantes avec diverses dessins de fontaines*, fol., Frankfurt, 1615; 2e éd., Paris, 1624.
 - In het Duitsch vertaald onder den titel:
 - , *Ueber gewaltsame Bewegungen*, Frankfurt, 1615.
 - , *Hortus Pembrookianus*, 24 copperpl., 1615.
- Er bestaat verschil van meening over of de werken in Engeland door hem gemaakt zijn of door zijn zoon Isaak. Sal. de Caus was naar Engeland geroepen om voor Engelsche edellieden te werken en liet er zijn zoon achter om de plannen uit te voeren, waardoor die werken aan dezen toegeschreven worden. Dit geldt, behalve voor Pembrook, ook voor Wilton gardens, wat blijkt uit:
- Caus, Isaak de**, *Wilton gardens. 24 etshings of the flowerbeds, fountains, arbours, etc. of the earl of Pembroke's Gardens at Wilton*, 4°, 1645.
- Dit werk was reeds in 1640 in het Fransch verschenen.
- , *Waterworks. New and rare invention of waterworks, shewing the easiest waies to raise water higher than the spring*. Translated into English by John Leak, 1659 (zie onder S. de Caus).
- Het zullen wel de werken van S. de Caus, hierboven genoemd, zijn, doch in het Engelsch vertaald.
- Wat De Caus in 1615 bij het Heidelberger Slot ontwierp, was, evenals bij Ducerceau's plan voor St. Germain en Lay, klaarblijkelijk onder den indruk van hetgeen hij in Italië o.a. bij Villa d'Este gezien had.

Wij zien daar op dit bergachtige terrein dezelfde motieven, natuurlijk naar de terreinstoestanden gewijzigd.

Een andere, niet minder vruchtbare, schrijver uit die dagen was:

Fürtenbach, Joseph, *Architectura civilis*, Ulm, 1628.

- , *Architectura recreationis*, Augsburg, 1640, met als titelplaat een tuin met omgevende, hooge terrassen.
- , *Architectura privata*, Augsburg, 1641.

De platen van Fürtenbach hebben dit voor boven die van Vredeman de Vries, dat zij uitgevoerde werken weergeven, niet alleen van vorstelijke paleizen, maar ook van kleine, meer burgerlijke tuintjes. Een groot voordeel is bovendien, dat bij de perspectieftekeningen ook geometrische plattegronden gevoegd werden, waardoor ze van practische waarde zijn.

Fürtenbach, die veel later (1607) in Italië reisde dan Vredeman de Vries, studeerde er in de wiskunde, bouwkunst en scheepvaart. In Duitschland heeft hij veel invloed gehad. Een gedeelte van zijn werk (de tuinen) is gereproduceerd door:

Ditzel, Senta, *Fürtenbachs Gartenentwürfen* [555] mit 18 Beilagen nach Fürtenbachischen Kupferstichen. 1 Tafel und 4 Textabbildungen, Nürnberg, Ernst Frommann & Sohn, 1928.

Hentzer, *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, etc.*, Nürnberg, 1612.

Markham, Gervase, *The english husbandman*, 4°, London, 1614.

- , *The country farm*, London, 1615.
- , *A way to get wealth*, 4°, London, 1638.
- , *The country housewife's garden... with divers new knots for gardens*, 4°, 1617.

Over het algemeen waren in de 16e, begin 17e eeuw in ons land en in Vlaanderen de tuinen niet van zoo groot belang. Wij zien dit uit de prenten van Hans Bol, De Breughel enz., maar leeren ze ook kennen uit beschrijvingen als van:

Spiegel, Hondr. Laur. (1549–1612), *Spiegel's hertspiegel en andere zedeschriften* [196], 16°, Amsterdam, Aert Dirksz. Kool, 1614; 2e druk, 8°, 1615.

Een voortreffelijke uitgave verscheen in 1694 bij Hendrik Wetstein te Amsterdam, 8°, ill. De illustraties hebben met den tuinaanleg geen verband en zijn allegorische voorstellingen.

Hij beschrijft in zijn boek zijn buitenplaats Meerhuizen aan den Amstel even buiten Amsterdam. De hoofdstukken staan onder den naam van Zeven muzen van Apollo.

Passe, Crispijn van de, *Hortus Floridus*, Arnhem, 1614.

De tuinafbeelding, algemeen bekend, is geheel in den trant van Vredeman de Vries.

Rubens, P. P., *Palazzi di Genova*, Antwerpen, 1622.

Hondius, H., *Grondige onderrichtinge in de optica ofte perspective konste...* [260], tezamen gesteld door Henricus Hondius, Amsterdam, Wed. Josua Ottens, 1623.

Hierin komt een afbeelding voor van den tuin op het Buitenhof te

- 's-Gravenhage, waar ook reeds broderies in te zien zijn.
- Ferrari, Gio Batt.**, *De florum cultura libri IV* [254], Romae, Stephanus Paulinus, 1633; editio nova acc. B. Rottendorffio, 4°, Amstelodami, 1646; 3e editie, 1664.
- Rabel, Daniel** (1578–1631), *Livre de différents desseings de parterres*. Mariette le fils. Een mooi prentwerk met uitvoerig geteekende broderieparterres, door J. van der Groen gebruikt voor zijn Fransche parterres, zonder den naam van Rabel te noemen.
- Lauremberg, Peter**, *Horticultura libris II comprehensa*, huic nostro coelo... [107], kl. 4°, ill., Frankfurt a. M., Mathias Merian, 1632 (volgens Krünitz' Encyclopaedie: 1654, doch dit is de 2e editie). Een aardig werk, waarin o.a. verteld wordt, hoe boomen in allerhande vormen te leiden en te snoeien zijn tot zgn. vormboompjes. Het tweede gedeelte bevat teekeningen van tuinen in den geest van Vredeman de Vries. Aan het werk is verbonden:
- Apparatus plantarius primus*, 1632.
- In 1671 verscheen er een vertaling van door:
- W. A. S. V. R. (Wolff Albrecht Strömer von Reichenbach)**, *Die edle Gartenwissenschaft* [46] aus P. Lauremberg Rostochiensis Horticultura und Apparatus plantarius zusammen gelesen mit andern Gartenautoribus und edlen Liebhaber derselben..., Nürnberg, Michael und Johan F. Entern, 1672; 2e uitgave, 3 dln., 10°, 1682.
- De teekeningen voor de tuinen zijn door andere, gewijzigde vervangen en te vinden in het tweede deel der uitgave van 1682. Bij enkele is alleen het middengedeelte veranderd in een buxusbroderie. Deze broderies worden dan „Frantzösische Blumenfelder" genoemd.
- Wilton garden. Le jardin à Wilton construit pour Philip comte de Pembroke and Montgomery*, 1640 (zie De Caus).
- Sanderius, A.**, *Flandria illustrata*. Fol., Amsterdam, J. Blaaui, 1641.
- Een mooi plaatwerk met afbeeldingen van vele buitens en Latijnschen tekst. Er verschenen latere uitgaven van, zooals:
- , *Verheerlijkt Vlaanderen*, behelzende algemeene en nauwkeurige beschrijving van dat graafschap. 3 dln., folio; 2e ed., 's-Gravenhage, 1732; 3e ed., Leiden, Rotterdam en Groningen, 1735.
- , *Gezigten van Vlaanderen* [387], bestaande in een groot getal afbeeldingen der voornaamste dorpen, vlekken, kasteelen, lusthuizen en andere gezigten, zo in de steden als ten platten lande. Ontleent aan: *Verheerlijkt Vlaanderen*, behelzende een beschrijving van het graafschap, steden, enz., 2e uitgave, 's-Gravenhage, 1732; Leiden, 1735, 3 deelen.
- Wotton, Sir Henry**, *The elements of architecture*, 4°, London, John Bill, 1624.
- Berain, Pierre**, *Le fidèle jardinier et différent sortes de parterres...*, 1636.
- Boyceau de la Baraudière, Jacq.**, *Traité du Jardinage, selon les raisons de la nature et de l'art ensemble; divers dessins de Parterres, Pelouses, Bosquets et d'autres Ornaments servants à l'embellissement des jardins*, fol., 59 planches, Paris, Michel Verlochom, 1638.

Een latere uitgave in 1688. Boyceau is bekend om zijn uitvoerige broderie-parterres. Hij is een der grootste voorgangers van Le Nôtre. Later verscheen het werk onder den titel:

—, *Traité du Jardinage, qui enseigne les ouvrages qu'il faut faire pour avoir un jardin dans la perfection...*, 12°, Paris, 1638, 1689 en 1707.

Mollet, André, zoon van den vroeger genoemden Claude Mollet, is voor ons geen vreemde. Hij heeft namelijk de tuinen der prinselijke paleizen Nieuwburg (Huis te Rijswijk) en Hondsholderdeik (Hondslaarsdijk) aangelegd. Wij hebben hier hetzelfde geval van vader en zoon als bij De Caus in Engeland. Hoogstwaarschijnlijk was het werk aan den vader, Claude Mollet, architect van den koning van Frankrijk, opgedragen, maar heeft deze zijn zoon gezonden, die de beide tuinen maakte.

—, *Le Jardin de Plaisir, contenant plusieurs dessins de jardinage, tant parterres et broderies, compartiments de gazons, que bosquets et autres...*, fol., Stockholm, 1651.

Merian, Math., *Novae regionum aliquot delineationes*. Qu. fol., 79 Tab., Aubry exc., 1625.

Topographien. Fol., 1642, Oesterreich; 1649, Kursachsen; 1650, Niedersachsen; 1653, Frankreich; 1655, Schwaben.

Bevat vele afbeeldingen van kasteelen met omgeving.

Theatrum europaeum. Fol., Frankfurt, 1645.

De werken van Merian bevatten talrijke afbeeldingen, vooral belangrijk voor Duitschland.

Silvestre, Israël, *Alcune vedute di giardini e fontane di Roma e di Tivoli*, Paris, P. Mariette, 1646.

Barrière, D., *Villa Aldobrandina tusculana s. varii illius hortorum et fontium prospectus*. Fol., ill., Romae, 1647.

Royer, Joh., *Beschreibung des ganzen Fürstlich Braunschweigischen Gartens zu Hessen...*, 4°, Halberstadt, 1648.

Platt, Sir Hugh, *The Garden of Eden*, 8°, London, 1653.

Post, Pieter, *De Sael van Oranje*, ghebouwt by Haere Hooght. Amalia Princesse Douairière van Oranje enz., gr. fol., geill., 's-Hage, 1655.

—, *Les ouvrages d'architecture* [374], 2e druk, Leiden, P. v. d. Aa, 1715. Bevat afbeeldingen van bovengenoemden tuin, zooals deze door hem in 1655 uitgegeven zijn.

Van de eerste uitgave komen ook exemplaren voor, waarin zijn opgenomen: *Swanburgh*, Gemeenlants Huys van Rijnlant, gelegen tusschen Halfweg en Amsterdam (thans suikerfabriek te Halfweg) met 8 platen en: *Vredenburg* in de Beemster, 3 platen, waaronder ook de plattegrond der omgeving in vogelvlucht, uit een oogpunt van tuinkunst-geschiedenis merkwaardig door den eenvoud.

Elszholz, Joan Sigism., *Vom Garten-baw*; oder, Unterricht von der Gaertnerey auff das Clima der Chur-Marek Brandenburg, wie auch der benachbarten teutschen Länder gerichtet. In 4 Bücher abge-

fasset und mit nöthigen Figuren gezieret, Cöln a. d. Spree, Georg Schultze, 1666.

Van dit werk verschenen talrijke uitgaven, de 2e druk [108] in 1672, in 1690 in Frankfurt a. M. een uitgave onder den titel:

Johann Sigism. Elsholtzi Neu angelegter Garten-baw [109], oder sonderbare Vorstellung wie ein wohlerfahner Gärtner nicht allein die schönsten Lust-, Küchen-, Baum- und Blumen-Gärten auf unserm teutschen Climate füglich anzurichten, sondern auch allehand rare Blumen, Gewächse und Bäume zu erziehen, warten und vor zustossende Schädte zu curiren wissen kann..., benevens in 1715 eene uitgave te Leipzig.

Alle uitgaven hebben als titelplaat een allegorische voorstelling van den grooten Keurvorst als Apollo en zijn gemalin als Diana, en daaronder zijn paleis en park te Köln a. d. Spree.

De uitgave van 1690 bevat een paar afbeeldingen van bloemperken en een paar broderies, waarvan een de gekroonde initialen van den keurvorst weergeeft.

Vingboons, Ph., *Afbeeldsels der voornaamste gebouwen uyt alle die..., binnen Amsterdam in de nieuwe vergrooting en daarna en elders geordineerd heeft*. Fol., Amsterdam, Joan Blaaui, 1648. Een latere uitgave, fol., 2 deelen in één band, Leiden, P. v. d. Aa, 1715 [738].

—, *Oevres d'Architecture, contenant des dessins des bâtimens de la ville d'Amsterdam et d'autres endroits de ces provinces, ordonnées par...*, La Haye, De Hondt, 1736.

De werken van Vingboons geven ons behalve de huizen ook de tuinen te zien, zooals zij toen in Amsterdam aangelegd waren. Men vindt er enkele broderies in. De afbeeldingen van het huis der gebroeders Trip (later het Museum „Trippenhuys”) door Justus Vingboons, vormen het eerste deel. Zij zijn ook afzonderlijk uitgegeven. Sommigen vermelden 1648 als jaar van uitgifte, doch dit kan niet juist zijn, daar een der afgebeelde huizen eerst in 1669 gebouwd is.

Constanter (Const. Huygens), *Vitaalium Hofwyk* [195], Hofstede van den Heere van Zuylichem onder Voorburgh, 's-Gravenhage by Adr. Vlac, 1653.

Het is een gedicht met kaart en afbeelding van zijn tuin.

Westerbaen, J., *Arctoa Tempe* [335], Ockenburgh, woonstede van den Heere van Brandwyck in de Clingen buyten Loosduinen, 4°, 's-Gravenhage, Anthony Tongerloo, 1654. Gedicht, met een plaat, voorstellende een gezicht op het huis.

Cats, Jacob, *Ouderdom en Buitenleven en Hofgedachten*, 12°, geill., Jan Jacobszn. Schipper, Amsterdam, 1655.

Cats verhaalt hierin van zijn werk aan den weg naar Scheveningen voor den aanleg van zijn Zorgvliet. Ook voor boschbouwers is dit werkje van waarde, omdat Cats een van de eersten is geweest, die de duinen ging ontginnen door bij zijn buiten bosch aan te leggen. Cats en Huygens zijn de grondleggers der bosschen tusschen Den Haag en Scheveningen.

Boeckler, G. A., *Nova Architectura curiosa* [337], d.i. Neue ergötzliche

Bau- und Wasserkunst, 4 Theile in 1 Band, Nürnberg, 1664. De tweede druk is getiteld:

—, *Architectura curiosa nova*, die lustreiche Bau- und Wasserkunst, Nürnberg, Rudolph Helmers, 1703-1704.

Hoewel pas in 1703 verschenen, zijn alle afbeeldingen van fonteinen, grot- en waterwerken in deze tweede uitgave nog uit het renaissance-tijdperk. Ook de tuinen zijn alle nog uit den vóór-Le Nôtre-tijd, evenals dit het geval is in de hier boven genoemde eerste uitgave.

Meyster, Everhard, *Nimmerdor* berijmt door..., in den trant van:

„'t Is nimmerdor rontsom,
van boven en ter zijde,”....

met plattegrond en plaat, 8°, Utrecht, Joh. van Paddenburgh, 1664. Het werkje is met groene inkt gedrukt.

—, *Des werelds dool om bergh ontdoold op Dool en Bergh*, met plaat, 12°, Utrecht, Joh. Ribbius, 1669.

Beide brochures van Meyster zijn typisch om de eigenaardige wijze, waarop de schrijver zijn beide buitenplaatsen ontwierp en beschreef, vooral Nimmerdor, waar hij voornamelijk groenblijvende boomen gebruikte.

Cause, D. H., *De Koninklijke Hovenier* [339], aanwijzende middelen om Boomen, Bloemen en Kruyden te zaayen, planten, aenqueeken en voortteelen. Met konstige koperen platen verciert door..., Fol., Amsterdam, Marcus Doornick, 1676. Het tweede gedeelte bevat: *Cierlycke Modellen* voor de liefhebbers van Hoven en Thuynen om alderley Bloemperken, Parterres, Doolhoven na de Konst op te stellen. Dienstig voor alle Liefhebbers en Hoveniers om Hofsteden en Lusthoven konstelyck te verciereen.

Achter den titel de afbeeldingen van 't Hof van den Kooningh van Vrankryck te Sainct Germain aen Laye en 't Hof van Zijn K. Hoogheyd de Heer Prince van Orange te Soestdijk.

Sandrart, J. J. von, *Teutsche Academie der edle Bau-, Bild- und Malerkuenste*, Nürnberg, 1675-1679.

Castella et Praetoria nobilium Brabantiae et coenobia celeberrima ad vivum delineata..., 4 dln, 150 pl., fol., Antwerpiae, Henri Thieullier, 1696.

Adellijke Lusthoven. Inhoudende de voornaamste en vermakelijkste gezichten en perspectieven der oude en nieuwe geestelijke en adellijke gebouwen des Hertogdoms Brabant nevens de wapens der Edelen, 4° obl., met 200 platen van Harrewyn e.a., Amsterdam, 1706 (zie blz. 48 onder De Cantillon).

Roll, Thim. von, *Neues Blumenbuechlein* [58] von allen Blumen natürliche Pflanzung, Ergrösserung und Farbenänderung sambt unterschiedlichen Austheilungen eines Blumengartens durch ein Liebhaber der Gartenrecreation, 12°, met 15 afb. van bloemperken, zonder naam van den uitgever, Constanz, 1669.

—, Hetzelfde werkje is hetzelfde jaar volkomen gelijk uitgegeven bij J. O. Conrad Breni, Constanz [59].

Vele der afbeeldingen komen overeen met die in het werk van Jan v. d. Groen (zie beneden).

Viescher, George, *Blumengarten* [57]. Wie derselbe von neuem zuzurichten, auszutheilen und zum herrlichen Lust zu zieren..., Nürnberg, Wolfgang Enters, 1654.

Het bevat geen teekeningen, doch op de titelplaat een gezicht in een tuin.

Smallegange, M. (1620–1704), *Speculum Zeelandiae*, dat is Beschrijvinge of Afbeelding der Steden, Ambachtsheerlijke Dorpen, Castelen, Ridderlijke Hofsteden, Huizen en Gebouwen in de Eilanden en Grave-lijkheid van Zeeland. Uitg. Wed. Ottens, ± 1650.

—, *Nieuwe Cronyk van Zeeland* [287], fol., Joh. Meertens te Middelburg en bij Abr. van Someren te Amsterdam, 1696.

Dit voor de geschiedenis der Nederlandsche tuinkunst zeer belangrijke werk bevat vele afbeeldingen van tuinen bij Zeeuwsche kastelen; alle dragen het kenmerk van den vóór-Le Nôtre-tijd.

Groen, J. van der, *Den Nederlandtsen Hovenier* [172], zijnde het eerste deel van het Vermakelyck Landtleven, beschrijvende alderhande Princelijcke en Heerlijke Lusthoven en Hofsteden, en hoe men deselve met veelderley uytnemende boomen, bloemen en kruyden kan beplanten, bezaaijen en verciere..., kl. 4°, geill., Wed. Michiel de Groot en Gijbert de Groot, Amsterdam, 1683.

Hieraan is verbonden:

—, *Tweehondert Modellen* voor de Liefhebbers van Hoven en Tuijnen zeer dienstigh om allerley Bloempercken, Parterres of Loofwerken te leggen: noch eenige Modellen om Prieelen, Latwercken en Doolhoven na de konst op te stellen, als ook verscheidene Sonne-Wijzers, Wed. M. de Groot en G. de Groot, Amsterdam, 1683.

Het eerste gedeelte: *Tweehondert Modellen*... is afzonderlijk uitgegeven met Franschen en Duitschen titel: *Deux cent modelles pour ceux qui se plaisent au jardinage pour dresser des parterres à fleurs et à buissons*, enz., kl. 4°, Amsterdam, 1669.

Ook het tweede gedeelte onder den titel: *24 Nouveaux et curieux modelles* [173] de Parterres à la française pour embellir toute sorte de Jardins et autres lieux de plaisance, kl. 4°, Amsterdam, Marc. van Doornick, 1670.

Als tweede deel van het Vermakelyck Landtleven is aan het werk van Groen verbonden:

Nylandt, Petrus, *Den Verstandigen Hovenier*... van P. Nylandt, med. doctor, Amsterdam, dezelfde uitgevers, doch zonder jaartal.

Verder is er aan verbonden:

—, *De Medicyn-Winckel*; of, Ervaren Huyshouder, zijnde het 3e deel van het Vermakelyck Landtleven... 1683, alsmede:

—, *De Naerstige Bijenhouder*, door P. Nylandt, Med. Doctor, 1683, en *De Verstandige Kok* of Sorgvuldige Huyshoudster, 1683.

De eerste uitgave van dit boek verscheen in 1668 en het is herhaaldelijk herdrukt, tot zelfs in 1721. Het bevat als titelprent een afbeelding

van de achterzijde van het Paleis in het Bosch of Oranjezaal. Verder een plattegrond van het Huis te Ryswyk en van het Park van het Paleis Honsholredyk, alle bij Den Haag. Alle zijn in den Franschen stijl van Claude en André Mollet, die door den Prins van Oranje naar Den Haag ontboden waren (zie onder Mollet).

J. van der Groen is niet vrij te pleiten van plagiaat, want hij gebruikt de parterres van Rabel, zonder diens naam te noemen. Ook zijn andere bloemparterres enz. zijn niet geheel eigen vinding, maar copieën van, of gemaakt naar ontwerpen van buitenlandsche voorgangers (zie Peter Lauremberg, 1632).

Daar hij afbeeldingen geeft der prinselijke tuinen in en om Den Haag, wordt hij door buitenlanders voor den ontwerper daarvan gehouden (zie ook Thim. von Roll, hiervoor vermeld). Het Park bij 't Huis ten Bosch is van Pieter Post.

V. HET LE NÔTRE-TIJDPERK

a. Frankrijk

Wij zijn thans aangeland in het tijdperk, dat gemeenlijk naar den grooten tuinkunstenaar *Le Nôtre* (*Le Nostre*, *Le Nautre*) genoemd wordt en eigenlijk pas begon, toen hij, na het park Vaux le Vicomte te hebben aangelegd, door Lodewijk de XIV geroepen werd de tuinen van het paleis te Versailles aan te leggen.

Zooals zoovele groote kunstenaars heeft *Le Nôtre* zelf geen boek uitgegeven; alleen is te vermelden een plaatwerkje:

Le Nôtre, André (1613–1700), *Parterre qui est dans le petit jardin du palais royal...* 21 pl., fol. obl., Paris, J. Mariette.

Men vindt vele van zijn parterre-ontwerpen in andere plaatwerken. Theoretische beschouwingen heeft hij over zijn inzichten niet gegeven en, zooals het in kunstzaken meer gaat, navolgers bouwden uit zijn werken een theorie op, die men later als de principes van *Le Nôtre* beschouwde.

Het is zeer begrijpelijk, dat het park van Versailles het onderwerp werd, dat schrijvers en teekenaars aantrok en weldra ziet men dan ook tal van boeken, prentwerken en afzonderlijke platen verschijnen, die het paleis en de omgeving beschrijven of afbeelden.

Als zoodanig noemen wij:

Silvestre, Israël, *Versailles*, 1664.

Dit interessante werk geeft als het ware de geschiedenis van Versailles in beeld, beginnende bij 1664. Het bevat o.a. een plattegrond, slechts in groote trekken, doch waarop de bosquets te zien zijn, voordat zij elk afzonderlijk aangelegd waren en het paleis in zijn oudsten vorm. Ook de terrassen waren nog in anderen toestand. Men leert uit dit werk, dat Versailles' parken niet ineens zoo waren aangelegd als men ze nu kent, doch gaandeweg zoo geworden zijn.

Monricard, J. B., *Description de Versailles*, 4°, 1695, waarvan de tweede uitgave verscheen onder den titel:

—, *Versailles immortalisé par les merveilles parlantes des bâtimens, jardins, bosquets, statues, tableaux, peintures, etc.*, avec gravures par le Brun, Girardin, Duflos, e.a., 2 Vol., 4°, Paris, 1720–1721.

Felibien, *Description de la Grotte de Versailles avec 20 planches gravées par Le Pâtre, Grayton, S. Boudet, J. Edelinck*. Fol., Paris, Impr. royale, 1676.

Een latere uitgave is van 1679.

Edelinck, *Les délices de Versailles, de Trianon et de Marly*, 12°, Paris, 1713; 2e éd., 2 vol., 8°, 1751–1753.

Les plans, profils et élévation des villes et châteaux de Versailles. Gr. fol., Paris, Dumortain, 1716.

Sommige schrijvers stellen dit werk op naam van J. le Pautre en noemen als jaar van verschijnen 1714–1715. Dit is onjuist. Er hebben verschillende graveurs aan gewerkt, Le Pautre zelf zeer weinig. Bovendien is pas in Januari 1716 aan den uitgever privilege verleend om het werk uit te geven.

Description du château et jardin de Versailles, 12°, avec fig., D. Mortier, Londres, 1707.

Figaniol de la Force, *Nouvelle description des châteaux et des parcs de Versailles et de Marly* [53]... avec plan et gravures. Sec. ed., 1 Vol., 12°, Paris, 1707.

—, *Description des châteaux et des parcs de Versailles, de Trianon et de Marly* [52], 2 Vol., geïll., 12°, Amsterdam, 1715.

—, *Description de Paris, Versailles, Marly, St. Cloud, Fontainebleau, etc.*, 8 Vol., 12°, Paris, 1736–1742.

Blondel, Marie Michelle, *Profils et Ornaments de vases exécutés en marbre, en bronze et en plomb dans les jardins de Versailles, gravés par...* à Paris chez Franc Blondel, arch. du Roy, ca 1670.

Krause, J. W., *Description de la Grotte de Versailles oder Beschreibung der Grotten zu Versailles*. Fol., Augsburg, 1690.

Omstreeks 1700 verscheen eene uitgave door:

Le Clerc und Kraus, Chr. Ludw., *Der Irrgarten zu Versailles*, met 31 kopergravures, Augsburg en een van:

Perelle, Gabriel, *Délices de Paris*, 1753; *délices de Versailles*, 1760.

—, *Versailles, Fontainebleau, Chantilly, Richelieu* [415] met 53 gravures, Paris chez Langlois.

Perelle, G. et Aveline, A. (A. van den Avelen), *Vues des maisons royales de Paris, de Versailles, de St. Cloud, de St. Germain, de Fontainebleau et d'autres environs de Paris*, 93 pl., Paris, 1700.

Versailles, Clagny, Noisi [409]. 56 prenten met Fransch onderschrift, in 6 afdeelingen, 4°, Amsterdam, Nic. Visscher.

Dit werk moet van vóór 1690 zijn, toen men de kapel begon te bouwen. De indeeling van het terrein bij den achtergevel (tuinzijde) is geheel anders dan op latere afbeeldingen te zien is (zie ook Silvestre's *Versailles* hierboven.)

Rigaud, J., *Fontainebleau* [741].

—, *Vues des maisons royales de la France vers 1740* [740], 30 feuilles fol. obl.

Goes, Ant. Jansz. van der, 't *Doolhof te Versailles* [105], bestaande in XLI keurige afbeeldingen van alle uitmuntende fonteinen van hetzelfde Doolhof. Verrijkt met de uitlegging der Fabelen, die door de figuren vertoond worden. In vier talen..., 4°, Amsterdam, Hendr. Bosch, 1722. Bij iedere afbeelding een verklaring in verzen.

Hetzelfde werk verscheen reeds in 1682 bij Nic. Visscher te Amsterdam, ook in vier talen, doch met 39 platen, gegraveerd door W. Swidde.

Thomassin, Simon, *Recueil des Statues* [256], *Groupes, Fontaines, Termes, Vases et autres magnifiques ornemens du château et parc de Versailles*, le tout gravé d'après les originaux par... graveur du Roy avec les explications et préface en françois, latin, italien et hollandais, à la Hay chez Rutger Alberts, 1724, 4°, 218 pl. Hetzelfde werk verscheen in hetzelfde formaat en met hetzelfde aantal platen in 1710 te Augsburg bij Leopold, onder den titel:

—, *Fürstellung derjenigen Statuen, Gruppen, Bäder, Brunnen, Vasen wie auch anderer herrlichen Zierrathen, im Schlossgarten zu Versailles*. Behalve Versailles zijn ook de andere kasteelen in grooten getale in boeken en plaatwerken afgebeeld, o.a. in:

Silvestre, Israël, *Diverses vues et perspectives des fontaines et jardins de Fontaine-bel-eau et autres lieux* [412], 8 estampes fol. obl., Amsterdam, N. Visscher.

—, *Vues diverses et perspectives nouvelles de Paris, Rome et autres lieux* [413], gr. 4° obl., Amsterdam, N. Visscher.

Deze prenten vormen twee aaneensluitende series. Silvestre geeft ons ook Italiaansche tuinen te zien, o.a. Villa Ludovici.

—, *15 Vues du palais et Jardins de Fontainebleau*, kl. 4° obl., Amsterdam, J. Covens-Mortier.

Perelle, G. *Topographie française*, ou représentation des plus beaux palais, hôtels, églises, maisons particulières, arcs de triomph, hospitaux, etc. de la Ville de Paris et des plus beaux endroits, jardins, berceaux, treillages, bosquets, parterres, jets d'eau, bassins, etc. du château de Versailles, Fontainebleau, Chantilly, Meudon, Chambord, Richelieu, Vaux le Vicomte, Sceaux, Rincy, St. Germain en Laye, Marly, St. Cloud etc. Recueil de 188 planches.

—, *Vues des plus belles bastimens de la France*, 132 belles vues, fol., Paris, Langlois, 1690.

—, *Palais, Châteaux et Jardins de la France* [408], estampes coloriées, 4°, Paris, Basset.

—, *Les délices de Versailles et des maisons royales*, ou Recueil de vues perspectives des plus beaux endroits, des châteaux, parcs, jardins, etc. de Versailles, Trianon, Marly, Meudon, St. Cloud, Fontainebleau, Chantilly, Sceaux, etc., 216 grav., avec de courtes descriptions par Ch. A. Jombert, Paris, 1766.

Een zeer interessant plaatwerk, waaruit ook de veranderingen op te maken zijn, die telkens op Versailles voorkwamen. Zoo verschillen de fonteinen op plaat 33 van die op plaat 34. Op de laatste ziet men, dat het aantal figuren in het bassin grooter is geworden door toevoeging van dolfijnen en zwanen met kinderfiguurtjes op den rug.

Fontainebleau [174], Amsterdam, J. Covens-Mortier.

Een serie van 18 platen, kl. 8°.

Aveline, Antoine (v. d. Avelen, A.), (1691–1743), *Versailles, Trianon, Marly, Fontainebleau, Vincennes* [739], gr. fol.

—, *Grottes, Jets d'eau, ...*, 3 suites de 6 planches, Paris, N. Langlois.

Lespine, De, Vases [742].

Het is niet doenlijk de boeken hier chronologisch te rangschikken. De stroom van afbeeldingen en beschrijvingen wordt zeer groot in alle landen van Europa. Eigenaardig evenwel is, dat theoretische beschouwingen over of voorschriften omtrent samenstelling der tuinen zeer schaars zijn en bijna uitsluitend bestaan in vertalingen van de weinige Fransche werken.

De literatuur zal nu in hoofdstukken naar de landen gerangschikt worden en dan te beginnen met de Fransche schrijvers, daar die meestal in de andere landen nagevolgd worden.

Verschillende tijdgenooten, leerlingen en volgelingen van Le Nôtre lieten zich niet onbetuigd; er verschenen van hun hand verschillende boeken over het samenstellen van parken en tuinen in den geest van hun grooten voorganger of zij ontwierpen voorbeelden van de benodigde versierselen. Veel waren het echter niet.

Het meest bekende werk is wel dat van:

Dézallier d'Argenville, Ant. Jos. (gest. 1755) (L.S.A.J.D.A.), *La Théorie et la Pratique du Jardinage, où l'on traite à fond des beaux jardins appelés communément les jardins de propreté et de plaisance, etc.*, 4°, ill., Paris, 1709.

Hiervan verschenen verschillende uitgaven, de tweede in 1713 onder de letters L.S.A.J.D.A. (Le Sieur Antoine Joseph Dézallier d'Argenville), de derde onder den naam van Le Blond in 1722.

De vierde kwam uit in 1747 te Parijs bij Pierre Mariette, 4°, ill. [207] zonder den naam van den schrijver. In de voorrede komt deze er echter tegen op, dat de derde editie onder den naam van Le Blond, die in 1719 in Rusland overleed, verscheen, terwijl deze alleen een groot deel der teekeningen had geleverd. Ook beklagt hij zich er over, dat er in Den Haag bij Husson een copie van zijn werk is uitgegeven en dat er in Engeland, zonder zijn voorkennis, een vertaling door James van Greenwich uitkwam, welke drie drukken beleefde, de laatste in 1743. Deze vierde uitgave is vermeerderd met een *Traité hydrolique* convenable au jardins par M... de l'academie royale des sciences de Montpellier.

La Théorie et la Pratique du Jardinage [257]... In deze bovenbedoelde uitgave van Pierre Husson te 's-Gravenhage noemt de uitgever noch den naam van den auteur, noch dien van den graveur, ook niet in zijn

opdracht aan den heer Gijsbrecht van Hogendorp.

Le Blond, Alex, *Parterres de broderies*, 1688.

—, *Engravings of plans for garden*, 1685.

Le Blond, A. and James, John, *The theory and practice of Gardening...* done from the French original, printed at Paris, 1709 by John James of Greenwich, 8°, London, 1712 (zie onder Dézallier).

Door Lady Amherst (*A history of gardening in England*) wordt dit jaartal van uitgifte onjuist opgegeven, daar de eerste uitgave van het oorspronkelijke werk pas in 1709 verscheen, de tweede in 1713 en in 1722 de derde als die van Le Blond. Het is 1712.

Van deze Engelsche uitgave verscheen de tweede druk in 1725 en de derde in 1743.

Ook verscheen een Duitse vertaling onder den titel:

Danreitter, F. A., *Die Gaertnerey (Theorie und Praxis) von denen schoenen Gaerten welche man nur ins Gemein die Lust- u. Ziergaerten zu nennen pflegt.* Ferner von vielen Grundrissen, Abrissen von Laubwerken... so zu Zierde von Gärten dienen, 46 Kupfern, 8°, Augsburg, 1731.

Agriculture et Économie rustique [476]. Extrait de l'Encyclopaedie 2e Diderot, Freiburg en Suisse, 1762; 2e éd. 1775.

Plan der Gartenanlage von Alençon mit dem Labyrinth, 2 Blätter sepia Zeichnungen, Querfol. ca 1720.

Berain, I. (1647–1701), *Ornements inventés par... et se vendant chez Mons. Thuret au Galleries du Louvre.* Gr. fol. obl., Paris, 1750. Bevat tien platen van parterres.

Berryais, Le, *Traité des Jardins ou la nouvelle de la Quintinye*, 3 vol., 8°, Paris, 1785–1789.

1e part: Jardin fruitier.

2e part: Jardin potager.

3e part: Jardin d'ornement.

Blondel, I. F., *Architecture françoise*, ou Recueil des plans, élévations, coupes et profils des églises, maisons royales, palais, hôtels et édifices les plus considérables de Paris, ainsi que des châteaux et maisons de plaisance situés aux environs de cette ville ou des autres endroits de la France, bâtis par les plus célèbres architectes, et mesurés exactement sur les lieux. Avec la description de ces édifices. 7 vol. avec 498 planches et plusieurs jolies vignets par Cochin de Perelle, Paris, A. Jombert, 1752–1756.

—, *De la distribution des maisons de plaisance et de la décoration des édifices en général*, 60 planches, 2 vol., 4°, ill., Paris, Ant. Jombert, 1737–1738.

—, *Cours d'Architecture* qui contient décoration, distribution, constructions des bâtiments, contenant les leçons données en 1750 et les années suivantes par I. F. Blondel, architect dans l'école des Arts, 6 vol. de texte, 3 vol. de planches, Paris, Veuve Desaint, 1773.

Deel IV bevat platen betreffende: „les jardins et leurs ornements”.

Blondel is een der bekendste en vruchtbaarste figuren op het gebied van bouw- en tuinkunst uit die dagen.

- Bouteux, Le**, *Plans et dessins nouveaux de jardinage* [382], 10 planches, fol. obl., Paris, N. Langlois, 1690.
- Bouteux fils, Le**, *Recueil de dessins de jardinage, parterres et broderies, ... compartiments de gazons, treillages* [382], d'après les dessins de Boyceaux, Le Pautre, C. Berrain, Le Nôtre, Le Blond, Boutincours, etc. compri plan et dessins nouveaux de jardinage, J. Mariette, Paris, ca 1700.
- Laugier, M. A.**, *Essai sur l'Architecture*, Paris, 1753. (Chap. VI. blz. 272: De l'embellissement des jardins).
- , *Versuche ueber Architectur*, Leipzig, 1756.
Blz. 208–222 handelen over tuinkunst. Een Engelsche vertaling verscheen in Londen, 1755.
- Lemarié, F.**, *Supplément de l'ami des jardins d'utilité et d'ornement*, 12°, Paris, ca 1700.
- Liger, L.**, *La nouvelle maison rustique* [208], ou, économie générale de tous les biens de campagne..., 9e éd., 2 vol., 4°, Paris, 1768.
Dit werk is niet alleen aan tuinkunst gewijd, doch, zooals uit den titel blijkt, omvat het den geheelen landbouw. Het was zeer gezocht en beleefde tal van uitgaven. Het tweede deel bevat: „Le Jardinage”.
- , *Le jardinier fleuriste* [49]. La culture universelle des fleurs, arbres, arbustes et arbrisseaux servant à l'embellissement des jardins, contenant plusieurs parterres sur des desseins nouveaux, bosquets, boulingrins, sales, salons et d'autres ornements de jardins, etc. Nouv. ed., 10°, Paris chez Savoye, 1754.
- , *Le jardinier fleuriste et historiographe...*
(Volgens Krünitz' *Oecon. Encyclop.*: 2 Vol., 12°, 1703). De eerste uitgave is van 1704; andere uitgaven verschenen te Amsterdam in 1706 en 1708.
- Mallet**, *Géométrie pratique*, 4 vol., 8°, ill., Paris, 1702.
In het eerste deel hiervan treft men voornamelijk afbeeldingen van Fransche lusthoven aan.
- Mariette, J.**, *Parterres de broderies*, ca 1730.
Een der meest genoemde kunstenaars uit dien tijd, die vele prentwerken het licht deed zien, is wel:
- Pautre, Jean le** (1618–1682), *Jets d'eau, nouvellement gravés par... à vendre à Paris...*
- , *Nouveaux desseins de jardins, parterres et Fassades* [414], 4° obl., Amsterdam, N. Visscher.
Een andere uitgave dezer prenten verscheen bij N. Langlois te Parijs.
- , *Collection de planches d'ornement de jardins, de trophées d'armes, etc.* [411], 1 vol., 77 feuilles, 4° obl., ca 1700.
- Roubo**, *l'Art de treillage ou menuiserie de jardins*, fol., Paris, 1775.
- Saussay**, *Traité des jardins* [51], 10°, Paris, Nic. Simart, 1722.
Alleen de laatste hoofdstukken zijn voor tuinkunst van belang.
- Schenk, P.**, *Verbalia celebratissimi praetorii descriptio quam Ludovico XIV Galliorum Regi a qua par est observatio inscribit P. Schenk Amstelodamensis*, ca 1700.

b. Engeland

Atkyns, Sir Robert, *The ancient and present state of Gloucestershire*, London, 1712.

Badeslade, *Views*, London, 1720.

Beeverell, *Délices de la Grande-Bretagne et d'Irlande*, 8 vol., 12°, Leiden, 1702, 1707, 1727.

In deel I komen afbeeldingen van Engelsche lusthoven voor.

Campbell, Colen, *Vitruvius Britannicus* or the British Architect, containing geometrical plans of the most considerable gardens and plantations, also the plans, elevations and sections of the most regular buildings..., 100 plates, fol., 3 vol., London, Jos. Smith, 1725.

Dit werk is vermoedelijk een latere uitgave van dat van Wolfe and Gandon (zie daaronder).

Dugdale, Sir William, *Antiquities of Warwickshire*, 2 vol., London, 1730.

Evelyn, Charles, *The lady's recreation; or, the pleasure and profit of gardening improved*, 8°, London, 1717.

Hiervan verschenen verschillende uitgaven met eenigszins gewijzigde titels, o.a. in 1719: *Lady's recreation on the art of gardening farther improved*.

Evelyn, John, *The compleat gard'ner...*, 2 vol., fol., London, 1693.

—, *The French gard'ner*, translated into english by Philocephos, London, 1633.

—, *Sylva, or a discourse of forest-trees...*, 8°, London, 1664, met als aangehangsel:

—, *Kalendarium hortense; or, the gardener's almanac...*

E(velyn), J., *Of gardens*. Four books first written in latin verse by Renatus Rapinius and now made english by..., 8°, 1673.

Gibson (1664–1753), *A short account of several gardens near London as viewed in 1691*.

Kennet, *Parochial antiquities... at the water*, 4°, Oxford, 1695.

Kips and Knyff, *Britannia illustrata*. Gr. fol., London, 1709.

Een prachtwerk, met talrijke afbeeldingen van Engelsche kasteelen met omgeving, in vogelvlucht.

Langley, Batty, *Practical geometry applied to the arts of building, surveying, gardening...*, Fol., London, 1713.

—, *New principles of gardening; or, the laying-out and planting parterres, groves, wildernesses, labyrinths, avenues, parks, etc.*, 4°, London, 1728.

Logan, David, *Oxonia illustrata*. Fol. ill., Oxford, 1675.

—, *Camabrigia illustrata*. Fol. ill., Cambridge, 1680.

London and Wise, *The retir'd gardener*, 2 vol., 8°, London, 1706.

Dit is een vertaling van het Fransche werk van L. Liger. De afbeeldingen der parterres zijn ook te vinden in het Duitsche werk: *Historischer und verständiger Blumengärtner*, 1743 (zie onder Baumgärtner, blz. 37).

Het is opmerkelijk, dat alle Engelsche schrijvers London en Wise

noemen als de ontwerpers der tuinen van Hampton-Court, zooals deze aangelegd zijn onder Koning Willem III, niettegenstaande zij beweren, dat onder diens regeering de Hollanders zooveel invloed op de Engelsche tuinen van die dagen hadden. Zij vergeten evenwel namen te noemen, zelfs die van Daniel Marot, die 's Konings adviseur was in dergelijke aangelegenheden, terwijl bovendien uit diens plaatwerk (zie onder zijn naam) ontegensprekelijk blijkt, dat hij de ontwerper is geweest. Indien London en Wise deze parterres ontworpen hadden, zouden zij in hun boek zeker betere voorbeelden hebben kunnen geven, dan zij nu deden.

In elk geval heeft Engeland in de 17e en 18e eeuw weinig vooraanstaande mannen op dit gebied opgeleverd en was men aangewezen op buitenlanders, zooals Beaumont, een Franschman in dienst van Jacobus II, den schoonvader van Willem III.

Op het literarisch gebied der tuinkunst van die dagen is er in Engeland naar verhouding niet veel verschenen en wat er uit kwam, was nog grootendeels uit Fransche werken overgenomen.

Meager, Leon., *The english gardener*..., 4°, London, 1670; tweede uitgave 1683, derde uitgave 1688.

—, *The new art of gardening, with the gardener's almanack*..., 12°, London, 1697.

Rea, John, *Flora, Ceres and Pomona*, 3 vol., fol., London, 1665.

—, *Flora; seu de florum cultura; or, A complete Florilege*..., 4°, George Marriott, London, 1665.

Sharrock, Robert, *An improvement on the art of gardening*, 3d ed., London, 1694.

Switzer, Stephan, *The nobleman, gentleman and gardener's recreation; or, an introduction*..., 8°, London, 1715.

Dit werk verscheen later, uitgebreid, onder den titel:

—, *Ichnographia rustica*..., 3 vol., 8°, London, 1718; 2nd ed. 1741.

Wolfe, C. J. and Gandon, James, *Vitruvius Britannicus* or British architect, containing plans, etc. of buildings and gardens, public and private in Great Britain. 200 copperplates, London, 1715 (zie onder Campbell, Colen blz. 35).

W(orlidge), John, *Systema horticulurae; or, the Art of Gardening*..., 8°, T. Burrell & W. Hensman, London, 1677; 3e ed. met aanhangsel door T. Driny, kl. 8°, London, 1688.

c. Duitschland

Ook in Duitschland is de invloed van Le Nôtre groot en daar werken naast de landgenooten Franschen en Italianen.

Veel van wat over den aanleg van parken en tuinen handelt, is in gewone tuinbouwboeken opgenomen als aanwijzing, hoe men gekweekte planten moet gebruiken. Slechts betrekkelijk weinig boeken handelen uitsluitend over tuinkunst of halen vorstelijke parken als voorbeelden aan. Deze laatste vinden wij in de navolgende werken:

Berlijn en omstreken, Dresden... [433], fol. obl., Berlin, Schleven, ca 1750; 46 gravures, waarop ook vorstelijke tuinen zijn afgebeeld.

Baumeister Academie, Die zum Vergnuegen der Reisenden geoeffneten... oder Entwurf derjenigen Dingen, die einem galant kommen zu wissen noethig... Mit 6 Kupf., 12°, Hamburg, 1715.

Blz. 133-145 handelen over tuinen.

Baumgaertner, F., *Gedoppelte Gartenlust*, Königsbergen, 1671, 1679.

Historischer und Verstaendiger Blumengärtner [106]; oder Unterricht von Bau- und Wartung der Blumen, Bäume und Stauden-Gewächse, so zur Auf-putzung eines Gartens dienen können, dabey zugleich gewiesen wird, wie und in welcher Gestalt allerhand Lust-Stücke, bedekte Gänge, Lust-Gebüsche und Rosenplätze, Portale, Säule und andere dergleiche Stücke, welche sich gemeiniglich in grossen Gärten und by Land-Gütern zu befinden pflegen, anzulegen und zuzurichten seyn, so alles aufs deutlichste und verständlichste gezeiget wird. 3 Theile.

Diesem sind annoch beygefüget: *Le Jardinier solitaire* oder *Nuetzliche Unterredungen und Gespräche eines Gartenliebhabers und eines Gärtners von Anlegung, Wart und Pflege eines Baum- und Küchen-Gartens....*, 2 Theile.

Mit viele dazu gehörigen Figuren und Kupferstiche ausgezieret, 4°, Leipzig, Weidmannischer Buchhandlung, 1743.

Het is een echt Duitsch breedsprakig boek. De titelplaat is een copie van die uit het werk van Ferrari: *De florum cultura*, 1633. De afbeeldingen der parterres staan ver ten achter bij die van Franschen oorsprong en zijn dezelfde als die door London en Wise in hun *Retir'd gardener* worden afgebeeld.

Danreitter, F. A., *24 Garten-Grundrisse neu entworfen*, Augsburg, J. A. Pfeffer, 1730.

—, *Herrn Alex. le Blond's neu eroeffnete Gaertner-Academie...*, 1731, 1753, 1764, 1771. Dit is een vertaling van het werk van Dézallier d'Argenville (zie blz. 32).

Decker, P. (1677-1713), *Der fuerstliche Baumeister oder Architectura civilis*. Wie grosse Fürsten und Herren Palästen mit ihren Höfen, Lusthäusern, Gärten, Grotten, u.s.w. anzulegen und auszuzieren, 2 Bände nebst Anhang zum 1. Th., 3 vol., fol., Augsburg, 1711-1716.

Diesel, Matthias, *Erlusterende Augeweide und Vorstellung herrlicher Gärten- und Lustgebaeude*. Mit 50 Kupf., Augsburg, J. Wolff.

1e Fortsetzung mit 50 Taf.

2e Fortsetzung mit 42 Taf. onder den titel:

Erlusterende Augeweide vorstellend die weltberühmte churfürstliche Residenz in München als auch vornemlich die herrlichen Pallatia in Gärten so Ihr Churf. Durchl. u. Bayern. Maxim. Emanuel zu dero unsterblicher Ruhe erbauen lassen, gezeichnet von M. D.

Fischer, C., *Kluger Wirthschaftsbeamter*, nebst Anweisung zur Anlegung schöner Lustgärten. Mit 21 Kupf., 4°, Nürnberg, 1769.

Fuelcken, I. D., *Neue Gartenlust* oder völliges Ornament so by Anlegung neuer Lust-, Blumen- als auch Kuechen- und Baum-Gärten höchst nöthig und dienstlich, welche bestehet in allerhande Broderies, Mozaiek, Boscagen, Rabatten, Portal, u.s.w. Fol., 68 Kupf., Augsburg, J. A. Pfeffel, ca 1700.

—, *Allerhand neue Parterre- u. Blumenstuecke* wie solche in grosse Lustgärten können employirt und angebaut werden. 3 Theile, 4°, Nürnberg, J. Ch. Weigel, ca 1730.

Wohl-bewahrte Garten Geheimnuesse [542]. Wie Pflanzen und Blumen-Gewächse zu tractiren nebst sympathetischen Würkungen der Natur und einem Anhang von der rechten Baumzucht insonderheit der Zwerg-Bäumen und andern Gärtnereyen, aus dem Französischen übersetzt mit Kupffern versehen. 4e und ueber die Helffte vermehrte Auflage, 10°, Nürnberg, P. Conr. Monath, 1743.

Op het titelblad een tuin met broderie-parterres in vogelvlucht gezien.

Haetzel, G., *Ihro Koenigl. Majest. Joseph I neu erfundene dedicirte Gartenparterres...* Jac. Müller sculp. Gr. fol., Jeremias Wolff.

—, *Neu erfundene und elaborierte Blumenstücke...* Jac. Müller sc., Jeremias Wolff.

Hartenfels, A. F. von, *Neuer Gartensaal*; oder, Vollständige Beschreibung aller einheimischen und ausländischen Stauden... nebst gründlicher Anweisung zu den raresten Orangerie-, Lust- und Blumenbäumen, grünen Hecken, Wänden, Pyramiden und anderen prächtigen Auszierungen zu gelangen..., 2 Th., kl. 8°, Frankfurt a. M., 1745; 2e Aufl., 1753.

Hartmann, Joh., *Neue Garten-Erforschung* [477], worinnen von Vermehr- Fortpflanz- und Unterhaltung nicht allein der Oranjerien sondern auch von Lusthecken, Pyramiden, Alleen, Spalieren und Lustwäldern ausführlicher Unterricht gegeben wirt.

4 Th. in 2 Bände, 12°, Erfurt, Joh. Dav. Rothman, 1761–1762.

Het tweede deel handelt voornamelijk over „Lust- und Blumen-gärten”, waarbij twee afbeeldingen van tuinen met broderies, die echter verre achter staan bij die in Fransche werken.

Hesse, Heinrich, *Neue Garten-Lust* [478]; das ist, gründliche Vorstellung wie ein Lust-, Küchen- und Baumgarten unter unserm teutschen Climate füglich anzurichten... 2 Th., 8°, Leipzig, Weidmannische Buchhandlung, 1742.

Volgens Oscar Teichert verschenen er 10 uitgaven van; de eerste in 1690, die van 1714 onder den titel: *Teutscher Gärtner*.

Bij het eerste hoofdstuk van het eerste deel bevinden zich een drietal platen met afbeeldingen van tuinen in vogelvlucht, die niet van hooge kunstwaarde zijn.

Het tweede deel, onder den titel: *Neue Unterweisung zu dem Blumenbau...* is een vertaling van het werk van Jean de la Quintinye (1696–1701): *Nouveau traité pour la culture des fleurs*, Amsterdam, 1697.

Het bevat als titelplaat een parkdeel met kolonade en fontein. Dit

tweede deel verscheen ook bij de Weidmannische Buchhandlung in 1703, 1705, 1734 en 1737.

Hohberg, Wolf H. Freih. von, *Blumengarten*. Fol., 10 Taf. und Text-Kupfern, 1716.

—, *Georgica curiosa*, Nürnberg, 1682.

Kruenitz, J. G., *Oeconomische Encyclopaedie*, 8°, Berlin, 1780, 1788, 1790.

Het gedeelte „Garten” [33], bevat vele belangrijke gezichtspunten. Het is eigenaardig, dat dit werk niet schijnt te worden gebruikt; men vindt het nooit aangehaald.

Luders, G., *Neu erfundenes Fountain- und Grottenwerk*, sowohl in kostbaren Gärten..., 4°, mit Kupf., 1738.

Pracht- und Lustgarten eines adelichen Haus-Vaters. Fol., mit 12 Kupf., Nürnberg, 1719.

De titels der hoofdstukken zijn: Von den Garten-Zierden, Vom Blumenbau, Von der Orangerie, Vom Pomerantsen- u. Citronengarten, Vom Winter-Haus, Vom Parc u. Thier-Garten.

Richter, I., *Blumenparterres*. Fol., Engelbrecht exc., ca 1750.

Richter, S., *Unterschiedliche in Kupfer gestochene Verzeichnungen* wie in schönen Gärten anmüthige Lustbeten und Blumenstücke anzulegen, 6 Th., fol., Augsburg, 1756.

Rohr, *Anweisung zur Anlage von Lustgärten*. Haushalt Bibliothek, 1726.

Schutz, Ziegler und Janscha, *Wiener Strassenbilder im Zeitalter des Rokoko*, 1779–1786.

Gegraveerde titelplaat en 44 gekleurde afbeeldingen betreffende Weenen en omstreken.

Schuebler, J. J., *Neu inventirte Perrons und Garten-Prospecten mit kleinen Cascaden*, 1700.

Bevat afbeeldingen van zeer mooie vazen, poorten, waterwerken, fonteinen. Vele platen doen denken aan onzen Schijnvoet.

Unterricht wie lebende Zaeune gepflanzt werden koennen..., 8°, Lintner, München, 1771; Montag, Regensburg, 1775.

Usteri, L., *Anleitung in Absicht auf den Zäunen*. Eine Preisschrift. Fr. Fleischer, Zürich, 1764.

Bijzondere parken

Conspectus Berolini et Cliveae quas serenissimo ac celsissimo principi Frederico Wilhelmo..., 4° obl., Petr. Schenk, Amsterdam, ca 1700.

De platen zijn voorzien van Latijnsche en Nederlandsche onderschriften.

Danreitter, F. A., *Mirabell und Hellbrun* [523], z.j.

Een plaatwerk met Fransche en Duitsche onderschriften.

Frey, I. M., *Ansichten von Augsburg*, Quer 4°, 16 col. Taf., Augsburg, ca 1760.

Frisoni, *Vue de la Résidence ducale de Louisburg*, 1727.

Guernieri, Jean Franc, *Delineatio montis a metropoli Hasso-Cassellana* [383] uno circiter milliari distantes, qui olim Winter-Casten id est

Hiemis Receptaculum dicebatur nunc autem *Carolinus* audit ob aedificia et aquarum fontes quibus serenissimus princeps ac dominus dominus Carolus Landgravius Hessiae, princeps Hersfeldiae, Comes Cattemeliboci..., fol., Cassellis, Henrico Harmes, 1706.

Een prachtig plaatwerk betreffende het landgoed Winterberg, dat later Carelsberg, vervolgens Wilhelmshöhe en onder invloed van den Koning van Westphalen, broeder van Napoleon I, Napoleonshöhe genaamd werd. Door een gril van het noodlot was Napoleon III hier als krijgsgevangene door de Duitschers geïnterneerd.

De titel van het werk is in het Latijn, Italiaansch, Fransch en Duitsch. In 1749 verscheen er een nieuwe uitgave van bij Huteri en Harmes te Cassel [734], met eenigszins gewijzigden tekst en enkele gewijzigde platen.

Ook verscheen er een Fransche uitgave van onder den titel:

Plans et dessins des bâtimens, cascades et fontaines dont Charles Landgrave de Hesse a décoré la montagne d'hiver. Gr. fol., Cassel, 1749.

Herbsten, *Des Schlessischen Gärtnerlustigen Spaziergang*, oder Nützliche Gärten... Mit mehreren Kupfern und Pläne, zu Sibyllenort, Bernstadt & Kotschlitz, 1892.

Kleiner, Salom., *Représentation naturelle et exacte de la favorite de Mayence de Son Altesse Electoral*, 14 vues et un plan. Quer. fol., Augsburg, 1726.

—, *Résidence mémorable de l'incomparable héros de notre siècle*, ou, représentation exacte des Édifices et Jardins de son altesse serenissime Monseigneur le Prince duc Eugène de Savoye... Augsburg, J. Wolff, 1721.

Het eerste deel bevat de plattegronden, opstanden en gezichten van het lustverblijf van Zijne Hoogheid in de voorstad van Weenen.

—, *Représentation au naturel des Châteaux de Weissenstein audessus de Pommersfeld et celui de Gladbach appartenants à la maison des comtes de Schönborn avec les jardins, écuries, etc.*, Augsburg, 1728.

Krüger, F. D., *Das königliche Palais zu Potsdam, Garten, Grotten...*, 14 folio Blätter, 1779.

Poppelman, M. D., *Vorstellung und Beschreibung der von Seiner Königl. Majestät erbauten so genannten Zwinger-Garten Gebäude oder der Königl. Oranjerie zu Dresden.* Mit Kupf. in 24 Blätter von Wortman, Zuechi u. Schmidt und anderen gestochen. Gr. fol., Dresden, 1729.

Silvestre, I., *Ansichten von Gaerten zu Ruël, mit Grotten, Kaskaden, Fontäne, etc.*, ca 1700.

Müller, I. J., *Saltzthalen bei Wolfenbittel* [405]. Fol. obl., Amsterdam, P. Schenk, z.j.

Een serie van 16 prenten van deze kasteeltuinen met Latijnsch en Duitsch onderschrift.

De aanleg der tuinen, begonnen in 1691, is ontworpen door L. C. Sturm. Er bestaan van deze tuinen nog andere afbeeldingen met Nederlandsch en Latijnsch onderschrift [405bis]; uitgegeven door P. Schenk te

Amsterdam, z.j., door een anderen, ongenoemden, graveur. De platen zijn ongenummerd. Daar zij andere gezichten in het park weergeven vullen beide series elkander aan.

Visser, Georg Math., *Die Fürstbischöfliche Olmüssische Residenzstadt Cremosier sammt davon nächst darbey neu erholt und von Grund angerichtete und erbaute Lust-, Blumen- und Thiergarten.* Dem Hochwürdigsten Hochgeborenen Fürsten und Herrn Carolo Bischoff zu Olmüss, Herzogen des Heyligen Römischen Reiches, Fürsten der Königl. Boheim. Capellen und von Lichtenstein Grafe. Fol. obl., Cremosier, Nypoort, 1691.

d. Nederland en België

Het is eigenaardig, dat door vele buitenlandsche schrijvers de wijze, waarop in ons land de opvatting van Le Nôtre toegepast werd, als een afzonderlijke stijl beschouwd en dikwijls met kleineering besproken wordt. Vele, vooral Duitsche, schrijvers, o.a. C. Hampel, H. Jäger, hebben nog al wat op onze tuinen af te geven en beoordeelen het werk van onze vaders zonder er iets van gezien te hebben. Afgaande op de oude graveurs, zijn onze tuinen niets minder geweest dan de Duitsche uit den overgang van de 17e naar de 18e eeuw. Meestal gaan dergelijke schrijvers af op hetgeen anderen vertellen; zoo bijvoorbeeld Hampel, die Johanna Schopenhauer napraat, die zelf nooit een oud-Hollandsche tuin gezien heeft, omdat er toen geen tuinen meer in den ouden stijl te vinden waren, behalve het beruchte „Broekertuintje”, dat Mej. M. L. Gothein op blz. 306 van haar werk „Geschichte der Gartenkunst von den Aegyptern bis zur Gegenwart”, afbeeldt en aanhaalt als voorbeeld van kleine tuinen uit de 18e eeuw, terwijl het niet anders is, dan een burgerlijk tuintje uit de 19e eeuw, met bijeengeraapte prullen. Zoowel Hampel als Jäger hadden hun ouden landgenoot Hirschfeld daarover eens moeten nalezen (tweede deel).

Het spreekt vanzelf, dat het voorbeeld van Lodewijk XIV invloed uitoefende op andere vorsten, die niet voor hem wilden onderdoen en het werk, dat Le Nôtre en zijn volgelingen in Frankrijk schiepen, lieten nabootsen, de een met meer succes, de ander met minder.

In ons land was het de Koning-Stadhouder Willem III, die het voorbeeld gaf, vooral toen hij Koning van Engeland was geworden. Hij had twee goede medewerkers, Daniel Marot, een uitgeweken Franschman en Jacob Roman uit Leiden. Deze laatste wordt door een Engelschen schrijver ook voor een Franschman gehouden. Van Roman zijn geen boeken verschenen, wel zijn er prentwerken uitgegeven van zijn werken op Het Loo en het Huis de Voorst bij Zutphen.

In de eerste plaats noemen wij:

Marot, Daniel, *Oeuvres de Sieur Daniel Marot, architect de Guillaume III Roy de la Grande Bretagne, contenant plusieurs pensées utiles aux architectes, peintres, sculpteurs, orfèvres, jardiniers et autres.* Le tout

en faveur de ceux, qui s'appliquent aux beaux-arts. Fol., La Haye, Pierre Husson, 1703.

Hiervan is vooral belangrijk:

- , *Livre des Parterres et Broderies* [434], waarin afbeeldingen der parterres op Watervliet van Mr. Rendorp en bij het Kasteel Twickel van Baron van Obdam, evenals van Hampton Court in Engeland, die door alle Engelsche schrijvers aan London en Wise worden toegeschreven (zie blz. 35).

Er verscheen in 1892 van dit werk een herdruk bij Wasmuth in Berlijn, onder den titel:

- , *Das Ornamentbuch des D. Marot...*
- , *Gezigten in de Hofstede Clingendaal bij 's-Gravenhage*, D. Marot del. et fec.; 12 Platen, fol. obl., 1690.

Een tijdgenoot en geestverwant van Marot was de Amsterdamsche kunstenaar Simon Schijnvoet (1652–1725), die tal van tuinen in ons land ontwierp, o.a. Soelen bij Amsterdam en Petersburg aan de Vecht. Van hem is bekend een plaatwerk:

- Schijnvoet, Simon**, *Voorbeelden van Lusthofsieraden* [370], 2 dln., fol., Amsterdam, H. de Wit, ca 1700.

Twee platen uit dit werk zijn door Fouquier en Duchêne in hun boek overgenomen, zonder zijn naam te noemen (zie ook M. L. Gothein).

- M., I. v. d.**, *Cieraad der Lusthoven* [372], bestaande in allerhande soorten van drooge en natte kommen, parterres, graswerken en fonteinen. Fol., Leiden, 1730.

Dit plaatwerk kwam eerst uit onder den titel:

- , *Tractaat der Lusthoff* [371], bestaande in verscheydene soorten van drooge en natte kommen, parterres, graswerken, dienende tot allerlei gelegenheid van gronden, door X X. Fol., Leyden, J. v. d. Aa, 1720. Meer theoretisch en zonder duidelijke, aanschouwelijke afbeeldingen is het werk van:

- Court, P. de la** (Pieter de la Court v. d. Voort), *Byzondere Aenmerkingen over het aanleggen van prachtige en gemeene Landhuizen, Lusthoven, Plantagiën en aenklevende cieraaden...* [197], 2 dln. in 1 Bd., 4°, Leiden, 1737.

Een tweede druk hiervan verscheen in 1763 te Amsterdam bij Tongerlo en Houttuin, gr. 4°.

Volgens Kruenitz' Encyclopaedie zou dit werk een vertaling zijn van het Fransche:

- , *Les agréments de la campagne*; ou, remarques particuliers sur la construction des maisons de campagne plus ou moins magnifiques, des jardins de plaisance et des plantages, avec les ornemens qui en dépendent..., 4°, Leyden en Amsterdam.

Onmogelijk is het echter niet, dat De la Court het zoowel in het Fransch als in het Nederlandsch heeft geschreven, hetgeen wel uit de Duitsche uitgave blijkt. Vermoedelijk was hij, evenals Marot, een Fransche refugé of een afstammeling ervan. De titel van de Duitsche uitgave luidt:

—, *Anmüthigkeiten des Landlebens*, oder sonderbare Anmerkungen wie man Landhäuser und Gärten anlegen und der Plätze gehoerig eintheilen und auszieren koene... Aus dem Holländischen und Französischen von De La Court. 2 Th. mit Kupf., gr. 4°, Weidemann, Göttingen und Leipzig, 1758.

Tal van prentwerken verschenen er, die de buitenplaatsen uit dien tijd in ons land afbeelden. Betrof het in buitenlandsche werken voornamelijk vorstelijke verblijfplaatsen, hier betrof het vooral particuliere buitens, die van den Koning-Stadhouder niet mede gerekend. Omtrent deze laatste zijn te noemen:

Valck, G., *Het Prinselijk Hof en Huis in 't Bosch*, 4° obl. Een serie van 13 prenten.

—, *Vues et perspectives de Loo, Honslarsdyck, Soestdyk, châteaux et maisons de plaisance du Roy de la Grande Bretagne* auquel on a adjouté les vues aux environs de Cleves, Amsterdam, Gerard Valck, 1695.

Danckerts, Corn., *Het Hof van Honslaarsdijk* [184], 16 gravures, 4° obl., Amsterdam, z.j.

Danckerts, I., *Nette Afbeeldinghe van den Lusttuin in het Hofgebouw gelegen op 't Loo* [525], 16 Kopergravures. Fol. obl., z.j.

Allard, C., *Représentation de Honslaarsdijk en Hollande, maison de plaisance de Sa Majesté Britannique Guillaume III*, 17 platen, fol. obl., Amsterdam, 1699.

Greve, IJ. en Valck, G., *Gesigte van het Koninklijk Lusthuis Honslaarsdijk*, 16 gravures, 4°, z.j.

Covens, I. en Mortier, C., *Hondsholerdijk* [505], 8 folio bladen, elk blad met 2 platen, z.j.

Schenk, P., *Paradisus oculorum, sive conspectus elegantissimi centum. Ex electa delineatione Jacobi Romani Architecti Regii nostrae aetatis Daedali. Hunc autem oculorum paradisum illustrissimo viro Arnolfo Iodoco Baroni di Keppel, Ashford, vicecomiti de Burg, comiti de Albemarle, etc., etc. humillime decat et consecrat...*, Amstelaedami, 1702.

I. Praetorium Loanum [186].

II. Praetorium Dieranum [187].

III. Domus Albemariae [188].

IV. Praetorium Dunrellium [189].

V. Praetorium Rozendaelium [190].

VI. Praetorium regis Sueciae [191].

I. *Conspectus novi praetorii Loo* [186] ex accurata delineatione Jacobi Romani Architecti eximii in lucem editi a Petro Schenk sculptore Amstelodamensi et inscripti serenissimo ac potentissimo Britannicorum Regi Gulielmo III.

II. *Praetorium Dieranum* [187] quod a se per omnes partes descriptum ac delineatum serenissimo Britannicorum Regi Gulielmo III humillime offert Petr. Schenk.

III. *Delineatio Domus recreatricis adjacentiumque Prospectuum amoenissimorum extra urbem Zutphaniensem auspiciis et jussu Illustris dni Arnoldi Justi Toparchae in Keppel Comitibus de Albemarle* [188]... structorum per C. L. nri tpris Magistrum Iacobum Roman, serenissi. Britann. Regis Architectum accurate sculpta et illustrissimo nomini humillime inscripta a Petr. Schenkio, Sc. Amstelr. um Priv.

IV. *Den HoogWelGeboren Heere C. de Jonge van Ellemeet, Heere van Ellemeet, etc. etc. word de Afbeeldinge der voornaemste Gezichten van Duinrel gediensig opgedragen door zijn HoogEdels onderdanige Dienaar Petrus Schenk* [189].

V. *Aan den HoogEdelWelgeboren en Gestrengen Heere den Heere Joan Baron van Arnhem, Heere van Rosendael tot Harslo, Byzondere Raad des Vorstendoms Gelre en Graafschap Zutphen, enz., enz., word deze Afbeelding van Rozendael opgedragen door zijn HoogEd. onderdanige Dienaar Petrus Schenk* [190].

VI. *Icones praetorium ac villarum, variorumque publicorum Regis Sueciae aedificiorum quas serenissimo ac potentissimo principi ac domino Suecorum, Gothorum, Wandalorum, etc. etc. Regi omni animi devotione offert et inscribit Petr. Schenk, sculpt. Amstelaedamensis* [191], 20 prenten (zie blz. 48).

De deeltjes bevatten elk 16 gravures met Nederlandsch of Latijnsch onderschrift; zij zijn zonder jaartal.

Hierbij sluit zich aan:

Schenk, P., *Paradisus oculorum... Pars secunda.*

VII. Rysvicani [733]. Het Koninklijk Huis te Rijswijk, alwaar de conferenties tot den vrede gehouden worden, 13 prenten.

VIII. Roterdami urbis, 16 prenten.

IX. Luticia Parisorum, 15 prenten.

X. Praetorii Versaliensis, 16 prenten.

XI. Hamburgi, 16 prenten.

XII. Berolini urbis, 9 prenten.

XIII. Cliviae, 9 prenten.

XIV. Urbium aliquot insignum, 6 prenten.

Call, I. van (1655–1703), *Loani ut et villarum regis Guilelmi reliquarum conspectus selectores*, Amsterdam, P. Schenk, z.j.

—, *Pars secunda Loani ut et villarum regis Guilelmi reliquarum, conspectus selectores* [179], 4° obl., Amsterdam, P. Schenk, z.j.

Het is een verzameling van 25 prentjes met Nederlandsche en Latijnsche onderschriften. 17 geven afbeeldingen van Het Loo, 2 van het Princessehuys in het Bosch, 2 Paleis Hondsholredijk, 1 Koninklijk Huis te Rijswijk, 2 Sorgvliet, 1 St. Annaland (Clingendaal).

Scherm, L., *Het Koninklijk Lusthof „Het Loo”* [373]. Serie van 15 prenten in portefeuille, 4° obl., C. Allard, z.j.

Hoghe, Romeijn de, *'t Loo*, 13 prenten; Persay, ca 1700. Deze zijn in 1786 herdrukt in: „Korte beschrijving van het Kon. Lusthuis Het Loo”.

Swidde, *'t Loo* [525], 10 prenten fol. in portef., I. Dankerts, z.j.

- Korte beschrijving van 't Koninklijk Lusthuis Het Loo* [168]. Met gravures van Romeijn de Hooghe, Amsteldam, Van Egmond, 1786.
- Leth, H. de**, *Soestdijk*. Suite de 16 estampes ou autant de détails de Soestdijk, maison et parc, 4° obl., ca 1700.
- , *Het Oud Adelijk Huys en Ridderlijke Hofstad Ter Meer... geteekend, in 't koper gebragt en uitgegeven door...* [177], 4° obl. ca 1700.
Met Nederlandsch en Fransch onderschrift, Amsterdam, 1720.
- Valck, G.**, *16 Afbeeldingen van 't Huis Soestdijk* [176], kl. 4° obl., met Nederlandsche onderschriften, z.j.
- , *Vues et perspectives de Soestdijk, Château et Maison de plaisance du Roy de la Grande Bretagne*, Amsterdam, 1695.
Van de afbeeldingen der buitens van adellijke en patricische families noemen wij:
- Avelen, J. v. d.**, *Sorgvliet bij den Haag* [185]. Serie van 40 gezichten met plattegrond, vazen, enz.; 4° obl., N. Visscher, Amsterdam, z.j.
- Bake, L.**, *Amersfoorts Lofkrans*, 4°, Amsterdam, 1694.
- Blaaupot, W.**, *Speelreis naar Eembrug door het Goy*, 4°, 1692.
- Blok, Agneta**, *Vijverhof*, 1702.
- Bruin, Cl.**, *De Vechtstroom van Utrecht tot Muiden*, verheerlijkt door 10 gezichten van dorpen, vestingen, adellijke gestichten, lustplaatsen, waranden, enz., Amsterdam, H. Gastman, W. Vermandel en J. W. Smit, 1791.
- , *De Lustplaats Soelen* [194] in dichtmaat beschreven. Met platen, 4°, Amsterdam, Marten Schagen, 1723.
In 1742 verscheen hiervan een tweede uitgave.
- Mulder, J.**, *Vues de Guntherstein* [175], dédiées à Madame de Guntherstein et de Tienhoven. 14 gesichten. Met plattegrond, kl. 8° obl., Amsterdam, N. Visscher, z.j.
- Specht, C.**, *De Riddermatige huysen en gesichten in de provincie van Utrecht*, 29 platen, 4°, 1698.
- Scherm, L. en Stoopendaal, D.**, *Verscheydene en vermaakelijke gezigten in de Hofstede van Clingendael, gelegen bij 's-Gravenhage* [180]. 32 platen, 4° obl., Nic. Visscher, Amsterdam, z.j.
- Stoopendaal, D.**, *'t Huys te Zeist* [192]. Serie van 21 prenten, 4° obl., Nic. Visscher, Amsterdam, ca 1700. Met Fransch en Nederlandsch onderschrift.
- , *Vue de la Maison de Zuylensteyn, de ses jardins et plantages*, appartenant à Fred. van Nassau, Comte de Rochford, vicomte Tunbridge... Gr. fol., 1695.
- Hoogvliet, Arnold**, *Zijdebalen* [183], Hofdicht, 4°, Delft, Pieter v. d. Kloot, 1740. Ongeïllustreerd, alleen met titelplaat.
Er bestaat ook een geïllustreerde uitgave van [424] met prenten naar De Beijer en gereproduceerd in Bouwkundig Weekblad, 4e Jrg., afl. 1, 2, 1912 met een inleiding van Mr. S. Muller Fzn., Den Haag, Mouton.
- d'Outreïn, Joh.**, *Wegwijzer door de Heerlijkheid Roosendaal* [171] of de Roosendaalsche Vermakelijkheden... Geïll. met kaart en 17 prenten, 4°, Amsterdam, Gerard van Keulen, 1718.

- Andere uitgaven zijn van 1700, 4° en van 1713, 8°.
- Gezichten van Zion bij Steenberg* [475]. Album, 4° met 10 gezichten en plattegrond, zonder naam van graveur of uitgever en z.j.
- Westerhoven, Jan van**, *De Schepper verheerlijkt in de Schepselen* [671]. Gedicht met titelplaat, waarop afbeeldingen van den Haarlemmer Hout en een plaat in den tekst, voorstellende het Lusthuys Kruitberg bij Santpoort (gedeelten van het tegenwoordige Duin- en Kruidberg), 3e druk, 8°, Amsterdam, Corn. v. d. Sijs, 1737.
- Willink, Daniel**, *Amstellandsche Arkadia* [518] of Beschrijving van de gelegenheid, Toestand en Gebeurtenissen van Amstelland met deszelfs onderhoorige Dorpen, Heerlijkheden, Ambachten, Lusthoven, Wateren, enz. Met fraaie koperen platen opgehelderd, in orde geschikt en nader overzien door wijlen den Heer Gerrit Schoemaker, Amsterdam bij Arent van Huyssteen, 1737, kl. 8°, 2 dln. in 1 band.
- , Tweede uitgave [519], geill. door J. C. Philips en Pronk, 8°, 2 dln., Utrecht, Samuel de Waal, 1773.
- , *Amsterdamsche Buitensingel, nevens de omliggende dorpen* [669]..., 12°, geill., Amsterdam, A. van Damm, 1723.
- Rademaker, Abr.**, *Rynlands fraaiste gezichten* [366]. Fol. plaatwerk, Amsterdam, 1732.
- , *Spiegel van Amsterdam's Zomervreugd* [367] op de dorpen Amstelveen, Slooten en de Overtoom. Plaatwerk, Amsterdam, 1730.
- , *Holland's Tempe* [367], verheerlijkt in 30 gezichten, beginnende van Amsterdam af door Sparenwoude, Sparendam tot Margeutte. Fol., 1770.
- , *Holland's Arkadia* [368] of de vermaarde Rivier de Amstel, Amsterdam, Leon. Schenk, plaatwerk.
- Beschrijving van het beroemde Huis Guntherstein* gelegen aan de rivier de Vecht in het Nedersticht van Utrecht, 1732.
- Goris, Ger.**, *Les délices de la campagne à l'entour de la ville de Leyde*, avec description de la Rhinlande, des anciens bourgs, châteaux et les maisons de campagne, etc. d'aujourd'hui. Met titelplaat en 11 gezichten, Leiden, 1722.
- Huydecooper, B.**, *Maarseveenia tempe*, 4°, 1713.
- Jansen, A.**, *Op de Hofstede 't Blok genaamd* van Pieter Blok Michielz., gelegen aan het Gein, 4°, Amsterdam, 1692.
- , *Op Ouwkerk*, hofstede van Chr. van Hoek, gelegen aan de Vecht bij Nieuwersluis, 4°, 1695.
- Kanneman, I.**, *De riddermatige huizen en gesichten in de provincie van Utrecht*, geteekend en in 't licht gebracht door... tot Utrecht, 4° obl., 1715.
- Langendijk, P.**, *De stad Kleef en haar gezondheidsbron en omliggende landouwen in Kunstprenten verbeeld*, 4°, Haarlem, 1747.
- Laen, A. v. d. en Leth, H. de**, *Afbeeldingen van het out adellijk huis Middachten op de Veluwe in Gelderland* [182] zoo in generaal als veele particuliere gesichten der gebouwen, tuinen, plantatiën, enz., 21 gravures

- en opdracht, 4° obl., Amsterdam, Andr. en Hendr. de Leth, ca 1700.
- Lescaijle, K.**, *Op Doornenburg, lusthoeve van Willem van Zon*, 4°.
- Leth, Andries de**, *De zegepratende Vecht* [365], vertoonende verschillende gezichten van Lustplaatsen, Heerenhuizen, Dorpen, enz. beginnende bij Utrecht en met Muyden besluytende. Fol., Amsterdam, Wed. Nic. Visscher, 1719.
- Niedeck, Brouërïus van**, *Het zegepratend Kennemerland* [364], vertoond in 100 heerlijke gezichten van de voornaamste lustplaatsen, adellijke huizen enz. Fol., Amsterdam, J. Roman, 1729–1731.
- Niedeck, Br. van en Leth, H. de**, *Het verheerlijkt Watergraafs- of Diemermeer bij de stad Amsterdam* [363], vertoont in verscheidene gezichten van deszelfs lusthoven, van landhuizen, hoven, tuinen, fonteinen, vijvers, gras- en bloemperken enz. Fol., Amsterdam, Andr. en H. de Leth, 1725.
- Moucheron, I.**, *Plusieurs belles et plaisantes vues de la court de Heemstede* [181] dans la province de Utrecht..., 4° obl., ill., Nic. Visscher, Amsterdam, 25 gravures. z.j. (ca 1700). Ook met Nederlandschen titel.
- Rijk, Frans**, *Westermeer*. Lusthof van den Hr. Jacob Fruijt bij Heemstede buiten Haarlem, Amsterdam, 1721.
- Spilman, H. en Noorde, C. van**, *Aangename gesichten in de vermakelijke landsdowen van Haarlem* [369]..., Haarlem, J. Bosch, 1752. 24 gezichten en 1 plattegrond (Haarlemmerhout's vergrooting).
- —, Vervolg van bovenstaande uitgave, 15 gezichten, Haarlem, J. Bosch, 1761.
- Het werk bevat talrijke gezichten in den Haarlemmerhout uit die dagen.
- Rijmst.* Opgedragen aan de Haarlemsche burgeren op het maken van den Nieuwen Hout, begonnen in Augustus 1754 en het verbeteren van den ganschen Hout, 4° obl., Haarlem, Erven Iz. van Hulkeray, 1755.
- Het verheerlijkt Nederland* [528] of Kabinet van hedendaagsche gesichten van steden, dorpen, sloten, adellijke huizen, kerken, torens, poorten, enz., enz., dienende tot opheldering der beschrijvinge van den tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden. 9 deelen in 3 banden, zijnde 800 gravuren op 400 bladen, 4°, Amsterdam, Wed. Isaak Tirion, 1745–1773.
- Deze 9 deeltjes bevatten vele afbeeldingen van Nederlandsche buitens uit dien tijd.
- Het verheerlijkt Kleefland* [529] of Kabinet van Kleefsche Oudheden en gezigten van steden, dorpen enz. enz., naar teekeningen van J. de Beijer, gegraveerd door P. van Liender, dienende als aanschouwings- of 10e deeltje van Nederlandsche Tafereelen, 4°, J. de Groot en G. Warnars, Amsterdam; J. Luytmans, Leiden; A. P. Blusse, Dordrecht; V. v. d. Plaats, Harlingen, 1792.
- Bruin, Cl.**, *Kleefsche en Zuid-Hollandsche Arkadia* [521] of Dagverhaal van twee reizen in en omtrent die gewesten gedaan, in dichtmaat uitgebreid, verrijkt met aantekeningen van den Hr. L. Smids, M. Dr.,

- tweede druk, vermeerdert met printverbeeldingen, 8°, Amsterdam, Evert Visscher, 1730.
- , *De geheele Vechtestroom* van de Stad Utrecht af met de steden Weesp en Muident nevens alle lustplaatsen en 100 gezichten van Abr. Rademaker. Fol., 1730.
- Beckerlingh, Th.**, *Journael of dagverhaal van een plaisierreisje van Groningen naar Kleef in 1740* door P. Muntingha, J. A. D. A. H. W. de Vriese, J. H. D. Haan Bolhuis, advokaat en mij.
- Zangen op Utrechtsche Buitenplaatsen*, 11 stukken in één bandje, doch waarschijnlijk nimmer op deze wijze uitgegeven.
- Hooghe, Romeijn de**, *'t Park Enghien*. Prentwerk, 8° obl., ca 1700.
- Parc d'Anghuin* [178]. Prentwerk met 1 plattegrond en 16 gezichten, kl. 8° obl., zonder jaartal en zonder naam van graveur of uitgever, ca 1700.
- Cantillon, De**, *Délices du Brabant*, 4 vol., 8°, ill., Amsterdam, 1757.
- , *Vermakelijkheden van Brabant* [334] en deszelfs onderhoorige landen, bevattende een historische, chronologische, geographische en genealogische beschrijving der steden, dorpen, vlekken en aanzienlijke heerlijkheden van dit Hertogdom... Uit het Fransch vertaald, in 4 deelen, 8°, Amsterdam, David Weege, 1770.
- Deze beide boekwerken behooren eigenlijk thuis in een vorige periode, daar de prenten reproducties zijn van tuinen uit den tijd van vóór Le Nôtre (zie blz. 27 onder Castella etc.).

e. Zweden en Denemarken

- Ook in andere landen drong de opvatting van Le Nôtre door, hetgeen o.a. blijkt uit afbeeldingen van de koninklijke tuinen in Zweden, die wij vinden in:
- Schenk, P.**, *Icones praetiorum ac villarum, variorumque publicorum Regis Sueciae aedificiorum* [191] quas serenissimo ac potentissimo principi ac domino Carolo Duodecimo Suecorum, Gothorum, Wandalarum, etc., etc., etc., Regi etc., Petrus Schenk sculpt. Amstelodamensis, 4° obl., Amsterdam, ca 1700.
- (Zie Schenk: *Paradisus oculorum*, blz. 44.)
- Het is een serie van 20 platen, betreffende de paleizen Drottingholm, Karelsberg, Jakopsdal, Saalstad, Steeningen, Slagkloster enz., alle met Latijnsche en Hollandsche onderschriften. Volgens deze afbeeldingen moeten de parken van grootsche opvatting geweest zijn.
- Swidde, e.a.**, *Suecia antiqua et hodierna*... 43 Kupferstiche von Swidde, v. d. Avelen, Perelle, Lepôtre. Q. fol., ca 1690-1700. Een monumentaal werk.
- Hermant**, *Regnum Suecica*, 1671.
- Grund, J. G.**, *Abbildungen und Beschreibung des Normanthales im königlichen Lustgarten in Friedensburg*. Fol., Kopenhagen, 1773.

f. Spanje

Beschrijving van Spanje, Leiden, 1707.

Een plaatwerk met afbeeldingen van Aranjuez.

Colmena, Juan Alvarez de, *Les délices de l'Espagne*, 1715.

Meusnier, L., *Vues du palais, jardins et fontaines d'Aranguesse et maisons de plaisance du Roy d'Espagne*. Livre très curieux pour la grande abondance de ses eaux et pour la grande qualité de figures de bronze et de marbre, distant de 4 lieues de Madrid, dessinés et gravés sur les lieues par L. Meusnier et se vendant à Paris chez van Merlen, 4° obl., 1665.

g. Italië

Ook Italië is niet vrij gebleven van den invloed van Le Nôtre's werken en in tal van Italiaansche tuinen ziet men dien invloed sterk op den voorgrond treden, zelfs nog tot in onze dagen in de tuinen van Villa Pamphili Doria en andere. Tal van afbeeldingen uit het laatst van de 17e en begin 18e eeuw doen dit sterk uitkomen. Vele bezoekers verkeerden in den waan, met echt Italiaansche renaissancetuinen te doen te hebben. Alleen de bouw- en beeldwerken dateeren uit dien tijd; niet de aanleg.

Audibert, C. M., *Regiae villae poetice descriptae oppositae poematum*, 4°, Augsburg, Ferrari, 1711.

Later kwam dit uit onder den titel:

—, *Regiae villae poetice descriptae et R. celsitudini Victoris Amadeis II dicatae*, Augsburg, Ferrari, 1740.

Bartoli, Pietro Santo e Belloni, Gio Pietr., *Istoria e cultura delle piante che sono pel fiore più ragguardevoli e più distinte per ornare in giardino in tutto il tempo dell'anno*, con un trattato degli Agrumi, 4°, Venezia, 1726.

Castellamonte, A. de, *La Venezia reale, palazzo di caccia ideale di Carlo Emanuele II*. Con molti tavoli, 4°, Torino, 1674.

Falda, G. B., *Le fontane di Roma nelle piazze e luoghi pubblici* [325] della città con li loro prospetti, come sono al presente designati et intagliati da Gio Batiste Falda date in luce con direzione ottusa da Gio Giacomo de Rossi delle sue stampe in Roma alla Pace con Prui del Spondonneso. 4 part, l'anno 1691.

Dit boek bestaat uit 4 deelen; de gravures der eerste twee zijn van Falda, die der laatste van Viturini.

—, *La fontana del giardino Estense in Tivoli*, 1699?

—, *Nuovo teatro delli palazzi in prospettiva di Roma moderna*. Fol., 1699.

—, *I giardini di Roma con le loro piante alzate e veduti in prospettiva*. Fol., Roma, G. Rossi, 1674, 1683.

Florenz, *Il reale giardino di Boboli della sua pianta e delle sue statue*, Firenze, 1789.

- Leonardi, D. F.**, *Le delizie della villa di Castellago*. Fol., 1700?
- Madero, C.**, *Verscheidene schoone en vermakelijke gesichten, fontijnen uit het Pauselijk Paleis en andere voorname hoven* [375]. Fol. obl., Amsterdam, J. Bornmeister, ca 1700.
De platen hiervan komen ook voor in het werk van Falda (zie blz. 49).
- Sandart, J. J. von**, *Giardini di Roma oder römische Gärten*. Imp. fol., Nürnberg, 1692.
- Silvestre, Israël**, *Diverses vues de Rome et des environs par... et mise en lumière par J. Henrich*, 4° obl., 1670.
- Vanvitelli, L.** (Lodewijk van Wittel), *Dichiarazione dei disegni del R. Palazzo di Casserta*. Imp. fol., Napels, 1756.
Dit park is door den Nederlander Van Wittel ontworpen en behoort zeker niet tot de renaissance-parken van Italië. Van Wittel is een navolger van Le Nôtre. Zijn beeldhouwwerken zijn geheel in Franschen geest.
- Zocchi, G.**, *Vedute delle ville e d'altri luoghi della Toscana*. Qu. fol., Firenze, 1757.

VI. VERVAL VAN DEN LE NÔTRE-STIJL OVERGANG NAAR DEN LANDSCHAPSTIJL

- Neufforge, de**, *Recueil élémentaire d'Architecture*, contenant divers exemples de décorations intérieurs et extérieurs. 8 Tomes et 2 Suppléments, Paris, 1757-1780.
Hierin komen tal van plannen van tuinen en doolhoven voor, doch, hoewel regelmatig en architectonisch, van een andere opvatting dan die van Le Nôtre; meer eenvoudig en zonder broderies.
- Rouge, G. L. le**, *Collection des jardins anglois et chinois*, 21 cahiers avec 420 planches. Fol. obl., Paris, 1776-1787.
- , *Recueil des plans et des vues des plus beaux jardins de l'Europe* [384]. Fol. obl., Paris, 1774-1778.
- I. Détail des nouveaux jardins à la mode.
- II. Jardins Anglo-chinois à la mode.
- III. Jardins Anglo-chinois.
- Het verscheen in 9 cahiers met te zamen 207 platen en is van groot belang, daar het den geheelen overgang van den stijl van Le Nôtre naar den landschapstijl laat zien. Vele plattegronden in zgn. Le Nôtre-stijl toonen duidelijk het verval van dezen stijl.
Het is eigenaardig, dat dit plaatwerk door historieschrijvers bijna niet geraadpleegd werd; het wordt althans niet genoemd.
Het derde deel schijnt in 1777-1779 opnieuw uitgegeven te zijn onder den titel:
- , *Nouveaux jardins à la mode, jardins anglo-chinois*.
Opmerkelijk zijn vooral in vele plannen in het werk van Le Rouge bij het sterk architectonische van het geheel de eigenaardige, onge-

motiveerde, bochtige paden in de boschjes en kabinetten. Hetzelfde wanbegrip zien we ook op de oude teekeningen van onze buitens uit de laatste helft der 18e eeuw. Het zijn de gevolgen van een verkeerde opvatting, dat wandelpaden zooveel mogelijk bochtig moeten zijn.

VII. LANDSCHAPSTIJL

a. Voorgangers en Chineesche kunst

Over het algemeen neemt men aan, dat omstreeks 1725 in *Engeland* voor het eerst gebroken is met de oude regelmatig architectonische in-deeling van tuinen en parken en men neiging is gaan vertoonen tot de meer natuurlijke samenstelling. Het moet altijd verwondering wekken, dat men niet reeds vroeger naar het natuurlijke landschap overgegaan is, daar toch oude meesters der schilderkunst op hun doeken of paneelen lieten zien, hoezeer zij door de natuurlandschappen werden aangetrokken. Zoo blijft het verwonderlijk, dat eerst in het begin van de 18e eeuw een schilder, William Kent, op de gedachte kwam, om, wat hij met de natuur als voorbeeld, op zijn doeken bracht, tot verwerkelijking te brengen in de parken (zie onder Alexander Pope: *Oeuvres complètes*).

Men zegt, dat er zich reeds vroeger symptomen in dien geest vertoonden en dat in het werk van:

Tasso, Torquato (1544–1595), *La Gerusalemme liberata* reeds de eerste beschrijvingen te vinden zijn van een park in landschapstijl. Dit is evenwel niet aan te nemen. Het is een gedicht, geheel gemaakt onder den invloed der Odyssee van Homerus.

Van Tasso's werk bestaat een vertaling in het Nederlandsch door: **Kate, J. J. L. ten**, *Jerusalem verlost* [574], Haarlem, A. C. Krüsemann, 1850.

Als andere apostel voor het meer landelijke, meer natuurlijke, in het park zij genoemd:

Milton, John (1606–1674), *The paradise lost* [572], waarvan eveneens een vertaling bestaat door J. J. L. ten Kate. Ook hier spreekt de renaissance-dichter, volger van Homerus.

Van *Paradise lost* bestaan vele uitgaven, o.a. door T. J. du Roveray, London, gedrukt bij Bensley, 1802.

Een andere schrijver, die als voorlooper der landschaptuinkunst genoemd wordt, is:

Bacon, Francis, Viscount Verulam of St. Albans (1561–1626), *De Hortis*, 1624.

—, *The essays on counsels, civill and morall*, London, 1620; 2nd ed. 1625. Volgens Alice Amherst zou in de 2e editie afgedrukt zijn de hieronder volgende *Essay on gardens*.

—, *Of Gardens*, *Essay*, 1st ed., 4°, 1625; 3d ed. 1725.

Hiervan zijn verschillende uitgaven verschenen, zelfs nog in 1902:

—, *Of Gardens* [27] with introduction of Helen Milman (Mrs. Coldwell

Craftow) reprinted by John Lave, London-New York, 1902, 12°. Met reproductie van een oude prent (plattegrond in vogelvlucht). Deze laat duidelijk zien, dat er van een zuivere Le Nôtre-stijl geen sprake was, maar evenmin van een landschapstijl. Bacon's werken werden nog lang vertaald, o.a. in het Duitsch, onder den titel:

—, *Moralische, practische und economische Versuche*, Leipzig, Breslau, 1762.

Van een natuurlijke opvatting is in zijn werken geen sprake; op dat gebied heeft men meer aan het werk van:

Temple, Sir William (1628–1699), *Upon the gardens of Epicurus*; or, of gardening in the year 1685, 4°, London, waarvan verschillende uitgaven verschenen en ook vertalingen, o.a. in het Fransch:

—, *Essay sur les jardins d'Epicure*.

Verder is vermeldenswaard:

—, *The rise and progress of the present taste of planting*. A poeme, 1767.

Addison, J., *An essay on the pleasures of the garden*, in „The Spectator”, no. 414, 477, 1712.

—, *On the causes of the pleasures of the imagination arising from the works of nature and their superiority over those of art*, 1712.

—, *Description of a garden in natural style*.

Pope, Alexander (1688–1744), *An essay on verdant sculpture*, in „The Gardian”, no. 173, 8°, 1713.

—, *Of the use of arches*, a poem epistle to Richard Boyle Esq. Earl of Burlington, 8°, London, 1731; Ed. traduite, 4°, 1780.

—, *Windsor Forest*, fol. ill., London, 1713.

—, *Oeuvres complètes d'Alexander Pope* [306], traduites en françois. Nouvelle édition, revue, corrigée, augmentée du texte anglois mise à coté des meilleurs pièces et ornée de belle gravures et portrait, 8 vol., 8°, Paris, Durand neveu, 1780.

Sommige gedeelten zijn in proza omgezet, andere in verzen vertaald, o.a. door Abbé Duresnel. Doch niet alle werken van hem zijn in deze uitgave opgenomen, zoodat zij juist niet „compleet” kan genoemd worden.

De gravures geven geen afbeeldingen van tuinen, maar slechts allegorische voorstellingen.

Pope kocht Twickenham en behield het tot zijn dood. Men zegt, dat hij de eerste is geweest, die in dit park de nieuwe inzichten op tuinkunstgebied uitvoerde, inzichten vooral door den kunstschilder William Kent in praktijk gebracht.

De *Franschen* beschouwen Charles Rivière Dufresnoy (1648–1724), tooneelkunstenaar en tooneelschrijver van beroep, als een der voorloopers der landschappelijke tuinkunst; hij zou deze reeds toegepast hebben vóór Kent begon en zou zelfs voor Lodewijk XIV in Versailles begonnen zijn, indien de kosten Z.M. niet terughouden hadden. Dit is echter te betwijfelen. De tijd was er niet rijp voor.

Plannen van hem zijn niet bekend, doch in 1747 zouden door een tijd-

genoot biographische aanteekeningen daaromtrent aan zijn volledige werken toegevoegd zijn, waaruit zou blijken, dat hij omstreeks 1690 te Vincennes, Parijs en Passy zelfs buitens in landschapstijl aangelegd heeft.

Ook zijn tijdgenoot de bisschop van Avranches, Pierre Daniel Huet, moet zich in die richting bewogen hebben, doch hiervan is niet veel bekend geworden.

Na deze eerste apostelen kwamen er meer en werd de stroom van boeken zóó groot, dat deze niet te overzien was. Dit bleef zoo en het aantal nam nog in hooge mate toe.

Het spreekt vanzelf, dat de opinie's eerst verdeeld waren. In de eerste plaats waren dit uitingen van dichters, die door de nieuwe inzichten aangegrepen werden. Heftige strijd kwam er tusschen verschillende grootheden en, daar er geen juist afgebakende voorschriften gemaakt konden worden, dacht ieder dat zijne inzichten de beste waren.

Een der eerste groote parken, die in landschapstijl aangelegd werden, was Stow, het landgoed van Lord Cobham. Hetgeen Versailles voor Frankrijk met betrekking tot de Le Nôtre-stijl was, werd Stow voor de nieuwe Engelsche opvatting. Tal van beschrijvingen kwamen uit. Zij zullen chronologisch opgenoemd worden.

Stow. The Gardens of the Right Honorable Richard Lord Viscount Cobham, 1732.

Bridgeman, S., *Stowe.* A general plan of the woods, parks and gardens of Stowe, the seat of Lord Viscount Cobham, with several perspective views in the gardens. S. Bridgeman exec., royal fol., gen. plan with 15 views engr. by Reg. Baron, 1739.

Stephenson, Dav., *The beauties of Stow*, London, 1746.

—, *A description of the gardens of Lord Viscount Cobham at Stow*, Northampton, 1747.

—, *A dialogue upon the gardens of Lord Viscount Cobham at Stow*, London, 1748.

Stow. The gardens of Lord Cobham, 3 Vol., 8°, ill., London, 1749–1751.

(Volgens Al. Amherst is dit werk geschreven door David Stephenson).

Bickham, G., *The beauties of Stow*, 8°, ill., 1751; 2nd ed. 1753.

Stow. A description of the magnificent House and Gardens of the Right Hon. Richard Gr. Temple, embellished with a general plan of the Gardens. New ed. with 19 plates, 8°, London, 1768.

Stowe [75]. A description of the magnificent House and Gardens of the Right Hon. George Grenville Nugent Temple, Earl Temple Viscount and Baron Cobham, etc. etc., with a general plan of the Gardens, plan of the House and of each Building, Views, etc. A new edition printed by B. Seely, Buckingham, 1783, 8°.

Stow. A description of the House and Gardens of the Marquis of Buckingham at Stow. Buckingham, 1797.

(Volgens Al. Amherst geschreven door Georg Bickham.)

Stowe [76]. A description of the magnificent House and Gardens of the most noble Richard Grenville Nugent Chandos Temple, duke of Buckingham and Chandos, etc., 8°, ill., Buckingham, R. Chandler, 1832.

Middelertijd was er eene andere kwestie op het tapijt gekomen. Toen eenmaal het begrip voor het landelijk en landschappelijk schoon algemeen ingang had gevonden, waren de oogen opengegaan. Wat men vroeger gedachteloos voorbij gegaan was, werd de moeite waard gevonden ook in eigen park op te nemen, zooals: boerenwoningen, visschershutten enz. Men ging zelfs verder en bouwde geheele tempels, kerken enz. in de parken.

Dit werd aangewakkerd door verhalen van reizigers, die het verre Oosten bezocht hadden en vertelden van den aanleg van groote parken en tuinen in China en wat daar gebouwd werd tot verfraaiing der parken van den Keizer te Peking en elders. Toen was men niet meer te houden, sloeg over naar een ander uiterste en hierdoor werden de parken weldra overladen met allerlei bouwswels.

Meistern, George, *Der orientalische-indianische Kunst- und Lustgärtner...* [110], 4°, ill., Dresden, 1692.

Dit is een der eerste boeken, die ons inlichtingen geven over Chinese en Japansche tuinen. Het werk heeft blijkbaar geen invloed gehad, wordt althans nooit genoemd; wel daarentegen dat van:

Attiret, J. D. and Beaumont, H., *An account of the Emperor of China's Gardens at Peking*, translated by Sir H. Beaumont, Jos. Spence, London, 1752, 1e editie.

Te voren was dit werk reeds verschenen onder den naam van:

Spence, Joseph, *Some account of the Emperor of China's Gardens etc.*, 8°, London, 1737, terwijl ook de vertaling van Beaumont reeds in 1747 zou uitgekomen zijn.

Het is verwonderlijk, dat Ed. André in zijn boek „Le Jardin” niets over Attiret zegt.

Halde, Joh. Bapt. du, *Description... de l'Empire de la Chine....* Fol., Paris, 1735.

Zeer veel invloed had W. Chambers met zijn groot aantal boek- en plaatwerken:

Chambers, William (1726–1796), *Sur les jardins de la Chine*. Extrait des descriptions qu'en a fait Mr. Chambers (in „Journal oeconomique”, mai, 1762, blz. 237–240).

—, *A dissertation on oriental gardening*, 4°, London, 1772; 2nd ed. 1773; 3d ed. 1774; in het Duitsch vertaald onder den titel:

—, *Ueber orientalischer Gartenkunst*, 8°, Gotha, 1775 en in het Fransch als:

—, *Dissertation sur le jardin de l'orient*, [255], augmenté par: *Discours servant d'explication par TAN-CHET-QUA DE QUANG-CHEOU-FOU, gentilhomme, comme aussi par MIAAF, TRA, CGHMW et ATTQ, ci-devant ATHRHTPOW; dans lequel les principes établis*

dans la dissertation précédente se trouvent éclaircis et appliqués à la pratique, 4°, Londres, G. Griffin, 1778.

—, *Designs for chinese buildings, furnitures, dresses, machines and utensils engraved from the original drawings in China, to which is annexed a description of the Temples, Homes and Gardens, etc.* Fol., London, 1757.

—, *Traité des édifices, meubles, habits, machines et ustensiles des Chinois*, compris une description de leur temples, maisons, jardins, etc. Avec 20 planches gravées, 4°, Paris, Lerouge, 1776.

Dit werk is een Fransche vertaling van het voorgaande. Het spreekt vanzelf, dat dergelijke werken de aandacht trokken en dat er navolgingen verschenen, al of niet voorzien van auteursnaam.

—, *Plans, elevations, sections and perspective views of the Gardens and Buildings at Kew in Surrey*, London, 1763, 1765.

Door de toepassing van Chineesche motieven in de Engelsche parken was de „Style Anglo-Chinois” geboren, een opvatting, die over de geheele wereld is gevolgd tot ver in de 19e eeuw.

Alphabetisch volgen hier nu werken, gerangschikt naar de verschillende landen. Hoewel er geen bepaalde scheiding is aan te geven tusschen tuinen en parken van de laatste helft der 18e en van het begin der 19e eeuw, moeten zij toch gescheiden worden, omdat er verschillende stroomingen en opvattingen zijn ontstaan, die alle hetzelfde beoogden, doch zulks elk langs een anderen weg trachtten te bereiken. Dit komt vooral uit in de wijze, waarop de wegen over het terrein gelegd worden.

De eerste boekwerken uit de tweede helft der 17e eeuw, hoewel niet alle van praktischen aard, doch veelal in den vorm van bespiegelingen, dichtelijke ontboezemingen enz., zijn desalniettemin van invloed geweest; dikwijls veel meer dan menig technisch boek, dat meer een overgang vormde naar den tuinbouw of betrekking had op omschrijving van het kweeken en behandelen van materiaal voor tuinbeplanting.

Het is niet onaardig na te gaan, hoe de gedachten in die dagen verward waren en wat men al niet onder den naam van Anglo-Chineeschen stijl den liefhebbers voorlegde. Het werk van Le Rouge geeft hiervan de mooiste bewijzen (zie aldaar). Langzamerhand is de Anglo-Chineesche stijl verlopen.

b. Engeland

Abercrombie, John, *Daily assistant in the modern practice of english gardening...*, 12°, London, 1789.

—, *The rise and progress of the present taste of planting gardens, pleasure grounds, parks, etc. from Henry the Eight to King George the third; a poetical epistle to the Right Hon. Charl. Visc. Irwinn*, 4°, 1767.

- Barrington, Daines**, *On the progress of gardening*, in a letter to Mr. Norris, 1782.
- Bedmore, S.**, *Heroic epistle to William Chambers' „On Gardening”*, 6th edit. with explanatory notes, London, 1773.
- Coventry, Francis**, *Strictures on the absurd novelties introduced in gardening* and a humorous description of squire Mushroom's villa, 4°, in „The World”, no. 15, 1753.
- Dalton, John**, *Some thoughts on building and planting* adressed to Sir James Lowther, Bart, 8°, London, 1755.
- Dodsley, Rob.**, *A description of the Leasowes*, the seat of William Shensstone Esq. Accompanied by a plan, 12°, London, 1764.
- Dugdale, Sir William**, *Antiquities of Warwickshire*, 2 Vol., London, 1730.
- An essay on the different natural situations of gardens*, 4°, 1774.
- An essay upon harmony as it relates chiefly to situation and building*, 8°, 1739.
- Felton, Sam.**, *Miscellanies on ancient and modern gardening and on the scenery of nature*, 8°, London, 1785 (zonder naam van den schrijver).
- Gilpin, William**, *On the picturesque in landscape scenery in gardening*, 12 Vol., London, 1783.
- Volgens Hallier is dit werk in 1800 te Leipzig in het Duitsch uitgegeven, met aantekeningen van G. F. Kundt.
- , *Three essays*:
1. On Picturesque beauty.
 2. On Picturesque travel.
 3. On Sketching landscape, to which is added a poem on the landscape gardening, 8°, London, 1792.
- , *Observations on several parts of the counties of Cambridge, Norfolk, Suffolk, Essex and several parts of North Wales, etc.* [237], 8°, ill., London, T. Cadell and W. Davies, 1809.
- , *Observations on the river Wye and several parts of South Wales, etc.* [238], 8°, ill., London, Cadell and Davies, 5th ed., 1800.
- , *Observations on the coast of Kent, Hampshire, Sussex,*, [239], 8°, ill., London, Cadell and Davies, 1804.
- , *Observations on the western parts of England* [240] relative chiefly to the picturesque beauty, to which are added a few remarks on the picturesque beauties of the isle of Wight, 2nd ed., 8°, ill., London, Cadell and Davies, 1808.
- , *Observations on the several parts of Cumberland and West-Moreland* [241], 3d ed., 2 Vol., 8°, London, Cadell and Davies, 1808.
- , *Remarks on forest-scenery and other woodland views...* [242]. The scenes in New-Forest in Hampshire in 3 books. 3d ed., 2 Vol., 8°, ill., London, Cadell and Davies, 1808.
- , *Observations on several parts of Great Britain* [243] particularly the Highland of Scotland..., 3d ed., 2 Vol., 8°, London, Cadell and Davies, 1808.

Gilpin schreef zijn boeken om te doen uitkomen, hoeshoon Engeland is in zijn landschappen en hoe men ze als voorbeelden moet nemen en toepassen bij den aanleg of verfraaiing van parken en landgoederen. Het zijn reisverhalen over tochten, die hij maakte van 1769–1776.

Heely, Joseph, *Letter on the beauties of Hagley, Envil and the Leasowes with critical remarks and observations on the modern taste of gardening*, 2 Vol., 12°, London, 1777.

Hiervan bestaat een Duitsche vertaling, getiteld:

—, *Briefe über die Schönheiten von Hagley mit kritischen Anmerkungen ueber den neuen Geschmack in der Gartenkunst*, Leipzig, 1779.

Home, Henry Lord Kames (1696–1782), *Gardening and Architecture*. Vol. II van „Elements of criticisme”, 3 Vol., 8°, 1762, waarin ook:

—, *Essay on Gardening*.

Knight, Richard Payne, *The landscape*, a didactic poem with 2 pl., 4°, 1794; 2nd ed. enlarged, London, 1795.

—, *Review of the landscape*, also an Essay on the picturesque with practical remarks on rural ornament, 8°, London, 1795.

—, *A sketch from the landscape*. A poem, 4°, London, 1796.

—, *An analytical enquiry into the principles of taste*, 8°, London, 1805; 2nd ed. 1805; 3d ed. 1806; 4th ed. 1808.

—, *A review of the landscape*. A didactic poem by R. P. Knight, also an essay on the picturesque by Sir Uvedale Price together with practical remarks on ornament, London, 1796.

Marshall, Will., *Planting and ornamental gardening* [167], 8°, London, J. Dodsley, 1785, 1796, 1803.

Dit werk is slechts voor een deel aan tuinkunst gewijd en is grootendeels een tuinboek. De tweede uitgave is getiteld:

—, *Planting and rural ornament*, being a second edition of *Planting and ornamental gardening*...

Mason, George, *An essay on design in gardening*, kl. 8°, London, Benj. White, 1768; New ed., kl. 8°, 1783; rev. ed. 1795; 3d ed. 1798, 8°.

Het is een klein lezenswaardig, anoniem boekje. Aan de 2de ed. zijn twee aanhangsels toegevoegd met den naam van den schrijver.

Mason, Will., *An heroic epistle to Sir W. Chambers*, London, 1757, welk werkje verschillende uitgaven beleefde.

—, *An heroic proscrip to the public*, occasioned by their favorable reception of the late heroic epistle to W. Chambers, 1757, London, 1774.

Ook dit werkje beleefde verschillende uitgaven en is anoniem.

—, *The english garden*. A poem [304]. Three books, 8°, London, J. Dodsley, 1772, 1777, 1778–1779. Fourth edition, 1785, with notes and commentaries by W. Burgh.

In 1818 verscheen er een nieuwe uitgave van met portret en autobiographische aantekeningen.

—, *Le jardin anglois* [71], poème de 4 chants traduit de l'anglois, orné de cinq planches représentantes le Jardin Anglois du Château de Prunay près Marly, 8°, Paris, Leroy, 1788.

De platen in dit werk zijn niet fraai, de vertaling is in proza door M***,

- terwijl op het titelblad de verkeerde naam Masson voorkomt. Het werk verscheen in Duitsche vertaling onder den titel:
Der englische Garten. Ein Gedicht aus dem Englischen von Chr. Fr. Weisse, Leipzig, Schwickert, 1773, 1779, 1783.
- Maurice, Th.**, *Hagley*. A poem, 1777.
- , *Grove Hill, the seat of Dr. Lettoom*. A descriptive poem..., 4°, London, 1799.
- Observations on modern gardening* illustrated by descriptions, 5th ed., kl. 8°, London, 1793.
- Ockenden**, *Letters, describing the Lake of Hellarney and Pleunes Gardens*, 8°, Dublin, 1770.
- Paine, J.**, *Plans, elevations and sections of noblemen's and gentlemen's houses and of bridges, temples and garden buildings* executed in Derby, Durham, Middlessex, etc. With 74 plates. Gr. fol., London, 1767.
- Price, Uvedale**, *An Essay on the picturesque as compared with the sublime and the beautiful and on the use of studying pictures for the purpose of improving real landscape*, 3 Vol., gr. 8°, London, 1794–1798.
- , *A letter to H. Repton, Esq.* on the application of the practice as well as the principles of landscape painting to landscape gardening, intended as a supplement to the *Essay on the picturesque*, to which is preferred Mr. Repton's letter to Mr. Price, 8°, London, 1795.
- , *A dialogue on the distinct characters of the picturesque and the beautiful*, in answer to the objections of Mr. Knight, 8°, London, 1801.
- , *On the picturesque*, including a letter to Mr. H. Repton Esq. and on decorations near the house, London, Thomas Dick Lauder, 1842.
- Public gardens, Collection of notes about Ramelagh Cuper's Garden...*, Guildhall Library, 1736–1746.
- Pulteney, Richard**, *Decorations for plants and garden*, Taylor, ca 1790.
- Pye, Hampton**, *A peep into the principal seat and gardens in and about Twickenham*, the residence of the muses, description of their beauties internal and external with a sentable companion for those who wish to visit Windsor and Hampton Court, 8°, 1775.
- Repton, Humphrey** (1752–1818), *A letter to Uvedale Price Esq. on landscape gardening*, London, 1794.
- , *Sketches and hints on landscape gardening*, collected from designs and observations now in the possession of the different noblemen and gentlemen for whose they were originally made. Tho whole tending to establish fixed principles in the art of laying out grounds. With 16 col. plates. Fol., London, 1794.
- , *Observations on the theory and practice of landscape gardening*, including some remarks on grecian and gothic architecture, collected Mss. in possession of the different noblemen and gentlemen for whom they were originaly written; the whole tending to establish fixed principles in the respectives arts. With 39 most coloured plates, 8 Vol., London, 1803.
- , *An enquiry into the changes of taste in the landscape gardening*, to which are added some observations on its theory and practice, in-

- cluding a defence of the art, 8°, 1806.
- , *On the introduction of indian architecture and gardening*. Fol. 1808.
- , *Observations on the supposed effects of ivy upon trees*. In: „*Transact. Linn. Soc. of London*”, London, 1815.
- , *Fragments on landscape gardening*, 1795.
- , *Essays on the change of taste in gardening*, 1812. De werken van Humphrey Repton hebben zeer grooten invloed gehad niet alleen in Engeland maar ook daar buiten.
- Repton, H. and J. A.**, *Fragments on the theory and practice of landscape gardening*, including some remarks on grecian and gothic architecture..., 4°, 1816.
- Dit is een latere uitgave van „*Observations*” enz. van 1803.
- Repton, H., J. A. and G. S.**, *Designs for the pavillon at Brighton*, humbly to his royal Highness the Prince of Wales. London, 1808.
- Robertson, A.**, *English parks and landscapes* [487]. Engravings by ..., London, 1792.
- Loudon, J. C.**, *The landscape gardening and landscape architecture of the late Humphrey Repton, Esq.* [151]. New edition by J. C. Loudon, 8°, ill., London, Longman & Co., Edinburgh, A. C. Black, 1840.
- Nolen, J.**, *Humphrey Repton. The art of landscape gardening*, including his sketches and hints on landscape gardening..., 8°, Constable, London, 1907.
- Shenstone, W.** (1714–1768), *Unconnected thoughts on landscape gardening*, 3 Vol., 12°, London, 1764; 1768; 1769.
- , *Rural elegans*. A sketch from the landscape, adressed to R. P. Knight Esq. to which is added a word to Uvedale Price Esq., 8°, London, 1794.
- Smith, Sir James Edw.**, *A sketch of a tour on the continent in the years 1786 and 1787*. Containing some account of the gardens in France and Italy, 3 Vol., 8°, London, 1793.
- , *A tour to Hadford in Cardiganshire*, the seat of Thomas Johnson Esq., fol., London, 1810.
- Temple, Sir Will.**, *The rise and progress of the present taste of planting*. A poem, 1767.
- Thomson, James**, *The season*, 8°, London, 1732.
- Trosby, J. and Walker, N. J.**, *English homes and castles* [488], 4°, Leicester, 1789–1792.
- Een serie van 49 gravures, waaraan verbonden, van dezelfde teekenaars-graveurs:
- , *Village churches*, een serie van 6 platen, elk met 9 afbeeldingen van dorpskerken in Engeland.
- Walpole, Horace**, Earl of Oxford (1717–1797), *An essay on landscape from the french of Ermenonville*, 12°, 1783.
- , *Essay on gardening*, 1784.
- , *Essay on modern gardening*, 4°, 1785.
- , *Anecdotes of painting in England*. A history of the modern taste of gardening, 4 Vol., 4°, Strawberry Hill, 1762–1771.
- Dit is herdrukt in Marshall's Rural Ornament I en, in het Fransch

- vertaald door Le Duc de Nivernois, verschenen onder den titel:
 —, *Essai sur l'art des jardins modernes*, 4°, Paris, 1785; 16°, 1788 (anoniem).
- Watts, W. W.**, *The seats of the nobility and gentry in a collection of the most interesting and picturesque views, engraved by W. W. Watts, Chelsea, Kemps Row, W. Watts, 1779.*
 Een zeer belangrijk werk met het oog op den nieuwen stijl in de tuin-kunst.
- Wheatly, Thom.**, *Observations on modern gardening, illustrated by descriptions*, London, 1770 (volgens Al. Amherst), 2e ed. 1770, 3e ed. 1771, 4e ed. 1777, 5e ed. 1793.
- , *Observations on modern gardening and laying out pleasure grounds, parks, farms, ridings, etc.*, illustrated by descriptions, new edited with notes by H. Walpole. With coloured plates, 4°, London.
 Hiervan verscheen een Fransche vertaling, getiteld:
L'Art de former des jardins modernes ou l'art des jardins anglois [67].
 Traduit de l'anglois, Paris, 1771. Met kaart.
 Hoewel dit niet is vermeld, is Latapie de vertaler. Het laatste hoofdstuk is gewijd aan het park Stow in Buckinghamshire.
 Ook werd het in het Duitsch vertaald door Joh. Er. Zeiher onder den titel:
Betrachtungen ueber das heutige Gartenwesen, 8°, Leipzig, 1771.
- Young, Arth.**, *Reise durch die noerdischen Provinzen von England...*, a.d. Englischen, 2 Vol., gr. 8°, Leipzig, 1772.

c. Frankrijk

- Van Engeland ging de verandering van inzichten over naar Frankrijk. Dichters, schrijvers en kunstschilders namen de nieuwe theorieën aan en de eens zoo gevierde Le Nôtre geraakte op den achtergrond. Koningin Marie Antoinette gaf het voorbeeld in Petit Trianon en van toen af werd de landschapstijl populair bij de romantisch aangelegde Franschen.
- Ook hier kwam een vloed van werken los, doch de strijd was bijna uitgestreden, toen hier de nieuwe richting ingang vond.
- Buchoz, P. J.**, *Le jardin d'Éden, le paradis terrestre renouvelé dans le jardin de la reine à Trianon; ou, collection des plantes...* Fol., Paris, 1783.
- Cissières, George de**, *Les jardins d'ornemens ou les géorgiques françaises.* Nouveau poème, 4°, Paris, 1758.
- Curten, aîné**, *Essai sur les jardins* [69], suivi du plan de la presqu'île Perrache, située au midi de la Ville de Lyon, traitée en jardin pour accompagner le palais ordonné pour sa Majesté impériale et royale dans cet emplacement, 8°, Lyon, Reyman & Co et à Paris chez Brunot, 1807.
- Delatour (de la Tour)**, *Essai sur l'architecture des Chinois, sur leurs jardins, leur principes de médecine, leurs moeurs et usages. Avec des notes*, 2 Vol., gr. 8°, Paris, 1803.
- Een werk van grooten invloed was het gedicht van den abt:

Delille, Jacq. (1738–1811), *Les jardins ou l'art d'embellir les paysages* [48]. Poème, 16°, Paris, Denys Pierres, 1782. De eerste uitgave is van 1765. In 1801 verscheen van dit werk een verbeterde uitgave bij Levrault frères, Paris, waarmee meestal samengebonden:

—, *L'Homme des champs ou les géorgiques françaises* [47], Strassbourg, 1800 (l'an VII).

Verder verscheen een uitgave in 1808 en in 1844 roy. 4° bij Chapsal te Parijs, geïllustreerd met afbeeldingen van Fransche parken in en om Parijs [210].

In 1783 verscheen het in Engelsche vertaling, onder den titel:

—, *On gardening*, 4°.

In 1796 werd het in het Duitsch vertaald door Chr. Fred. Trauch:

—, *Der Garten*, Ein Lehrgedicht in 4 Gesänge.

—, *Les jardins d'Éden suivi d'une épître à deux enfants voyageurs*, Paris, 1817.

Duchesne, A. N., *Sur la formation des jardins*, 8°, Paris, 1775, 1779.

Galimard fils, *Architecture des jardins*, 68 planches. Fol., 1765.

Niet minder bekend dan de zoeven genoemde Delille is:

Gerardin, R. C. Vicomte d'Ermenonville, *De la composition des paysages* [66] ou des moyens d'embellir la nature autour des habitations, en joignant l'agréable et l'utile, kl. 8°, Genève, 1777; Paris, 1793, 1798, 1805 (vermeerderde druk).

Dit was het lievelingsboek van J. D. Zocher Jr. ten onzent.

Er bestaat een Engelsche vertaling van, zonder den naam van den schrijver:

—, *An essay on landscape*, translated from the french by Mr. Malthus.

—, *Von Verschoenerung der Natur und Landverschoenerung*. Aus dem Französischen von W. G. Becker, 8°, Leipzig, Breitkopf u. Härtel, 1749.

Guepière, La, *Recueil d'esquisses d'architecture*, représentant plusieurs monuments de composition, dont parties sont construites par le sieur... Fol., Stuttgart, 1759.

Hermann, Ch. Ph., *Essay sur le paysage*, 8°, St. Petersburg, 1800.

Marnezia, Leroy de, *Essai sur la nature champêtre pour vu des notes*. Poème. Paris, 1787 (zie J. M. Morel: *Théorie des jardins*, 1802, Vol. I, voorwoord blz. XX).

Masson de Blamont, C. F. I., *Les jardins de Samboursky, Poète russe*. Traduit de la russe, 8°, 1790.

Merigot, W., *Promenade au itinéraire du jardin de Chantilly*, orné d'un plan et de 24 estampes. Gr. 8°, Paris, 1791.

Morel, J. M., *L'Art de distribuer les jardins suivant l'usage des Chinois*, 8°, Paris, 1757.

—, *Théorie des jardins* [68]; ou, l'art des jardins de la nature, 2 Vol., Paris, Panckoucke, 1802, 2e éd.

De eerste editie is van 1776, de derde van 1806.

Architecture des jardins. Fol., ill., Paris, 1762 (zie Hirschfeld, I, blz. 41).

Prévôt, *l'Homme de goût*, 1770.

- Prieur, Le**, *Description de la vallée de Montmorency et de ses plus agréables jardins*, 1788.
Recueil des jardins Anglo-Chinois, Paris, 1788.
- Roucher**, *Poème des mois*. Onuitgegeven. Het komt gedeeltelijk voor in J. M. Morel: *Théorie des jardins*.
- Rousseau, Jean Jacques**, *La nouvelle Héloïse*, avec la description du jardin paysage de Clarens, 1761.
- Tourneur, Le**, *Le jardin anglois* ou variétés tant originales que traduites, précédées d'une notice sur sa vie et sur ses ouvrages avec son portrait dessiné d'après nature par Pujos, 2 Vol., 8°, Paris, Leroy, 1788.
- Valenciennes, P. H.**, *Eléments de perspective pratique*, 4°, Paris, 1800 en 1820. (zie Morel: *Théorie des jardins*).
- Watelet, Cl. H.**, *Essay sur les jardins* [74], 8°, Paris, Prault-Saillant et Nyon-Pissot, 1774.
 Een boekje, dat nu nog lezenswaard is, vooral voor hen, die zich nu landschapsarchitect noemen.
 Er bestaat een Duitsche bewerking van door Cl. Heinrich:
Versuch über die Gärten, 8°, Leipzig, Schwickert, 1776.

d. Deutschland

- A(ndrae), P. C. G.**, *Machern bei Leipzig fuer Freunde der Natur und Garten*. Mit 1 Plan und 11 color. Prospecten, gezeignet von J. E. Lange, nebst alphabetischem Verzeignisse der daselbst sich befindlichen ausländischen Gewächse. Q. fol., Leipzig, 1796; Aufl. 1798 mit 14 Zeignungen von Chr. Fred. Müller; Neue Aufl. 1799.
Anweisung für Anlegung der Gärten im englischen Geschmack. Mit Kupf., 4°, Leipzig, 1794.
 Het is wel opmerkelijk, dat zich in dien tijd een stem verhief tegen de verwaarloozing van den ouden stijl en die er voor pleitte de oude richting met de nieuwe zienswijze te verbinden.
 Toch zou het jaren duren eer dit werkelijkheid werd. Eerst 75 jaren later verkondigde Eduard André in zijn „*L'art des Jardins*” de stelling, dat aan die samenvoeging, „le style mixte”, de toekomst was. Echter zien wij deze vermenging reeds geopenbaard in tal van oude Italiaansche paleistuinen, waar het gedwongene der oud-renaissance en van de opvattingen van Le Nôtre verdwijnt voor het schoone van de natuurlijke groeiwijze der omgevende beplanting.
- Baumgaertner, F. G.**, *Neues Ideen-Magasin* [265] für Liebhaber von Gärten, englischen Anlagen, für Besitzer von Landgütern..., kl. fol., Leipzig, Baumgärtnerische Buchhandlung, 1806.
 Met Franschen en Duitschen tekst.
- , *Neues grosses Ideen-Magasin*. Fortsetzung von Ideen-Magasin. 3 Lief., Leipzig, 1806.
- Becker, W. G.**, *Das Seifersdorfer Thal*, 4 Hefte mit 40 Kupf., 4°, Leipzig, 1793-1794; 2e editie 1799.

—, *Taschenbuch für Gartenfreunde*, 5 Bände. Mit vielen feinen, theils colorirten Tafeln von den Architecten Klensky, Pavil, Leutge, u.s.w., Leipzig, 1795–1799.

—, *Neue Garten- und Landschaftsgebäude*. Mit 20 Kupf. in Aquatinte von Aubertin, 4 Hefte, fol., 1798–1799.

—, *Miscellen fuer Gartenfreunde, Botaniker und Gärtner* [45]. Mit vielen Kupfern, 5 Bde., 12°, Leipzig, 1802.

Dit is te beschouwen als de tweede uitgave van het zoo juist genoemde *Taschenbuch*. Het bevat vele interessante stukken van verschillende schrijvers, o.a. Krauss, Grohmann, Medikus, Wendlandt. Becker is als de redacteur te beschouwen, hoewel hij er zelf ook verscheidene lezenswaardige stukken voor schreef.

—, *Der Plawische Grund bei Dresden*, mit Hinsicht auf Naturgeschichte und schöne Gartenkunst, 2 dln. in 1 band, 25 Kupf., kl. fol., Nürnberg, Frauenholz, 1799.

Bemerkungen eines reisenden durch Deutschland, Frankreich, England und Holland, 3 Theile, 1775.

Berger, M. E. G., *Ideal eines Prachtgartens im Kleinen* [616]. Ein Beitrag zur aesthetischen Pflanzkunst. Posen u. Leipzig, Joh. Fr. Kùln, 1803. Hierbij is gebonden: Anleitung zur Ausmessung u. Berechnung der bei dem gemeinen Bauwesen vorkommenden Länge, Flächen und Körper nach 12-theiligen Maassen... Neue verbesserte Auflage, Braunschweig, Vieweg, 1799.

Bernoulli, *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*. Reise durch Brandenburg, Pommeren, Preussen, Leipzig, 1779.

Blotz, J. F., *Die Gartenkunst*; oder, ein auf vieljähriger Erfahrung gegründeter Unterricht, sowohl grosse als kleine Lust-, Küchen-, Baum- und Blumengärten anzulegen.... Gr. 8°, 2 dln., Leipzig, 1795; 2e editie 4 dln., 1797–1798.

Boecklin von Boecklins-Au, Frh. Fz. Sigm. Aug. von, *Inschriften fuer schoene Gartenplaetze, Gartenanlagen...* Gr. 12°, Mannheim, 1808.

Boettger, I. G., *Triumph der schoenen Gartenkunst*; oder malerische Ansichten von neuen musterhaften Gartenparthiën zur Veredlung des Geschmacks..., Bereicherung der Ideën für Natur- und Gartenfreunde, die mit künstlichen Anlagen ausführen wollen. Auch unter den Titel „*Der Garten von Anhalt-Dessau*” und Franz Röschung „*Der Genius veredelter Naturscene in Anhalt-Dessau*”, a. d. Französischen. Mit 12 Kupf. Taf., 3 Hefte, gr. 8°, Neue Aufl., Leipzig, Melzen, 1804.

Het gedeelte van Fr. Röschung is ook afzonderlijk versohenen, evenals:

—, *Der Garten von Anhalt-Dessau*. Eine Reihe von Gemälde... Mit Kupf., 1 Heft, gr. 4°, Leipzig, Joachim, 1800.

—, *Der Maitag in den englischen Garten zu Altnaudorf* (zie Triumph der schoenen Gartenkunst).

Broeke, H. C. v. d., *Briefe ueber die Anlegung und Beschreibung eines Blumengartens*, Hannover, 1771, 1777.

Dit werk wordt niet door Dochnahl vermeld in zijn Bibliotheca hortensis.

- Ueber chinesischen Gaerten.* Eine Abhandlung, 8°, Lemgo, Meyer, 1773.
- Gangrin, Ludw. von,** *Abhandlung von der Anlage, dem Bau und der Ausbesserung der Teiche.* Mit 2 Kupf., 8°, Frankfurt, Kattenheil, 1791.
- Goethe,** *Der Triumph der Empfindsamkeit.* Eine dramatische Grille, 8°, 1777, in Dr. F. Strahlke „Goethe's Werke“, Berlin, G. Hampel.
Vooral de 4e acte: Proloog van Askalaphus, is interessant. Goethe drijft hierin den spot met de uitwassen in de tuinkunst. Hij moest nu nog eens leven!
- Grohmann, J. Ch. Aug.,** *Neue Theorie der schoenen Gartenkunst,* 2 dln., 8°, Leipzig, 1797-1798.
- Grohmann, Joh. G.,** *Schoene Gartenkunst oder Phantasien und Grundsätze u. d. ländliche Natur nach Marnezia nebst K. H. Heidenreichs Abhandlung ueber den Charakter des Gartens.* Mit Kupf., gr. 8°, Leipzig, 1792; Augsburg, 1798.

De werken van Grohmann, J. G. en Baumgärtner, F. G. geven zoodanige eigenaardigheden te zien, dat daaruit moeilijk is op te maken, hoe die twee samenwerkten. Grohmann, professor in de filosofie, was de theoreticus en Baumgärtner de uitgever-boekhandelaar.

- Grohmann, J. G. und Baumgaertner, F. G.,** *Ideën-Magazin fuer Liebhaber von Gaerten und englischen Anlagen und fuer Besitzer von Landgueter.* Mit französischen und deutschen Text. 5 Bände oder 60 Hefte à 9-10 Kupf. Taf., kl. fol., Leipzig, 1796-1806.

Van Heft 49 af verscheen het onder den titel:

- Neues Ideën-Magazin für Liebhaber...* [265], Leipzig, 1806. Met Franschen en Duitschen titel en tekst. Hier wordt de naam van Grohmann niet genoemd en is alleen Baumgärtner op den titel als samensteller aangegeven. Later vermeldt de uitgever Baumgärtner, dat hij het werk *Neues Grosses Ideën-Magazin* zal noemen, hetgeen ook op de platen is gegraveerd.

Het werk schijnt in zijn dagen veel bijval gevonden te hebben. Tijdens de uitgave van het groote werk schreef Grohmann na de 24ste aflevering bij een overeenkomend plaatwerk den tekst onder den titel:

- Grohmann, Joh. G.,** *Kleines Ideën-Magazin fuer Gartenliebhaber* [754] oder Sammlung von Ideën die mit wenig Kosten auszuführen sind... herausgegeben von Joh. Gottfried Grohmann, Professor der Philosophie zu Leipzig, Baumgärtnerische Buchhandlung, Leipzig, roy. 4°, zonder jaartal en alleen met Duitschen tekst. Er schijnt van dit werk een tweede uitgave of een vervolg verschenen te zijn, onder den titel:

- , *Neues Kleines Ideën-Magazin. Neue Pläne zur Anlegung und Verschönerung von Gärten mit möglicher Ersparung der Kosten.* Mit 12 Taf., Pläne und Kupf., fol., Leipzig, 1803.

Of er kwesties gerezen zijn tusschen Grohmann en de Baumgärtnerische Buchhandlung? Men zou dit kunnen opmaken uit het plaatwerk, dat deze uitgeversfirma in 1818 in het licht geeft:

- Baumgaertner, D. Friedr. Gotth.,** *Neue Gartenbaukunst oder Sammlung*

neuer Ideen zur Verzierung der Gaerten und Parke [755]. Herausgegeben von D. Fr. Gotth. Baumgärtner, 6 Lief., kl. fol., Leipzig, Baumgärtnerische Buchhandlung, 1818-1824.

In deze uitgave vindt hij het noodig te vermelden, dat hij eigenlijk den grondslag heeft gelegd voor het groote werk. Hij zegt tenminste in zijn voorbericht, dat hij het eerst het idee heeft gehad en een gedetailleerd plan heeft opgemaakt en dat hij in den aanvang de uitgave grootendeels en later geheel alleen heeft geleid, met het gevolg, dat het werk binnen korten tijd drie maal gedrukt moest worden. Tevens zegt hij, dat de uitgave zooveel tijd heeft gekost, doordat hij de beste kunstenaars ter medewerking heeft gevraagd. Hij noemt geen namen, doch onder de platen vinden wij als teekenaars vermeld Bachman, Wagner, Lugder, Hundesheger, Gyfford, Berggald, Repton, Günther. Wij vinden eenzelfde kwestie tusschen schrijver en uitgever ook bij de Franschen Roret, Audot en Boitard, c.s., omstreeks denzelfden tijd (zie blz. 79).

Grassmann, G. L., *Ueber die Anlegung der Hecken und lebendiger Zaune* [764], Berlin, Buchhandl. Geh. Comm. Raths Pauli, 1793.

Hartman, Joh. Jac., *Neue Garten-Erforschung...*, [477], 4 Theile in 2 Bände, 8°, ill., Erfurt, Joh. Dav. Rothmann, 1761-1762, 2e uitgave Frankfurt, 1763.

Hiervan is vooral belangrijk het tweede deel, handelende over tuinaanleg.

Hennert, C. W., *Beschreibung des Lustschlosses und Gartens des Prinzen Heinrich von Preussen zu Rheinsberg...*, 8°, Berlin, Nicolai, 1778.

Hirschfeld, C. C. L., *Anmerkungen ueber die Landhäuser und Gartenkunst*, 8°, Leipzig, 1773. In het Fransch uitgegeven onder den titel:

—, *Remarques sur les Maisons de campagne et de l'art des jardins*, 12°, Leipzig, 1773.

—, *Ueber die Verwandtschaft der Gartenkunst und der Malerei*.

—, *Theorie der Gartenkunst*, 8°, Leipzig, Weidemann, 1775. Dit is de voorlooper van zijn groote werk:

—, *Theorie der Gartenkunst*, 5 Bände mit vielen Kupfern, gr. 4°, Leipzig, 1779-1785, hetwelk ook in het Fransch verscheen onder den titel:

—, *Théorie de l'art des jardins* [209], traduit de l'allemand par Castillon, 5 Vol., gr. 4°, ill., Leipzig, Heritiers de M. G. Weidemann et Reich, 1779-1785.

Hoffmann, R. Ch. von, *Anweisung zur Anlegung eines englischen Gartens*, 8°, Leipzig, 1795.

—, *Ideen fuer Gartenliebhaber*, 4°, Leipzig, 1796-1797 uit: „Magazin fuer Freunde des guten Geschmacks”, Heft 6.

Kessel, J. G., *Ein Landschaftsgemälde fuer Freunde der schoenen Natur und laendlichen Anlagen* [614], 12°, ill., Erlangen, Joh. Jak. Palm, 1786.

Kurze Theorie der empfindsamen Gartenkunst oder Abhandlung von den Gärten nach heutigen Geschmack, 8°, Leipzig, 1786.

Een alleraardigst boekje, in briefvorm geschreven. Het bevat geen

theoretische beschouwingen, maar beschrijvingen van een landgoed, aangelegd door G. F. M. C. Pretlack. De brieven waren oorspronkelijk alleen voor vrienden geschreven en niet bestemd voor het publiek.

Landhaus und Lustschloss. Beschreibung einiger grösseren Landhäuser und Lustschlösser in Deutschland, Gross-Britannien, Italien, Russland, Scandinavien, u.s.w.

Abhandlung aus Krünitz' Encyclopaedie, Berlin, 1786, 80 Seiten und 13 Kupf.

Ludwig, Chr. Fred., *Studien fuer die neuen Gartenkünstler.* Mit 4 Kupf., gr. 4°, Leipzig, H. Fritsche, 1802.

Lueder, F. H. H., *Briefe ueber Anlegung und Wartung eines Blumengartens,* 2e Auflage 1786.

Machern. Ansichten der vorzueglichsten Parthien des Gartens zu Machern. 1 Heft mit 4 Kupf. von Klinsky geetzt von Scrof., Qu. fol., Berlin, 1799 (zie hierover ook P. C. G. Andrae).

Magazin fuer Freunden des Garten-Geschmacks [757], der bildenden und mechanischen Künste, Manufacturen und Gewerbe, fol., Leipzig, Fried. Aug. Leo, 1794–1795.

Dit werk verscheen in afleveringen, elk met zes, deels gekleurde, platen en korten tekst. Het bevat ook enkele tuinversieringen naar den geest des tijds. Een gedeelte verscheen als 6e aflevering onder den titel: *Ideen fuer Gartenfreunde*, 1796–1797 (zie ongeveer dezen laatsten titel onder Hoffmann blz. 65).

Mansa, Ludw. Ch., *Plaene zur Anlage englischer Gaerten* [378]. Mit 8 Kupf., Q. fol., Leipzig, Fr. Aug. Leo, 1795; 1e Fortsetzung 1797.

Mansa, Jean Louis, *Plans des jardins dans le goût anglais et introductions dans l'art de distribuer et planter des petits terrains* [379]. Illustr. gravés par G. N. Angels, 2 Part. en 1 Vol., Copenhagen, F. Brummer, 1798–1800.

Mansa, Joh. Ludw., *Plaene zur Garten-Anlage im englischen Geschmack* nebst Anweisung wie man kleine Parthien eintheilen und bepflanzen kann. 2 Hefte mit Kupf. gest. von G. N. Angels, Q. fol., Copenhagen, 1792; 2e ed. 1800.

Dit is de Duitse uitgave van bovenstaand werk.

Medikus F. K., *Beitraege zur schoenen Gartenkunst*, 8°, Mannheim, 1782; 1783.

Möser, R. R., *Patriotische Phantasien*, 2 dln., gr. 8°, Berlin, 1778, waarin blz. 335–337: „das englische Gärtchen”.

Montague, Lady Wortley, *Briefe waehrend ihrer Reisen in Europa, Asien und Afrika...*, 8°, Leipzig, 1764.

Interessant om het oordeel, dat daarin gegeven wordt over de Hollandsche tuinen uit die dagen, waarvan de meeste blijkbaar toen nog niet in landschapstijl waren veranderd of aangelegd. Zie „Gärten” in Krünitz': *Oeconomische Encyclopaedie*, 1780. Er bestaat ook een Fransche uitgave, Berlin, 1763 (zie Hirschfeld).

Parkin, J. G., *Entwurfer zur Anlage und Verschoenerung der Landsitze und grossen Gärten in englischer Landschaftstyle.* Aus d. Engl., mit

- Kupf., Q. fol., Leipzig, H. Fritsche, 1796; 1805.
- Reichard, H. A.**, *Die Promenade in der Grosse-Garten*, 8°, Gotha, 1774.
- Reichenbach, von**, *Ewige Bemerkungen ueber die Gaerten in der Mark Brandenburg*, Berlin, Reimer, 1790.
- Richter, S.**, *Unterschiedliche in Kupfer gestochene Verzeichnungen wie in schönen Gärten anmüthige Lustbeete und Blumenstücke anzulegen*, 6 Thl., fol., Augsburg, 1756.
- Rode, Aug.**, *Beschreibung des fuerstlichen Anhalt-Dessauischen Landhauses und englischen Garten in Woerlitz*. Mit Kupf., 8°, Dessau, 1788; Augsburg, 1798.
- Romdohr**, *Theorie der Gartenkunst*. In: Becker's Tasschenbuch für Gartenfreunde, Leipzig, 1798.
- Rossig, K. G.**, *Handbuch fuer Liebhaber englischer Pflanzungen und Gaerten*, 2 Thl., 8°, Leipzig, Nanek, 1786; 1796.
- Salzmann, Fr. Zach.**, *Erklaerung eines in Kupfer gestochenen Plans von Sans-Souci u. d. neuen Palasts*, wie von allen dazu gehörigen Gebäude und Gartenparthien, 8°, Potsdam, Horvath, 1787.
- Schmutzer, J.**, *Quatre vues der Parcs de Neu-Waldeck, dessinées et gravées par...*, 1789.
- Schreiben an Iz. M., der chinesisich-englischen Garten zu Marienwerder by Hannover betreffend*, 8°, Hannover, 1777.
- Schuebler, J. J.**, *Neu inventirte Perrons und Gartenprospecten*. Mit Kupf., Fol., Nürnberg, Baedier u. Rossel, 1780.
- Semmler, Chr. Aug.**, *Wuerdigung und Veredlung der regelmaessigen Gaerten*; oder, Versuch die nach dem französischen Geschmack angelegten Gärten, nach den Grundsätzen der englischen Gartenkunst zu bearbeiten, 8°, Leipzig, 1794.
- Dit is een, voor dien tijd, merkwaardig boekje. De schrijver was een der weinigen, die de oude regelmatige tuinen wisten te waardeeren, ze verdedigden en ze wisten te behouden in verband met het landschap. Hij was een der voorvechters van wat men in de 19e eeuw zou noemen „le style mixte”, welke stijl toen meer toegepast is geworden, dan men wel denkt.
- Stieglitz, Chr. L.**, *Gemaelde von Gaerten im neuen Geschmack* [79]. Mit 28 Kupf. von Siegel gestochen. Gr. 8°, Darmstadt, Schalmann; Leipzig, Voss & Co, 1798; 2e Auflage 1804.
- Sulzer, J. G.**, *Gartenkunst*. Allgemeine Theorie der schönen Künste, 4 Vol., 8°, Leipzig, 1786.
- Tasschenbuch für Natur- und Gartenfreunde*, 12 Vol., Tübingen, 1795–1806.
- Ueber den guten Geschmack bei ländlichen Kunst- und Garten-Anlagen*. Aus dem Englischen. Gr. 8°, Leipzig, 1798.
- Weivert, D. J. E.**, *Betrachtungen ueber das heutige Gartenwesen durch Beyspielen erläutert*. Nach dem Englischen, Leipzig, 1771.
- , *Die schöne Landbaukunst*, 1798 (zie Ed. André).
- Die Wienerische Zier- und Blumengaerten*, oder allgemeine Regeln zur Anlegung eines Lustgartens und Wartung der vorzüglichsten Blu-

men... nebst Anweisung zur Einrichtung von Glashäuser und Oranjerien, 8°, Wien, 1798.

e. Nederland

Laar, G. van, *Magazijn van Tuin-Sieraden* [258] of verzameling van modellen van aanleg en sieraad van groote en kleine lusthoven, voornamelijk van dezulke, die met kleine kosten te maken zijn. Met gekleurde platen, 4°, Zaltbommel, Joh. Noman & Zn., 1802. Er bestaat nog een latere uitgave bij Noothoven van Goor te Gouda.

De platen 183 en 184 hebben betrekking op den aanleg van het park bij het kasteel de Hooghe bij Middelburg.

De plattegronden zijn over het algemeen weinig smaakvol en doen zien, welk een verkeerd begrip men had omtrent grootheid van lijn. Hoewel in 1802 uitgegeven, behoort het werk meer thuis in het einde der 18e eeuw en heeft al de gebreken van dien tijd. Vele onzer oude buitens toonen ons nog die gebreken in den aanleg, voorzoover deze niet door latere kunstenaars gewijzigd is. Grootheid van opvatting is er in de plannen niet te zien.

Loosjes Pzn., A., *Het Hout of Boschgedachten* [540]. Tien bespiegelingen. Met titelplaat (plattegrond van den Hout) en 5 platen voorstellende gezichten in den Hout, 8°, Haarlem, A. Loosjes Pzn., 1793.

—, *Hollandsche Arkadia* [656] of wandelingen in de omgeving van Haarlem, 8°, ill., met kaart, 1804.

Van dit werk bestaan ook exemplaren zonder platen en kaart [744]. Blijkens het voorbericht van 1804 is dit echter dezelfde uitgave.

Voor de geschiedenis der Nederlandsche buitens is het werk niet onbelangrijk.

Numan, H., *Vier-en-twintig prentteekeningen met couleuren, verbeeldende verschillende Hollandsche buitenplaatsen met deszelfs beschrijvingen na het leven geteekend en in plaat gebracht* [310]. Met Hollandschen en Franschen titel en tekst, 4° obl., Amsterdam, 1797.

Een der belangrijkste boeken voor de kennis onzer tuinkunst uit die dagen.

f. België

Ligne, Prince Ch. de, *Coup d'oeil sur Bel-Oeil et sur une grande partie des jardins de l'Europe* [70]. Deuxième et nouvelle édition revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Met plattegrond, 8°, Bruxelles, F. Hayer, 1786.

De eerste editie verscheen in 2 deelen in 1781. Het werk is in het Duitsch vertaald door W. G. Decker, 8°, Dresden, 1797; Stuttgart, Hoffmann, 1799.

Daar het park van Bel-Oeil voor een groot deel nog in den vorm is van dien tijd, is het een uiterst belangrijk voorbeeld van samenvoeging van twee opvattingen.

g. Italië

Florenz, *Il reale giardino di Boboli, della sua pianta e delle sue statue*, Firenze, 1789.

Marulli, V., *l'Arte di ordinare i giardini*, 2 Vol., 5 Pl., Napoli, 1804.

Paraseni, *Vedute di Roma*.

J.W.C.D.R. [J(ustine) W(yne) C(ontesse) D(e) R(ozenberg)], *Altichiero*. Gr. 4°, Padua, 1787. Dit werk geeft een beschrijving van het landhuis van den senator Quirinus.

Sylva, Conte E., *Dell'arte de' giardini inglesi* [149]. Sec. edizione ricorretta ed accresciuta dall'autore ed ornata di 40 tavole incise in rame, 2 Tom., 8°, Milano, Pietro e Guiseppo Vallardi, 1813. De eerste uitgave verscheen in 1801.

Dit onder pseudoniem geschreven boek is geheel gewijd aan de Engelsche opvatting van dien tijd. Men mist er elke opgave in omtrent de oudere Italiaansche buitens, parken en paleizen, die thans weder zoo zeer in trek zijn, alsof er in Italië geen Engelsche landschapstijl is geweest.

Turin, Audibertus C. M., *Regiae villae poetice descriptae...*, 6 Tab., 4°, Aug. Taurinorum, 1711.

h. Japan

Kitamura, *Tsukiyama teizo den*, Japan, 1736.

VIII. 1801–1900

Het is zeer moeilijk een juiste scheiding te maken tusschen deze en de voorgaande periode en eigenlijk zouden wij moeten schrijven 1825–1900, want er zijn tal van werken in de 18e eeuw uitgegeven, die in de 19e nieuwe uitgaven beleefden. Er kwam echter een geheel andere geest in den opbouw en de samenstelling der parken. In verschillende landen ontstonden scholen volgens de opvattingen van bepaalde meesters, terwijl de oude opvatting der Engelsche voorgangers geheel werd verdrongen. In Engeland zelf hield men zich nog lang aan Repton en zijn geestverwanten, doch in de laatste helft van de 18de eeuw werd er niet meer zoo streng aan vastgehouden, hoewel men zich niet overgaf aan een bepaalde manier van indeeling zooals in Frankrijk en Duitschland.

In Frankrijk zien wij herhaaldelijk veranderingen optreden; het eerst werden die door Gabriel Thouin, later door Barillet-Decamps, E. André en anderen aangebracht.

In Duitschland zijn het Sckell, Pückler-Muskau, Petzold, Lenné en Gustav Meyer, wier inzichten als bepaalde systemen aanvaard worden, waaraan men zich vastklemt. In Noord-Amerika is het Downing, die den meesten invloed heeft.

In het midden van de 19e eeuw begon men weder het oog te laten

gaan naar de symmetrische vormen en terreinverdeeling. In Duitschland was het vooral de architect Schinkel, voorstander der nieuw-grieksche bouwkunst, die grooten invloed kreeg.

In Frankrijk werden ten onrechte de oude broderies weder ingevoerd, vooral onder invloed der André's (vader en zoon), Duchêne en anderen en zoo had elk land zijn eigen stokpaardje.

Het aantal boeken en plaatwerken neemt toe en moet terwille der overzichtelijkheid hier weder in onderdeelen gesplitst worden. De tuinkunst wordt meer en meer toegepast, niet zooals vroeger, uitsluitend op buitenplaatsen en op landgoederen, maar ook in de opkomende openbare parken, op kleinere terreinen, zooals bij villa's, in stadstuinjtes en ook op begraafplaatsen.

Dat men in den loop der tijden het hoofdprincipe der landschapstuinkunst verkeerd begrepen en toegepast heeft, zien wij uit de plannen van tuinen uit het begin der 19e eeuw tot 1860, waarbij zelfs moestuinen onpractisch door kronkelwegen werden verdeeld. Men was van meening, dat, als de wegen maar over het terrein kronkelden, men een Engelschen tuin had. Vooral in Duitschland en Nederland was dit sterk in gebruik. Wij zullen zulks uit de hier volgende werken zien. Dat er van eigenlijke landschapstuinkunst geen sprake meer was, toonen duidelijk de plannen uit die eerste dagen, waarbij de passer in eere kwam om de bochten der wegen te construeeren. Daarbij kwam men er toe, langs rechte of kromme wegen regelmatig boomen te planten, een opvatting die met werkelijke landschapstuinkunst niets te maken heeft. Vooral was dit het geval in ons land en wij komen dergelijke fouten nog herhaaldelijk tegen.

Wie ontwierpen deze zonderlinge plannen? Niet mannen als Repton, J. D. Zoicher Jr. of Petzold, maar zij, die zich tuinkunstenaars noemden en slechts tuinlieden waren.

Wij zullen thans de boeken, die er in verschillende landen verschenen, alphabetisch volgens die landen laten volgen.

a. Engeland en Amerika

Alison, Archibald, *Essay on the nature and principles of taste*, 2 Vol., 8°, London, 1811.

Beeton, S. O., *The book of Garden management*, 8°, ill., London, 1861-1862; 2nd ed. 1885.

A new description of Blenheim, with essay on landscape gardening, 10th ed. with a plan and 4 views, Oxford, 1817.

B., E. V. (Mrs. Boyle), *Days and hours in a garden*, 1884.

—, *Seven gardens and palaces*, 9 illustrations by F. L. B. Griggs and Arth. Gordon, Crown, 8°.

Bray, Will., *Sir Evelyn's memories*, 2 Vol., 4°, 1819.

Brooke, E. Adr., *The gardens of England*. With 27 col. plates and 16 vignettes, Imp. fol., London, 1857.

Cleveland, H. W., Bachus, Wm. and Bachus, S. D., *Village and farmcot-*

tages. The requirements of American villages, homes, considered and suggested with designs for such houses of moderate cost, 8°, ill., New York, 1856.

Cleveland, H. W., *A few hints on landscape gardening in the West*, 8°, Chicago, 1871.

Cobbett, William, *The american gardener*; or, a treatise on the situation... and laying-out of gardens, 12°, London, 1821.

Cole, Nath., *The Royal Parks and Gardens of London* [159], their history and mode of embellishment with hints on the propagation and culture of the plants employed; the artistic arrangement of colours, etc. with numerous wood-engravings and geometrical designs, 8°, London, Journal of Hortical Office, 1877.

Uit dit boek kan men leeren, hoe in die dagen de bloem- en bladplanten niet gebruikt werden in overeenstemming met het werkelijke landschap, doch daarmede geheel in strijd, hetgeen geen invloed ten goede heeft gehad.

Cook, E. T., *Gardens old and new*.

Copeland, R. M., *Country life*; a handbook of agriculture, horticulture and landscape gardening, 8°, ill., Boston and New York, 1860.

Dennis, John, *The landscape-gardener*, comprising the history and principles of tasteful horticulture, 8°, ill., Londen, 1835.

Downing, A. J., *Cottage residences*. Or a series of designs for rural cottages and cottagevillages and their gardens and grounds adapted to North America, 8°, ill., New York and London, Wiley & Putnam, 1842; 1845; 1849; 4th ed. enlarged New York, 1856; 5th ed. with supplement by Henry Wintrop Sargent and Ch. Downing, New York, George C. Homy, 1873.

—, *A treatise on the theory and practice of landscape gardening* adapted to North America, with a view to the improvement of country residences, 8°, New York, Wiley and Putnam, 1841.

Van dit werk zijn een 9-tal uitgaven verschenen; de laatste in 1875. De vijfde, van 1856, is een herziene en uitgebreide uitgave en heeft als titelblad het portret van den schrijver [155].

Bij de zesde van 1859 is een supplement van H. W. Sargent gevoegd.

—, *A treatise on the theory...* with a supplement containing some remarks about country places and the best methods of making them, also an account of the newer deciduous and evergreen plants... by H. W. Sargent, 8°, New York, 1859.

—, *Rural Essays*, edited with a memoir of the author by G. W. Curtis and a letter to his friends by Frederika Bremer, 8°, New York, 1854.

De werken van Downing hebben heel wat pennen in beweging gebracht. In tal van periodieken uit dien tijd worden zij besproken o.a. in:

1. The New York Review, IX, 256, 1841 (anoniem).
2. The New Englander, I, p. 2-3, 1843 door Donald G. Mitchel.
3. The North American Review, LVII, Boston, 1843, door Peabody.

4. The Methodist Quarterly Review, XXVIII, 373, New York, 1846 door Prof. Holdich.
 5. The American Review, V, 295, New York, 1847 (anoniem).
 6. The North American Review, XCI, 12, Boston, 1860 door A. D. Gridley.
 7. The Christian Examiner, IV, 384, Boston, 1860 door H. W. S. Cleveland.
 8. The Christian Examiner, CCXXII, 340, Boston, 186?, door O. Tiffany.
 9. The North American Review, LIX, 303, Boston, 1858.
- Elliott, F. R.**, *Handbook of practical landscape gardening* [152], designed for city and suburban residences and country schoolhouses, containing designs for lots and grounds from a lot 30 × 100 feet to a 40 acre plot, 8°, ill., Rochester, N.Y., Dell Dewey, 1877.
Hier is een nieuwe strooming waar te nemen, de indeeling van het terrein is minder schematisch, meer vrij.
- Engelhardt, H. A.**, *The beauties of nature combined with art*, 12°, Montreal, 1872.
- Evelyn, John**, *Memories by William Bray*, 2 Vol., 4°, 1819.
- Felton, S.**, *Gleanings on gardens*, chiefly respecting the ancient style in England, 8°, London, 1829.
De schrijver wijst er hier op, dat men het oude toch niet geheel moet verwerpen.
- Field, M.**, *Rural architecture with an essay on landscape gardening*, 8°, New York, 1857.
- Follen, Charles**, *Suggestions on landscape gardening*, 8°, Boston, 1859.
- Gilpin, William S.**, *Practical hints upon landscape gardening* [236] with some remarks on domestic architecture as connected with scenery, 8°, ill., London, F. Cadell; Edinburg, W. Blackwood, 1832; 2e ed. 1835.
Een goed boek, vooral wat betreft den grondvorm der boomgroepen. Petzold moet, hoewel hij er niet over spreekt, dit boek gekend hebben, gezien de vormen van zijn beplantingsgroepen.
- A description of Hagley, Envil and the Leasowes*, interspersed with artical observations, 8°, Birmingham.
- Hofland, T. C.**, *Descriptive account of the mansion and gardens of White Knights*, a seat of the Duke of Marlborough with 23 engravings from pictures, taken on the spot, kl. fol., printed for the Duke of Marlborough, London, ca 1830.
- Hofland, Frau**, *An historical description of White Knights*, London, 1820.
- Hope, Thom.**, *An essay on the art of gardening*, 4°, 1819.
- Howe, Walter**, *The gardens as considered in literature by certain polite writers; with a critical introduction. With 320 illustrations*, New York, 1890.
- Hughes, John Arth.**, *Garden architecture and landscape gardening illustrating the architect-embellishment of gardens*, 8°, ill., London, 1866.
- Hunt, T. F.**, *Half a dozen hints on picturesque domestic architecture*, 4°, London, 1825.

- James, Rev. Theos.,** *The flowergarden.* An essay, reprinted from Quarterly Review, 8°, 1858.
- Joas, J. J.,** *On gardening* [466]. With description of some formal-gardens in Scotland. In „Studio”, Vol. V, 1897.
- Johnson, G. W.,** *A history of English gardening...*, 8°, London, 1829.
- Johnson, Jos. Forsyth,** *The natural principles of landscape gardening*, 8°, ill., Belfast, 1874.
- Kemp, Ed.,** *How to lay out a garden*, intended as a general guide in choosing, forming and improving an estate with deference to both design and execution, 8°, London, Bredburry and Agnen & Co., 1850; 1858; 1860; 1864.
- Kern, G. M.,** *Practical landscape-gardening*, with reference to the improvement of rural residences, 8°, ill., Cincinnati, 1855.
- Kern, Max. G. J.,** *Rural taste in Western Towns and Country districts* [153] in its relation to the principles of the art of landscape gardening A. F. Fleet, Columbia, M. O., C. Witter, St. Louis, M. O., 1884.
Voor aanstaande landschapskunstenaars aanbevelenswaardig om te lezen.
- Leyland, John,** *Thames illustrated* [562]. A picturesque journeying from Richmond to Oxford, 4°, ill., Richmond, Geo Newnes Ltd., z.j.
- Long, Elias A.,** *Landscape gardening* [299]. A collection of plans illustrating the improvement of homegrounds, townlots real estate subdivisions, public squares, cemeteries. Rural publishing Comp., 1891-1893.
- , *How to plant a place* [1]. A brief illustrated guide suited to popular use, 10th ed., New York, The Rural Library, 1892.
- , *Ornamental gardening for Americans* [90]. A treatise on beautifying homes, rural districts, towns and cemeteries, 8°, ill., New York, Orange Judd Company, 1899.
- De plannen in dit boek hebben iets eigenaardigs; zij zijn, soms noodeloos, wat te verdeeld. Hoewel het uit den titel niet volgt, moet het boek reeds eerder verschenen zijn, daar de voorrede van 1884 is.
- Loudon, J. C.,** *Observations on the formation and management of useful and ornamental plantations*, on the theory and practice of landscape gardening and on gaining and embanking land from rivers or the sea, 8°, Edinburgh, 1804.
- , *Observations on laying out the public squares of London.* In „Litterary Journal”, 1808.
- , *A treatise on forming, improving and managing country residences and on the choice of situations appropriate to every class of purchasers*, with an appendix, containing an enquiry into the utility and mind of Mr. Repton's mode of stowing effects by slides and seethes and strictures on the opinions on practice in landscape gardening. With 32 engravings, 2 Vol., 4°, London, 1806.
- , *Hints on the formation of gardens and pleasure grounds*, 4°, ill., London, 1812.
- , *An encyclopaedia of Gardening...*, 4°, London, 1822. Tweede, vermeerderde uitgave 1824; twaalfde uitgave 1878.

Dit werk is in het Duitsch vertaald onder den titel:

- , *Encyclopaedie des Gartenwesens...* [147], 2 Vol. u. Atlas, 4°, Weimar, 1823–1826.
Een interessant, uitgebreid werk, voor zijn tijd zeer goed.
- , *The suburban gardens and villa companion*, 8°, London, Longman, Ormes & Co, 1838.
- , *Landscape gardening*. The Edinburgh Encyclopaedia, XII, 4°, Edinburgh.
- , *The villa-gardener*, London, 1855.
- Loudon, J. C. a.o.**, *Illustrations of landscape gardening and gardenarchitecture*. Met 4 steendrukken. Imp. fol., Strassburg, Treudel u. Würtz, 1830–1831.
- Mackenzie, Sir James D.**, *The castles of England*, New York, 1896.
- Major, Joshua**, *The theory and practice of landscape gardening*, 4°, ill., London, 1852.
- Mayer, W. F. J.**, *A description of Blenheim with a preliminary essay on landscape gardening*, 8°, ill., Oxford, 1809.
- Middleton, C.**, *Designs for gates and rails suitable to parks, pleasure grounds, etc.* With 27 plates, London, z.j. (1820).
- Millin, George F.**, *Pictorial gardening* [83], 8°, 24 ill., London, Methuen & Co., z.j.
Een zeer aanbevelenswaardig boekje.
- Milner, H. E.**, *The art and practice of landscape gardening* [271] with plans and illustrations, kl. fol., ill., London by the author, 1890.
Een mooi werk met beplantingsplannen en lijsten van de daarvoor benodigde soorten; verder afbeeldingen van bloemtuinten en bouwsels, die op een buiten of park noodig kunnen zijn, zooals serres, huisjes, bruggen enz.
- Mitchel, Donald G.**, *Rural studies*, 8°, ill., New York, 1864.
De tweede editie verscheen onder den titel:
- , *Out of town places, with hints for their improvement*, 8°, ill., New York, 1884.
- Morris, Rich.**, *Essays on landscape gardening and on uniting picturesque effect with rural scenery*. With 6 col. plates, 4°, London, 1825.
- Nicol, Walter**, *The villagarden*. Directory or monthy index of works, to be done in the town and villa gardens, shrubberies, parterres, etc., 8°, Edinburgh, 1809.
- Oakey, Alex. F.**, *Home grounds*, 12°, New York, 1881.
- Parsons, S.**, *Landscape gardening* [233]. Notes and suggestions on lawns and lawnplanting, laying out and arrangement of country places, large and small parks, cemeteries, plots, etc., 4°, ill., New York-London, P. P. Putnam Sons, 1891.
Dit fraaie boekwerk bevat zeer mooie afbeeldingen uit het Central Park te New York en is voornamelijk gewijd aan boomen, struiken en andere gewassen voor het beplanten van buitens, groote en kleine parken, begraafplaatsen enz.

Paxton, Jos., *The flower garden*, 3 Vol., with ill. and atlas, J. Lindley and J. Paxton, 1882-1884.

P. is een der eersten, die de symmetrische opvatting weder in gebruik bracht; o.a. bij het Cristal Palace voor de internationale tentoonstelling te Londen in 1856.

Phillips, Henry, *Sylva florifera*. The shrubbery, historically and botanically treated, with observations on the formation of ornamental plantations and picturesque scenery, 2 Vol., 8°, London, 1825.

Plaw, John, *Ferme ornée*, or rural improvements. A series of domestic and ornamental designs suited to parks, plantations, rides, walks, rivers, farms, etc. Engraved in aqua tinta on 38 plates, dem. fol., London, J. Taylor, new edition, 1823 (de eerste editie is van 1795, 4°).

Pontey, W., *The rural improver...*, 4°, ill., London, 1822.

Robbins, Mrs M. C., *The rescue of an old place*, 8°, Boston, 1892.

Robinson, W., *Gardendesign and architects-garden*, London, Joh. Murray, 1892.

Schuyler van Rensselaar, Mrs., *Art out of doors* [85]. Hints in good taste in gardening, 8°, New York, Ch. Scribner and Sons, 1897.

Scott, F. J., *The art of beautifying suburban home-grounds of small extent*, 8°, ill., New York, 1870.

De tweede editie verscheen onder den naam: *Beautiful homes*.

Scott, Sir Walter, *On ornamental plantations and landscape gardening*. Review of Stewart's „The planters guide” in *The Quarterly Review*, XXXVII 303, London, 1828.

Hiervan verscheen een Fransche vertaling in *La Revue Britannique*, XVIII, Paris, 4°, getiteld:

—, *Des jardins et des plantations pittoresques*.

Sedding, John D., *Garden-craft, old and new*. With 9 ill., 8°, London, Kegan Paul, French Trübner & Co., 1892; 1895.

Seiveking, Alb. Forb., *The prize of gardens*, 1885. Ditzelfde werk verscheen in 1899 onder den titel:

—, *The prize of gardens; an epitome of the literature of the garden-art*, 8°, London, 1899.

Shepherd, Thom., *Lectures on landscape gardening in Australia*, 8°, Sidney, 1836.

Sinclair, *The beauties of nature and how far they transcend those of art in landscape gardening*. Poem, 12°, London, 1852; 2nd ed., 8°, ill., Philadelphia, 1861.

Sloan, Sam., *Homestead architecture* with essays on style, constructions, landscape gardening, etc.

Smee, Alfr., *My garden*; its plan and culture, together with a general description of its geology, botany and natural history, 8°, London, 1872.

Een interessant werk. De schrijver doet hier uitkomen, hoe hij met zijn tuin medeleeft en opmerkt, wat daar al zoo valt waar te nemen, zowel op geologisch, natuurhistorisch als op tuinbouwkundig gebied. Van hoevele eigenaars kan men dit zeggen?

Het werk is in het Fransch verschenen onder den titel:

- , *Mon jardin* [292], géologie, botanique, histoire naturelle, culture, traduit sur la seconde édition anglaise par Ed. Barbier, contenant 1300 gravures sur bois et 25 planches hors texte, 4°, Paris, Germer Bailliere, 1876.
- Smith, C. H. J.**, *Parks and pleasure grounds*, or practical notes on country residences, villa's, public parks and gardens, 8°, London, 1853; Amerikaanse editie, vermeerderd door F. Lewis, New York, Allan, 1853.
- Stewart, Sir Henry**, *The planters guide*, 8°, London-Edinburgh, 1827, 1828; New York, 1832.
- Thomley, Louise Anna**, *The roman of nature or the flower season*, 8°, ill., London, 1836.
- Vaux, Calvest and Parsons, S. Jr.**, *Concerning lawn planting*. A reprint of a series of articles from the Christian Union and the New York Tribune, 8°, New York, 1881.
- Weideman, M. J.**, *Beautifying country-houses*. A handbook for landscape gardening, 4°, New York, 1870.
- Withers, Will.**, *A letter to Sir Walter Scott exposing certain fundamental errors in his late: Essay on the planting of Wasteland...*, 8°, Holt, 1828.
- Wood-Lee Virginia Water** [318], kl. fol., ill., London, 1880.
Dit is een verkoop-aanbieding van dit buiten en bevat een kaart van de omgeving, plattegrond van het te verkopen landgoed en enkele gezichten rondom het huis.
- Woodward, G. E. and F. W.**, *Architecture, landscape gardening and rural art*, 12°, New York, 1867.
- Wright, W.**, *Grotesque architecture or rural amusement*: consisting of plans, elevations and sections for huts, retreats, summer- and winter-hermitages, chinese, gothic and natural grottes, 28 new designs, London, 1802; new edition with 29 copp. plates, London, 1815.

b. Frankrijk en België

André, Ed., *L'Art des jardins*, 8°, Troyes, 1866.

Dit werk is de voorlooper van het nu volgende:

- , *L'Art des jardins* [268]. *Traité général de la composition des parcs et jardins par...* ouvrage accompagné de 11 planches en chromol. et 520 fig. dans le texte; gr. 4°, Paris, G. Masson, 1879.
Dit bekende studiewerk is jaren lang het boek geweest, dat door elk aankomend tuinarchitect werd bestudeerd, vooral in Frankrijk en en België, maar ook in ons land. André komt in zijn werk op voor het weder gebruiken van de symmetrische vormen van vroegere tijdperken, waar hij toekomst in zag. „Le style mixte à lui l'avenir”, zegt hij.
- , *Aperçu et nouveaux modèles sur l'art de composer, de distribuer et de décorer toutes espèces de jardins* [573]. Extrait de diverses ouvrages. De Nederlandsche titel luidt:
- , *Overzicht met nieuwe aantekeningen over den aanleg en verdeeling en de versiering van buitenplaatsen en tuinen van verschillenden aard naar*

onderscheidene werken. Fol., Brussel, C. J. de Matt, 1829.

Dit werk verscheen in afleveringen, met op de omslagen aan de voorzijde Franschen, aan de achterzijde Nederlandschen titel, maar met Nederlandschen tekst. Van 1830 af, toen de negende aflevering verscheen, uitsluitend met Nederlandschen titel. Waarschijnlijk is het niet verder verschenen. Het boek bevat slechts 54 platen en niet alleen plannen van tuinen en parken, maar ook van buitenhuizen, koepels enz., zooals zulks in die dagen gewoonte was.

—, *Aperçu et nouveaux modèles sur l'art de composer, de distribuer...* [266]. Gr. 4°, ill., 72 planches, Bruxelles, C. J. de Matt, 1829.

Dit is hetzelfde werk als het voorgaande, doch met uitsluitend Franschen titel en tekst.

Audot, L. E., *Traité de la composition et de l'ornement des jardins* [65]. Avec 168 planches, représentant en plus de 600 figures des plans de jardins, des fabriques propres à la décoration et des machines pour élever les eaux, ouvrage faisant suite à l'almanach du bon jardinier. 5me édition, entièrement refondue, augmentée de plus de double, dans le texte de 94 planches gravées et où tous les plans de jardins ont été changés, 2 Vol., 4° obl., Paris, Audot, 1839.

—, *Traité de la composition* etc. [63]. Hetzelfde werk als het voorgaande, doch de zesde editie: „mise au courant du progrès et augmentée d'un grand nombre de dessins”.

Met deze uitgaven is het niet geheel in orde; zij geven reproducties uit de werken van Boitard en Guiol (zie aldaar).

Bailly, C. F., *Manuel complet théorique et pratique du jardinier*; ou, l'art de cultiver et de composer tous les jardins, 2 Vol., Paris, 1824.

Boitard, *Traité de la composition et de l'ornement des jardins...* [62] met geheel denzelfden titel als het hierboven genoemde werk van Audot. Het was het vervolg op den Almanach du bon jardinier, 3e éd., 4°, Paris, Audot, 1825.

—, *Essay sur la composition et l'ornement des jardins* [64] ou recueil de plans de jardins de ville de campagne, de fabriques propres à leur décoration et de machines pour enlever les eaux... Ouvrage faisant suite à l'Almanach du bon jardinier, 4° obl., Paris, Audot, 1823.

—, *Manuel complet de l'architecte de jardins* [61] ou l'art de les composer et de les décorer, 18°, Atlas 8° obl., Paris, Roret, 1834 (zie Guiol).

Bona, F., *Tracées et ornementation des jardins* [41], ill., Bruxelles, 1859, 3e éd., Paris, Le Croix, 1864.

Bouchet, Jules, *Compositions et études diverses*. Fol. obl., 1851.

Boué, Mme G., *Les squares de Paris, les Champs Élysées*, Gr. 8°, Paris, 1865.

Bourassé, J. I., *Résidences royales et imperiales*. Gr. 8°, Tours, 1864.

Breuil, M. A., *Culture des arbres et arbrisseaux d'ornement* [473], plantation de lignes d'ornement, parc, jardin, Paris, Masson et Garniers frères, 1875.

Busken Huët, Conrad, *Parijs en omstreken* [588], 8°, Amsterdam, G. L. Funke, 1878.

Een werk, handelende over Parijsche parken, Le Nôtre enz. Zijn oordeel over Versailles is opmerkelijk.

Céris, De, *Jardins et parcs*. Bibliothèque des Jardiniers.

Chopin, J. M., *Traité de la composition et de l'exécution des jardins d'ornement*. Traduit par Soulange-Bodin, Paris, 1830.

Choulot, Comte de, *L'Art des jardins*, ou l'étude théorique et pratique sur l'arrangement extérieur des habitations, 4° ill., Paris, 1855-1863.

Cissières, George de, *Les jardins d'ornement ou la georgique française*.

Darcel, J., *Étude sur l'architecture des jardins*, 8°, Paris, 1875.

Decaisne, J. et Naudin, Ch., *Manuel de l'amateur des jardins*, 4 Vol., 8°, ill., Paris, 1862-1871.

Dit is meer een algemeen tuinboek voor liefhebbers, als handleiding om op hun buiten te werken. In het tweede deel wordt over tuinen gehandeld.

Denis et Rouard, *Traité complet de l'horticulture pour les grands et les petits jardins* [575]..., publié sous la direction de M. Hilaire de Romilly, 2 parties, 1 Vol., 8°, ill., Paris, Challamel, 1846.

Het werk bevat één plan van een groot buiten, waarop een poging is gedaan de omgeving van het huis in regelmatigigen stijl aan te leggen in tegenstelling met de overige plannen, die in den landschapstijl van die dagen, met zijn ongemotiveerde bochten in de wegen, zijn ontworpen.

Verder bevat het eenige afbeeldingen van diverse gebouwen enz., die als tuinversiering moeten dienen.

Description des principaux parcs et jardins de l'Europe [248] avec des remarques sur le jardinage et les plantations, ouvrage enrichi d'estampes, 3 Vol., fol., Allemagne, 1812. De titel ook in het Duitsch; de tekst is in het Fransch en het Duitsch. De Duitsche titel op hetzelfde blad is:

Bildliche und beschreibende Darstellung der vorzüglichsten Natur- und Kunstgärten in Europa mit Bemerkungen über Gartenkunst und Anpflanzungen. Aus dem Französischen. Deutschland 1812.

In overeenstemming met den titel van elk deel, bevat dit werk niet uitsluitend Duitsche parken, doch ook buitenlandsche, o.a. Parc Versailles, Parc Bel-Oeil (België), parken in Engeland en Schotland enz. Het is opgedragen aan Prince Charles de Ligne, een der groote mannen uit die dagen. Schrijver noch uitgever wordt genoemd.

Description nouvelle des villes, château et Parc de Versailles, du grand et petit Trianon... [43]. Nouvelle édition, considérablement augmentée, 8°, Paris, Prudhomme, 1824.

Het bevat een gekleurde kaart van Versailles en het park; het is meer een gids voor bezoekers van de koninklijke paleizen te en bij Versailles. Er is aan verbonden, een kort overzicht van wat er te Versailles gebeurde van 10 Mei 1774-17 Juli 1789, getiteld: *Événements arrivés à Versailles sous le règne de Louis XVI*.

Description pittoresque de jardins du goût le plus moderne [248], (zie blz. 81 en 89, Siegel), 2e éd., ornée de 28 planches, 4°, Leipzig, 1805.

Desjardins, Gustave, *Le Petit Trianon*. Histoire et description de Versailles, 8°, ill., 1885.

Duval, C., *Petites maisons de plaisance et d'habitation choisies aux environs de Paris*, 30 planches avec plans, coupes, élévations, détails de décoration intérieur et extérieur, jardins, etc. Fol., Paris, 1843; Liège-Anvers, 1852.

Duvilliers, Fr., *Les parcs et jardins*, 2 Vol. à 100 planches coloriées ou noires, 1e éd. 1868, 2e éd. 1871.

De plannen van Duvilliers hebben een zekere eigenaardigheid, waardoor men ze onmiddellijk van die zijner tijdgenooten kan onderscheiden.

Ernouf, Baron, *l'Art des jardins* [40]. Histoire, théorie, pratique de la composition des jardins, parcs et squares, 2 Vol., 12°, avec 150 gravures, Paris, J. Rothschild, 1868; 1872.

Ernouf, Baron et Alphand, A., *l'Art des jardins. Parcs, jardins et promenades* [267]. Étude historique, principes de la composition des jardins, plantation, décoration pittoresque et artistique des parcs..., 3e éd. entièrement refondue avec le concours de M. A. Alphand, roy. 4°, Paris, J. Rothschild, z.j. (1885).

Deze derde editie kan beschouwd worden als een verkleinde uitgave van het groote werk van A. Alphand: *Les promenades de Paris* (waarover later), waardoor het boek bruikbaar is, daar het formaat van Alphand's werk te groot is.

Het werk is, als zoovele uit dien tijd, meer te beschouwen als een leerschool voor onderhoud van een tuin of park, dan wel voor het ontwerpen ervan. Het bevat van alles en nog wat. Blijkens de talrijke uitgaven, schijnt het in zijn dagen zijn dienst gedaan te hebben.

Girardin, De, *Maisons de plaisance françaises, parcs et jardins*, 4 livraisons:

1. Le Château de Clisnoy, 3 pl.
2. Le Château de Valgeneuse, 4 pl.
3. Le Château de Roguincourt, 5 pl.
4. Le Château de Agnon, 6 pl.

Gressent, V. A., *Parcs et jardins* [42]. Traité complet de la création des parcs et jardins, etc., 12°, ill., Paris, 1878, 1880, 1886, 1890, 1899.

Guiol, *Essai sur la composition et l'ornementation des jardins*, 12°, ill., 1818.

De tweede uitgave hiervan kwam in het licht onder den titel:

—, *Traité de la composition et de l'ornementation des jardins*, 4° obl., ill., 1823.

De derde uitgave, revue par Boitard, Paris, 1825; de vierde was getiteld:

—, *l'Art de composer et de décorer les jardins*. Par Boitard, 4° obl., Paris, 1834, terwijl de vijfde den titel droeg:

—, *Manuel complet de l'architecte de jardins...* (zie hiervoor, onder Boitard).

Eigenaardig is, dat Roret, die dit werkje uitgaf in het formaat van zijn uitgave *Manuels-Roret*, een reeks van boekjes over alles en nog wat, het in die reeks opnam. Onder zijn medewerkers noemt hij wel

Boitard, ook als de schrijver van dit boekje, maar niet Guiol, terwijl Fransche en andere schrijvers dezen wèl als den auteur opgeven.

Het is trouwens met die boeken eigenaardig gegaan. L. E. Audot was uitgever van l'Almanach du bon jardinier. Boitard was een der redacteuren en heeft voldaan aan het verzoek van den uitgever om bij een collectie prenten en gravures een tekst te schrijven, hetgeen dan als appendix van den genoemden Almanach beschouwd zou kunnen worden. Hij zegt later, 1834, zelf, dat hij zich herinnert, eenige jaren vroeger een *Essay sur la composition des jardins* gekend te hebben. Dit zal wel die van Guiol geweest zijn, waarvan in 1823 de tweede uitgave verscheen. De derde uitgave is, na geheele omwerking, op Boitard's naam gekomen.

Later krijgt Boitard kwestie met Audot, treedt als medewerker af en verbindt zich als medewerker aan de Encyclopédie Roret en, terwijl hij, zooals hij zegt, zijn verzameling prenten uitgebreid heeft, schrijft hij voor de serie Manuels-Roret den tekst van Manuel de l'architecte de jardins, dat in 1834 verscheen.

Audot heeft daarop in 1839 zijn *Traité* anoniem uitgegeven (zie blz. 77) en in 1859 een nieuwe uitgave onder eigen naam.

Het is zeker daarom, dat vele Fransche schrijvers dezen Manuel de l'architecte de jardins aan Guiol toeschrijven.

Isabeau, A., *Le jardin ou l'art de créer et de bien tenir un jardin* [620], 8°, Paris, Hachette & Co., 1854. Bibliothèque des Chemins de fer.

Een klein, weinig beteekenend boekje en meer een handleiding voor tuinlieden en tuinliefhebbers om een gewoon villa-tuintje te onderhouden.

Krafft, J. Ch. et Dubois, P. T. L., *Productions de plusieurs architectes français et étrangers, relat. aux jardins pittoresques*, 12 Cahiers avec 96 planches. Fol., Paris, 1809.

Krafft, J. Ch., *Plans des plus beaux jardins pittoresques de France, d'Angleterre et d'Allemagne...* [331], 2 Vol., imp. fol., Paris, 1809–1810.

Een voor dien tijd zeer belangrijk werk met Franschen, Duitschen en Engelschen tekst.

—, *Recueil d'architecture civile*, contenant les plans, coupes, élévations des châteaux, maisons de campagne, etc. situés aux environs de Paris avec le détail de ce qui conoerne l'embellissement des jardins, 120 gravures, gr. fol., Paris, 1812.

Laborde, Alex. de, *Description des nouveaux jardins de la France et de les anciens châteaux* [218], 136 planches et dessins par Ct. Bourgeois, gr. fol., Paris, 1805.

Een der mooiste plaatwerken; bevat fraaie afbeeldingen van de eerste groote landgoederen in Frankrijk in landschapstijl.

Lalos, J., *De la composition des parcs et jardins pittoresques* [72], 8°, Paris, 1818.

Volgende edities: 1824, 1826, 1827, 1832. Blijkens deze vele uitgaven schijnt het werk in zijn tijd zeer gezocht geweest te zijn. Wat de plantkundige kennis van den schrijver betreft, die staat niet erg hoog; zelfs

de verbeterde druk is niet vrij van fouten.

Lecoq, L. M., *Nouveau traité d'architecture de parcs et jardins ; école moderne*. Orné de 32 planches et de plus de 100 plans de jardins, gravés sur acier. Fol., ill., Paris, 1860.

—, *Le paysagiste nouveau*. Traité d'architecture de parcs et jardins, 8°, ill., Paris, 1860.

Lemonnier de la Croix et de Normand, *Paris moderne*; ou choix de maisons construites dans la capitale et dans les environs, 3 Vol., 478 planches, 4° obl., Liège, z.j.

In het derde deel: Maisons de campagne, jardins de différente genre, fontaines, kioskes, serres, etc.

Mabile, H. J., *Le propriétaire paysagiste ou manuel d'horticulture et d'arboriculture*, 12°, ill., Paris, 1869.

Millin, A. L., *Jardins*. Dictionnaire des beaux arts II, 3 Vol., 8°, Paris, 1806, 2e éd. 1838.

Noisette, Louis, *Manuel complet du jardinier, maraîcher, pépiniériste, botaniste, fleuriste et paysagiste* [472], 4 Vol. et suppl., 8°, Paris, Rouschou, 1825.

Het is niet bepaald een boek over tuinkunst, maar een gewoon tuinbouwwerk, zooals er zoovele verschenen. In het eerste deel evenwel vindt men in het kort een uiteenzetting van de geschiedenis der tuinkunst. Het werk is niet geïllustreerd.

In 1826–1830 verscheen een Duitsche vertaling door G. C. L. Sigwart, in vijf deelen (zie blz. 89).

Pean, Armand, *Parcs et jardins*. Résumé des notes d'un praticien, 8°, ill., Paris, 1878.

—, *l'Architecte paysagiste*. Théorie et pratique de la création et décoration des parcs et jardins, 4°, ill., Paris, 1886.

Ramée, J., *Jardins irréguliers, maisons de campagne de tous genres et de toutes dimensions*, exécutés dans les différentes contrées de l'Europe et de l'Amérique septentrionale. Avec planches. Gr. fol., Paris, 1823.

Richon, *l'Art de composer, de distribuer et de décorer à peu de frais toutes espèces de jardins*, 12°, Paris, 1828.

Siegel, *Description pittoresque des jardins du goût le plus moderne*, 4°, ill., Leipzig, 1802–1805.

Thouin, Gabr., *Plans raisonnés de toutes les espèces de jardins* [380]. Avec planches. 2e éd., fol., Impr. Lebègue, 1823.

—, *Plans raisonnés*, etc. [381], 3e éd. augmentée par Mme. Husard, 1828.

Thouin was een der invloedrijkste schrijvers en ontwerpers uit dien tijd. Zijn plannen laten ons een bijzondere opvatting zien, die in Frankrijk veel invloed had, totdat Barillet-Decamps een nieuwe school vormde. Toch kan men in de plannen de groote lijnen herkennen, die men later bij Decamps, André en Duvilliers terugvindt.

Tollemare, L. F. de, *Sur l'art des jardins*. Lycée armoricain, Park 68, 8°, Nantes, 1828.

Vergnaud, N., *l'Art de créer les jardins*. Fol., ill., Paris, 1835; 1839.

Viart, Comte de, *Le jardin moderne*. Guide des propriétaires qui s'occu-

pent de la composition de leurs jardins et de l'embellissement de leur campagne, 12°, ill., Paris, 1819; 1827.

Vilmorin-Andrieux et André, Ed., *Les fleurs de pleine terre* [338], comprenant la description et la culture des fleurs annuelles, bisannuelles, vivaces et bulbeuses de pleine terre, etc. ainsi que *Plans de jardins et parcs paysagers* par Ed. André..., 4e éd., 4°, ill., Paris chez Vilmorin-Andrieux & Co., 1894.

Een boek voor liefhebbers, door de firma uitgegeven ten behoeve harer cliënten en ter bevordering van den handel. De ontwerpen van André maken het werk belangwekkend.

Violet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XI-XIIIe siècle*, Paris, 1868, waarvan het gedeelte „Jardins” belangrijk is.

Vitet, L., *Étude sur l'histoire de l'art*, 1864.

Deel IV, pag. 1 en volgende: „De la théorie des jardins”.

c. Deutschland

Abel, Lothar, *Das kleine Haus und Garten* [137]. Praktische Winke bei dem Bau von kleinen Landhäusern, Villegiaturen, Cottages in Verbindung mit Gartenanlagen, 8°, ill., Wien-Pest-Leipzig, Hartlebens Verlag, 1893.

—, *Die Kunst in ihrer Anwendung auf den Grundbesitz* [138]. Eine Darstellung der wichtigsten Kunstregeln bei allen Verbesserungen und Verschönerungen der Landgüter, roy. 8°, 186 Abb., A. Hartlebens Verlag, 1895.

—, *Der gute Geschmack* [139]. Aesthetische Essays. Mit 129 Abb., roy. 8°, Wien-Pest-Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1895.

—, *Die Gartenkunst in ihren Formen planimetrisch entwickelt* [336] für der K. K. Gartenbau Gesellschaft in Wien. Mit 25 Tafeln nach Handzeichnungen des Verfassers. Fol., Wilh. Spielhagen u. Schwick, 1878.

—, *Aesthetik der Gartenkunst*. Mit 6 Tafeln in Holzschn., imp. 8°, Wien, 1877.

De werken van Abel zijn zeer verdienstelijk en zijn wenken behartigenswaard.

Abel, Lothar und Reinhold, A., *Gartenkunst und gaertnerisches Planzeichnen* [201], 2e vermehrte Auflage, erweitert durch Ausführungen über städtische Pflanzungen, Parkanlagen, Thiergärten und Glashäuser von Alf. Reinhold. Mit 140 Textfiguren und 25 Tafeln in Mappe, Wien, Carl Gräser, 1898.

Bartell, Ed., *Ueber die malerische Anlage und Verbesserung kleiner geschmackvoller Landhäuser oder sogenannter englischer Cottages*. Nach d. Engl. mit 2 Kupf., gr. 4°, Weimar, 1855.

Berz und Schwede, *Gartenkunst* [563], 4° obl., 1899-1910.

Dit werkje is een soort reclameboekje, doch om de gekleurde afbeeldingen niet onverdienstelijk vooral voor de nieuwe strooming in Deutschland.

- Bratranek, F. Th.**, *Beitraege zu einer Aesthetik der Pflanzenwelt*, gr. 8°, Leipzig, Brockhaus, 1853.
- Buswald, M.**, *Versuch einer gruendlichen Anweisung englische und natuerliche Gärten anzulegen fuer Gartenfreunde und Gaertner*, 12°, Grätz, Damian u. Sorge, 1832.
- Chevreuil, E.**, *Die Farbenharmonie in ihrer Anwendung bei der Malerei... und bei der Anlage von Gärten*. Aus dem Franz., 16°, Stuttgart, Neff, 1845; 1847.
- Czullik, A.**, *Beihilfe zur Anlage und Bepflanzung der Gaerten*. Mit 14 Pläne, fol., Wien, 1882.
- Dietrich, F. Gottl.**, *Handbuch der schoenen Gartenkunst*, 2 Bde., gr. 8°, Giessen, Heyer, 1805.
- Edelwein, A. F.**, *Der deutsche Wintergarten*. Eine Anleitung zur Anlage von Gärten welche in allen Jahreszeiten durch frissches Grün und kräftiges Leben den Blick erfreuen, 16°, Nordhause, 1844.
- Ekart, F.**, *Betrachtungen ueber bildende Landschafts-Gartenkunst*, 4°, Potsdam, 1840.
- F., A.**, *Landschaftsgartenkunst*, nach den vorzüglichsten und neuesten Werken über solche in ihren Umrisen dargestellt, gr. 12°, Wien, 1812.
- Falke, Jacob von**, *Der Garten, seine Kunststile und Kunstprinzipie*, gr. 8°, Berlin, 1877.
- Foerster, Carl Fr.**, *Die Kunstgaertnerei in ihren Angelegenheiten und artistischer Hinsicht*. Allen edlen Gartenkünstler gewidmet, 8°, Leipzig, 1836.
- , *Unsere Blumengärten*. Anleitung zur Anlage, Ausschmückung und Unterhaltung des Ziergartens, nebst vollständiger auf geprüften Erfahrungen gegründeter Belehrung, die Blumenkultur auf die erfolgreichste Weise zu betreiben..., 8°, Leipzig, Amb. Abel, z.j.
- Glass, Rich.**, *Skizzen und Studien aus Haus und Hof, aus Wald und Feld*. Mit Abbildungen, 1878.
- Gross, W.**, *Ansichten ueber bildende Gartenkunst*, 16°, Berlin, 1868.
- Gartenkunst*. Zie Hoofdstuk: Tijdschriften, blz. 148.
- Hake, Ad. von**, *Ueber höhere Gartenkunst*. Mit 5 lith. Taf., gr. 4°, Pokwitz, Stade, 1842.
- Dit boek draagt ook den onder-titel:
- , *Fragment aus dem Tagebuch eines alten Gaertners*, Pokwitz, Stade, 1842.
- Hallier, Ernst**, *Grundzuege der landschaftlichen Gartenkunst* [143]. Mit 41 Abb., roy. 8°, Leipzig, H. Haessel, 1891.
- Bevat een portret van E. C. A. Petzold, aan wien de schrijver, die Petzold zeer vereerde, het boek heeft opgedragen. Het is een zeer lezenswaardig werk, dat te weinig bekend is.
- , *Aesthetik der Natur* für Künstler, Naturkundigen, Lehrer, Gärtner, u.s.w. Mit Holzschn. u. farb. Taf., Stuttgart, Fred. Enke, 1890.
- Hartwig, F.**, *Die Anlage von Lustgebieten und Blumengärten* mit specieller Berücksichtigung d. z. Ausführung landschaftlicher Anlagen nothwendigen Kenntnisse und Verrichtungen.... Mit 16 col. Taf., 4°, Weimar, 1861.

- , *Der Parkgarten*; oder, die Ausführung landschaftlicher Anlagen mit besonderer Berücksichtigung der notwendigen Kenntnisse und Verrichtungen, 2e umgearb. Aufl. mit 16 Taf., kl. fol., Weimar, 1882.
- Heinrich, Conrad**, *Anlage, Bepflanzung und Pflege der Hausgärten auf dem Lande*. Mit 4 lith. Tafeln, z.j., ca 1870.
- Hertz, W. M.**, *Der praktische Landschaftsgaertner*. Eine Anleitung zur Anlegung oder Verschönerung von Gärten verschiedener Grösse... Mit 21 ill. Gartenplänen und vielen Gartenverzierungen, gr. 8°, Stuttgart, Hoffmann, 1840.
- Hoch, L.**, *Umrisse fuer Freunde der Gartenkunst*. Mit 1 Vig., 12°, Dessau, Fritsche, 1828.
- Hoepken, Joh.**, *Anleitung zur Landschaftsgaertnerei*. Mit Holzschn., Bremen, Geisler, 1859.
- Hoppe**, *Gaerten und Gartenarchitectur*, ill., z.j.
- Hora, Matth. Wilh.**, *Neu inventirtes Gartenwerck*. Inventirt und gezeichnet von Kunst- und Lustgärtner. 4 Th., Mart. Engelbracht, z.j. Het vijfde boek is getiteld: *Unterschiedliche Lust-Inseln*.
- Huth, Fr.**, *Grundsätze der Gartenkunst*, welche sowohl bei Anlegung grosser Parks oder bei Landschafts- und Naturgärten von grosser Ausdehnung, als auch bei Einrichtung und Anlage kleinerer Gärten befolgt werden müssen. Mit 8 lithogr. Abb. welche neue Ideen zu Landhäusern und Gartenverzierungen enthalten, Leipzig, Möller, 1829.
- Jacobi, J. G.**, *Briefe ueber die englischen Gaerten*, in Sämmtliche Werke VII, 13–52, Zürich, Orell, 1819.
- Jaeger, Herm.**, *Katechismus der Ziergaertnerei* [18]; oder, Belehrung ueber Anlage, Ausschmückung und Unterhaltung der Gärten, so wie ueber Blumenzucht. Verm. u. verb. Auflage mit 69 i. d. Text gedruckten Abb., 4°, Leipzig, J. J. Weber, 1877.
- , *Ideen-Magasin zur Anlegung und Ausschmückung der Gärten*, Weimar, 1845.
- , *Der Hausgarten*. Ideen und Anleitung zur Einrichtung, Ausstattung und Erhaltung geschmackvoller Haus- und Vorstadtgärten, sowohl für den Luxus als zur Nutzung. Mit 35 Gartenplänen und 18 Blumenstücken auf 14 lith. Tafeln in Farbendruck, 2e verm. u. verb. Auflage, Weimar, 1880.
- , *Illustriertes Gartenbuch fuer Damen jedes Standes*. Mit 158 Illustrationen, Stuttgart, 1871.
- , *Der immerblühende Garten*, 2e Aufl. mit 32 Abb., Hannover, 1875.
- , *Der Blumengarten und der Blumenzucht auf dem Lande*, Leipzig, Hugo Voigt, 1853.
- Dit boekje is geschreven in den vorm van vragen en antwoorden. Aan de aanwijzingen kleven vele fouten des tijds, o.a. het onzinnig aanbrengen van vormperkjes.
- , *Die Verwendung der Pflanzen in der Gartenkunst* [93] oder Gehölz, Blumen und Rasen. Ein künstlerischer Führer bei der Anlage und Un-

- terhaltung von Landschafts- und Blumengärten, für Gärtner, Guts- und Gartenbesitzer, 8°, Gotha, Hugo Scheube, 1858.
- , *Lehrbuch der Gartenkunst* [92] oder Lehre von der Anlage, Ausschmückung und künstlerischen Unterhaltung der Gärten und freien Anlagen..., 8°, Berlin-Leipzig, Hugo Voigt, 1877.
- Het is jammer, dat dit werkje niet geillustreerd is.
- Janson, Arth.**, *Die Gartenpflege*. Anleitung zur Pflege und Erziehung des Ziergartens.... Mit 69 Text-Abbildungen, Berlin, 1903.
- Joendl, J. P.**, *Ueber Park-Anlagen und Verschoenerung der Landschaften* nebst einer kurzen vorbereitenden Abhandlung über Pflanzenphysiologie. Mit 3 Plänen und Detailzeichnungen, 8°, Wien, 1850.
- Jurgens, R.**, *Praktische und aesthetische Anforderungen der neuen landschaftlichen Anlage*, Leipzig, G. Bohmann, 1886.
- Kalbe, H.**, *Der Hausgarten als Ziergarten* in 36 Tafeln, enth. Entwürfe für kleinere und grössere Gärten, Teppichbeete, etc. Erfurt, 1898.
- Karl, J. F.**, *Vue et prospect des différentes parties du parc, pris du château de Freudenheim*, appartenant au Prince régnant de Passau. Qu. fol., z.j. Met 26 kopergravures, waaronder een plattegrond van het park.
- Klette, R.**, *Die Garten-Anlage* [456], 8°, 36 Abb. (Separat-Ausgabe aus Haarmann's Zeitschrift für Bauhandwerken, Leipzig, G. Knappe, 1879.)
- Koch, Karl**, *Die Bäume und Sträucher des alten Griechenlands* [489], 8°, Stuttgart, Fred. Enke, 1879.
- Dit werk bevat op architectonisch gebied niets, doch behandelt daarentegen de boomen, die de oude Grieken gebruikt zouden hebben in hun tuinen.
- , *Vorlesungen ueber Dendrologie* [140], 8°, Stuttgart, Fred. Enke, 1875.
- Het eerste gedeelte bevat meer over de geschiedenis der tuinkunst dan over dendrologie. Wat de oude Nederlandsche tuinkunst betreft, heeft Koch het glad mis; blijkbaar heeft hij dit onderdeel niet goed bestudeerd. Ook schijnt het, dat hij nooit in ons land geweest is of indien wel, op dit gebied niets gezien heeft, te oordeelen naar zijn beschrijving van de buitenhuizen.
- , *Bildende Gartenkunst und Pflanzenphysiognomik*. Ein Vortrag. A. d. Wochenschrift für Gärtnerei, 8°, Berlin, Basselmann, 1859.
- Lambert, A. und Stahl, Ed.**, *Die Gartenarchitektur*. Mit 107 Abb. im Text und 5 Taf., Stuttgart, Kröner, z.j.
- Leibitzer, Joh.**, *Die Landschaftsgärtnerei* oder Grundsätze zur Anlage der deutschen und englischen Landschaftsgärten und Anleitung zur Erziehung und Pflege der vorzüglichsten Baum- und Ziersträucher-Gattungen, welche in englischen Anlagen u. Gärten verwendet werden können, 1 lith. Tafel, 8°, Pest, Herkewart, 1831; 1836; 1837.
- Lerz, J. H. E.**, *Handbuch der deutschen und holländischen Gartenkunst*, 3 Th., 2e Aufl., 1849.
- Levy, Ernst**, *Die Gartenanlagen bei der staedtischen Villa*. Praktische Anleitung und Entwürfe zur Anlage moderner und geschmackvoller Hausgärten, Teppichgärten... Mit 20 Taf. Fol., Leipzig, Voigt, 1874.

- Lupin, Fr. von**, *Die Gaerten*. Ein Wort seiner Zeit mit einem Gartenromane und Verzeichnisse der in Illerfeld vorhandenen Pflanzen, Leipzig u. München, Hartmann, 1820.
- Maas, Hany**, *Zwischen Strassenzaun und Baulinie*. Vorgärten-Studien, 45 Abb.
- Meyer, J. G.**, *Die bildende Gartenkunst* [91] in Verbindung mit der Nutzgärtnerei... Mit 1 lith. Taf., 8°, Erlangen, Fred. Enke, 1861.
- Meyer, Gustav**, *Lehrbuch der schoenen Gartenkunst* [358] mit besonderer Rücksicht auf die praktische Ausführung von Garten- und Parkanlagen... Mit Atlas und Holzschnitten. Fol., Berlin, 1860; 2e Aufl. 1873; 3e Aufl. 1896.
- Wat het boek van Ed. André is voor de Fransche school, is dit boek lange jaren voor Duitschland geweest. Uit het werk van Meyer is met dat van Jos. Lenné samen het Lenné-Meyer systeem ontstaan, hetwelk aan de Duitsche tuinbouwscholen onderwezen werd.
- Molisch, Joh.**, *Das Gesetz fuer die Kunst zur Anlage landschaftlicher Gaerten auf ebene Fläche* [101]. Mit Plan. Brünn, Verlag des Verfassers, z.j. (ca 1896).
- De titel van dit boekje bewijst reeds, dat de schrijver ingaat tegen de eerste grondbeginselen van echte landschapskunst, die eischt, dat de aanleg in overeenstemming zij met de omgeving. Waar men op een vlak terrein moet werken, mogen niet kunstmatig heuvels gemaakt worden.
- Nationalgarten. Der deutsche...* Ein Beitrag und Beispiele als Fortsetzung des Triumphs der schönen Gartenkunst..., gr. 4°, Leipzig, Joachim, 1804.
- Naturgemaelde mit Abbildungen von Landhäusern und Gartenanlagen...*, Deutsche, gr. 8°, Leipzig, Tauohnitz, 1803.
- Komt ook voor onder den titel: *Erinnerungen an Hamburg* in: „Briefe eines Reisenden”.
- Neubert, W.**, *Schluessel zur bildenden Gartenkunst* [80]. Neue Anleitung zur Anlegung oder Verschönerung von Gärten verschiedener Grösse, für Gärtner und Privat-Liebhabern. Mit 32 col. Kupfertafeln, Stuttgart, Hoffmann Verlag, 1853.
- Ook dit boekje heeft veel kwaad gedaan als zoogenaamde voorlichter, vooral voor kleine tuinen.
- Neue Pläne zur Anlegung und Verschönerung der Gärten*. Gr. 4°, 6 col. Taf., Leipzig, z.j.
- Neumann, H. L.**, *Ansichten als Verschoenerung, Bau-Gehilfe zu Landhäusern*, etc. deren innere Einrichtung nebst Decoration und Park-Anlagen, 1 Heft mit 6 Taf. Lithographien von Sandmann, gr. fol., Wien, André, 1852.
- Nietner, Th.**, *Verlegenheiten fuer den Landschaftsgärtner* [495]. Separat aus „Deutsche Gärten”, Heft 1, 1880.
- Oehler, R.**, *Der Palmengarten in Frankfurt am Main*. Ein Führer durch denselben, gr. 8°, Frankfurt a. M., 1881.
- Petzold, E. C. A.**, *Beitraege zur Landschaftsgaertnerei und zur Farbenlehre*

- der Landschaft*. Mit 4 Taf. in Holzschn., 4°, Jena, Trommann, 1853.
- , *Die Landschaftsgaertnerei*. Ein Handbuch für Gärtner, Architecte und Gutsbesitzer und Freunde der Gartenkunst. Mit 10 Figuren und 20 landschaftlichen Ansichten von Fr. Preller und Hummel, 4°, Leipzig, J. J. Weber, 1861.
- , *Die Landschaftsgaertnerei* [216], 2e sehr umgearbeitete Ausgabe mit 6 Fig. und 35 landschaftlichen Ansichten, Leipzig, H. Haessel, 1888. Daar Petzold veel in ons land gewerkt heeft, zijn zijn boeken voor onze tuinkunstenaars van veel waarde, doordat zij zijn theorieën kunnen vergelijken met de door hem in ons land uitgevoerde werken, hetgeen met de boeken van vele buitenlandsche schrijvers niet het geval is. Het is jammer, dat de beste van deze werken, zooals Rhederoord, verwaarloosd zijn of geheel tot villaparken verbrokkeld, zooals de parken onder Wassenaar.
- Pfeffel**, *Jardins*. Plans de jardins, parterres, vases, cascades et bâtimens, z.j.
- Ook versohenen onder den titel: *Neue Gartenlust*, Augsburg.
- Piringer und Rosenthal**, *Gartenverschönerungen*. Mit 8 Gartenplänen. Qu. fol., 1823, 2e mit 6 neuen Gartenplänen vermehrte wohlf. Aufl., 20 Taf., Wien, Müller, 1850.
- Pueckler-Muskau, H. L. Fürst von**, *Andeutungen ueber Landschaftsgaertnerei*, verbunden mit der Beschreibung ihrer praktischen Anwendung in Muskau, 8°, mit Atlas, fol. obl., 1834.
- Fürst Herm. L. von Pückler-Muskau (1785–1871) is in Duitschland een der vooraanstaande mannen op dit gebied geweest.
- , *Andeutungen ueber Landschaftsgaertnerei...* [145], 2e wohlfeile Neuausgabe unter Leitung von Fr. Lange. Plan und Illustrationen, 8°, Leipzig, Hans Friedrich, z.j.
- Het werk versohenen in het Fransch vertaald onder den titel:
- , *Aperçu sur la plantation des parcs en général joint à une description du Parc de Muskau, avec illustrations*, 8°, Atlas folio, Stuttgart, 1847.
- Reider, J. E. von**, *Vollstaendige Anmerkungen zur zweckmässigen Anlegung der Blumen-, Obst-, Gemüse-, Hopf-, Schul-, Handels-, Haus- und botanischen Gärten*, sowie Anlagen nach französischem, englischem und teutschem Geschmacke zu machen..., gr. 8°, mit Kupf., Berlin, 1832.
- Een echt boek van zijn tijd, waarin van alles en nog wat behandeld wordt.
- Richter, Sigm.**, *Unterschiedliche Gattungen neuer Risse und Vorzeichnungen, wie in Gärten Luststücke und Blumenbeete anzulegen*, 6 Th. mit 56 Taf. gestochen von M. Engelbracht u. Danreiter. Mit 24 Garten-grundrissen, Augsburg, z.j.
- Ritter, Carl**, *Schluessel zur praktischen Gartenkunst* oder gemeinfassliche Lehre von der Anlegung und Umgestaltung kleiner Hausgärten nach bestehenden Originalen. In 11 Plänen nebst genauer Beschreibung für Gärtner und Gartenfreunde, 8°, Stuttgart, Hoffmann, 1836.

- , *Anleitung zur Verschoenerung der Landgueter und Landschaften* nebst der Bepflanzungsmethode von Felder, Aecker und Wiesen nach englischem Art. Mit 27 original Kupf., gr. 8°, Wien, Tendler & Schäfer, 1839.
- Rosenthal** und **Andern**, 8 *Pläne zur Gartenanlage im englischen Geschmacke*. Fol., Wien, Müller, 1837.
- Ruentzler, H.**, *Unsere Haus-, Villa- und Schlossgärten* [123] oder die Landschaftsgärtnerei als Gesundheitsfactor in Alpen- und Gebirgsländern, Baden (Schweiz), 1893.
- S., von**, *Der angenehme Gesellschafter in englischer Gartenanlage*, für allen die mit dem Angenehmen des Spazierganges auch das Nützliche verbinden wollen, 12°, Leipzig, Schäfer, 1803.
- Schmidlin, E.**, *Die buergerliche Gartenkunst* oder Anleitung zur zweckmässigen Anlage, Eintheilung und Bestellung eines Haus- und Wirtschaftsgartens... Mit 31 Steintafeln, Stuttgart, Hoffman, 1843, 2e ed. mit 32 Taf., 1852.
- , *Gartenbuch* [482]. Praktische Anleitung zur Anlage und Bestellung der Haus- und Wirtschaftsgärten, nebst Beschreibung und Kultur-anweisung der hierzu tauglichsten Bäume, Sträucher, Blumen- und Nutzpflanzen. Vollständig neu bearbeitet von Th. Nietner u. Rümpler, 4e Aufl., 8°, ill., Berlin, Wiegand, Hempel u. Parey, 1877.
Dit werk is te beschouwen als de vierde uitgave van het voorgaande van Schmidlin. Het is een soort „Gartenencyclopaedie” geworden en bevat behalve eenige plannen voor groote en kleine tuinen ook voorbeelden van bloemperken uit die dagen.
- Schmidt, J. C.**, *Des Hauses Vorgarten* [20]. Praktische Anleitung für angehende Gärtner und Gartenliebhaber zur Anlage von kleineren Gärten und speziell von Vorgärten. Mit 20 Vorbilder, kl. 8°, Erfurt, 1893.
- Schneider, K. E.**, *Die Aesthetik der Gartenkunst* [133]. Ein Beitrag zur Einführung derselben in das Kunstsystem, 8°, Leipzig, Alex. Danz, 1890.
- , *Die schoene Gartenkunst* [3] in ihren Grundzügen gemeinfasslich dargestellt. Ein Versuch zur aesthetischen Begründung derselben, kl. 8°, Stuttgart, Ulmer, 1882.
- , *Ein Gaertner als Aesthetiker* [459]. Erwiderung auf die H. Jäger's Kritik meiner „Schoene Gartenkunst”. Brochure, 8°, Dresden, J. Reichel, 1884.
- Schoch, L.**, *Umrisse für Freunde der Gartenkunst*, 12°, Dessau, Fritsche, 1827.
- Sckell, Ludw. von**, *Beiträge zur bildenden Gartenkunst* [77] für angehende Gartenkünstler und Gartenliebhaber. Mit 8 Steindrucktafeln, 8°, München, Joseph Lindauer, 1818.
- , *Beiträge zur bildenden Gartenkunst* [78]..., 2e Aufl. verm. u. verbessert, 8°, Jos. Lindauersche Buchh. E. T. T. Sauer, 1825. Met steendrukplaat voor en achter op den band, een gezicht uit Nymphenburg en andere Engelsche tuinen in München.
De werken van Sckell zijn van grooten invloed geweest op de

landschapstuinkunst in Duitschland, niet alleen zijn boeken, maar ook zijn uitgevoerde werken, zooals die in Nymphenburg, Schwetzingen, München (engelsche Anlage). Zijn invloed is grooter geweest dan die van Pückler-Muskau.

Pückler en Scell leefden in denzelfden tijd, maar hadden geen connectie met elkaar.

Semmler, Chr. Aug., *Ideen zur Gartenlogik*. Ein Versuch das Unverständliche und Widersinnige bei dem Anlegen englischer Gärten zu vermeiden..., Leipzig, T. O. Weigel, 1803.

Siebeck, Rud., *Die bildende Gartenkunst in ihren modernen Formen* [160], auf 20 col. Tafeln, 2e Ausgabe mit Atlas, Leipzig, Fried. Voigt, 1856-1857.

De eerste uitgave is van 1851-1853, de derde, imp. fol., van 1860.

—, *Die Verwendung der Blumen und Gesträuche zur Ausschmückung der Gaerten* [469] mit Angabe der Höhe, Farbe, Form, Blüthezeit und Cultur derselben, gr. 8°, Leipzig, Voigt, 1860.

Men zou dit werk kunnen noemen: Toegepaste Dendrologie.

—, *Die Elemente der Landschafts-Gartenkunst* in einem Plane dargestellt und durch die bestimmenden Motive erläutert. Ein Leitfaden zum Studieren für Gärtner und kunstsinnige Laien, 4 Lief., Leipzig, Schrag, 1860.

—, *Das Decameron*, oder Zehn Darstellungen vorzüglicher Formen und Charakterverbindungen aus dem Gebiete der Landschafts-Gartenkunst. Mit ausführlichen Erklärungen. Imp. fol., Leipzig, Arnold, 1856; 8°, 1857.

De werken van Siebeck staan niet op een lijn met die van Scell. Zijn teekeningen en plattegrond-indelingen hebben iets gekunstelds en munten niet uit door grooten opzet. Toch hebben zij veel, zelfs te veel invloed gehad, ook in ons land. Verder zijn nog van hem te vermelden:

—, *Le jardin paysagiste*, traduit de l'allemand, Paris, Rothschild.

—, *Entwuerfe zu Park- und Gartenanlagen*.

Siegel, *Description pittoresque des jardins du goût le plus moderne*, 28 planches, 4°, Leipzig, Voss, 1802-1805 (zie ook onder Frankrijk).

Sigwart, G. C. L., *Vollständiges Handbuch der Gartenkunst*. Aus dem Französischen übersetzt von L. Noisette, 5 Vol., 12 pl., 8°, Stuttgart, 1826-1830.

Steube, J. H., *Neues theoretisch-praktisches Lehrbuch der gesammten Gartenkunst...* Mit 3 Kupf., 8°, Nürnberg, 1822.

Storck, Ritter H., *Briefe über den Garten zu Pawlowsk*, geschrieben im Jahre 1802, 12°, Petersburg u. Riga, 1805.

Studien fuer den neuen Gartenkuenstler. Mit 4 Kupf., 1802.

Tappe, Wilh., *Handbuch für Freunde der verschoenerten Natur*. Mit Kupf., 8°, Duisburg, E. Bädeker, 1807.

Dit werk kwam ook uit onder den titel:

—, *Uebung zur Bildung junger Gartenkuenstler*.

- Tarouca, F. Graf Silva**, *Der Park* [4]. Eine Studie, kl. 8°, Wien, Wilh. Frick, 1894.
Een klein, maar aardig werkje.
- Taschenbuch fuer Liebhaber englischer Anlagen*, mit besonderer Rücksicht auf die um Leipzig herum befindlichen Anlagen, 12°, Leipzig, Schäfer, 1794; neue Aufl. 1804.
- Trzeschik, L.**, *Vademecum des angehenden Garten-Ingenieurs* [129]. Ein praktisches Handbuch für Gärtner, Architekten und Liebhaber der Gartenkunst. Mit 60 Abb. i. d. Text, 8°, Wien-Pest-Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1873.
- , *Grundriss der hoeheren und niederen Gartenkunst* [127] für Gärtner, Architekten und Gartenbesitzer, 8°, ill., Leipzig, 1874.
- , *Der Garten-Architekt* [128]. Anleitung zur stylvollen Anlage und Herstellung von Gebäude und Beiwerk für Gärten jeder Art mit einem Anhang über die Anlage der Teppichgärten, 8°, ill., Wien-Pest-Leipzig, A. Hartlebens Verlag, 1875.
- Volckmann, Ludwig**, *Naturprodukt und Kunstwerk*.
- Weber, Demokritos**, *Ueber Gartenkunst und Gartenliebhaberei*. Sonderabdruck aus Weisener's Blumenzeitung, 1837.
- Weidener, Alb. Jos.**, *Anleitung alle Arten grosse und kleine Gärten nach französischem, englischem und deutschem Geschmacke und zwar mit Nutzen anzulegen*, 8°, Leipzig, 1838.
- Weinbrenner, F.**, *Ausgefuehrte und projectirte Gebäude*. Auch unter dem titel: *Stadt-Garten und Landgebäude der Frau Markgräfinnen Amalie und Christiane Louise von Baden*. Mit 7 und 13 Zeichnungen, roy. fol., Carlsruhe-Mannheim, Bencheimer, 1822–1823.
- Wesselhoeft, Joh.**, *Der kleine Hausgarten*.
- Woelfer, Marius**, *Die idealisch instructive, landwirthschaftliche, ländliche und bürgerliche Pracht- und Gartenbaukunst nach neuestem englischem, französischem, italienischem alt- und neu-gothischem Geschmacke...* Mit 193 lith. Taf., kl. 4°, Gotha, 1829; 1837.
- Woermann, Rud.**, *Die Gaertner und die Gaerten in landschaftlicher Beziehung*, 8°, Bromberg, 1860.
- Zeichnungen von Wohngebaeude und Gaerten*, Halle, Dreyssig, 1802.

Bijzondere parken

- Alednog, Heinr. Gondula**, *Malerischer Wegweiser im Schwetzingen Garten*, 12 Kupf., 8°, Heidelberg, 1821.
- Bethge**, *Die Hohenzollern Anlagen in Potsdam* [8]. Historische und gärtnerische Studien, gr. 12°, ill., Berlin, 1888.
- Czullik, A.**, *Wiener Gaerten im vorigen Jahrhundert* [385]. Nach gleichzeitigen Aufnahmen von Cavaletto-Fischer von Erlach und Salomon Kleiner, 30 fol. Tafeln.
- , *Wiener Gaerten in 1890*. Aufgenommen und beschrieben von A. Czullik, 30 fol. Taf. in Lichtdruck, Wien, 1891.
- , *Das kais. koen. Lustschloss Laxenburg und seine Parkanlagen* [30].

- Mit 18 Ansichten nach Naturaufnahmen und ein Plan des Parkes, gr. 12°, Wien, 1895.
- Dietrich, Fr. Gotl.**, *Beschreibung der vorzüglichen Gärten in und bey Eisenach und ihrer schönen Gegend...*, 1805; 2e verm. u. verbess. Aufl. [39], 12°, mit Kupf., Eisenach, Wittekindsche Buchh., 1808; 3e Aufl., 8°, 1811.
- Ekart, T. P.**, *Betrachtungen ueber bildende Landschaftsgartenkunst* [347] in einer erläuterende Beschreibung des fürstlichen Parkes zu Sondershausen. Mit Plan. Fol. obl., Potsdam, Fred. Regel, 1840.
- Ekart, T. P. und Scheppig**, *Situations-Plan des fürstlichen Parkes zu Sondershausen und dessen bauliche Anlage* [390]. Fol., Arch. Alb., Heft 6, Taf. 31–35, Berlin, Ernst u. Korn, 1841.
- Ende, E. am**, *Der königl. grosse Garten bei Dresden in Vergangenheit und Gegenwart* [32], kl. 8°, Dresden, Zahn u. Janidh, 1887.
- Beschreibung des hochfürstlichen Schlosses Esterhass*, im Königreich Ungarn. Mit 8 Kupf., 4°, Presburg, 1784.
- Feddersen, Jak. Fr.**, *Der Gottorp'sche Lustgarten besungen*, 8°, Kopenhagen, 1758.
- Glasewald, F. W.**, *Das malerische Darstellen des Gartens zu Machern...* Mit 9 fol. Landschaften u. 9 Vignets, Leipzig, Himichs, 1802.
Er bestaat ook eene uitgave van 1819.
- , *Beschreibung des Gartens zu Machern mit besonderer Rücksicht auf den in demselben befindlichen Holzarten*. Mit Kupf., 4°, Berlin, 1799.
- Graeb, C.**, *Schloss Babelsberg* [484]. 12 Aquarellen in Mappe, Berlin, Ernst Korn, 1846?; Potsdam, 1853.
- Graebner, L.**, *Mainau* [112]. Ein Führer durch die Insel mit Einblicken in ihre Geschichte..., 8°, ill., Konstanz, Ernst Ackermann, 1897.
- Heidelbach, Paul**, *Die Geschichte der Wilhelmshoehe* [142]. Mit 92 Abb. und 1 Situationsplan, 8°, Leipzig, Klinkhardt u. Biermann, 1909.
- Schloss und Stadt Heidelberg* [547]. 12 Kupferstichdruck-Karten, Kunst-Verlag Ed. v. König.
- Heidelhoff, W.**, *Beschreibung von Hohenheim nach seinen vorzüglichen Gartengebäuden und Anlagen nach der Natur gezeichnet*, 12 Hefte mit Kupf., roy. fol., Nürnberg, 1758–1798.
Dit werk kwam ook uit onder den titel:
- , *Ansichten der Herz. Wuerttembergischen Landsitzen zu Hohenheim*.
- Heigel, K. Th.**, *Nymphenburg* [25]. Eine geschichtliche Studie mit Abbildungen aus Park und Schloss, nebst seiner Gartenanlagen, Bamberg, Bayerische Bibliothek, Bd. 25, 1891.
- Der neue koenigliche Garten in dem Heiligensee-Potsdam und die Pfauen-Insel zu Potsdam*. Mit Kupf., gr. 8°, Potsdam, 1802.
- Beschreibung des koeniglichen neuen Gartens und Marmorhauses an Heiligensee-Potsdam*, erbauet von Friedrich Wilhelm II, gr. 8°, Potsdam, Horvath, 1820.
- Hesse, Carl**, *Situation von Sans-Souci* [388] mit sämtlichen Baulichkeiten, die königliche Weinbergs-Anlage mit dem Winzerhäuschen

- bei Potsdam. Arch. Album, Heft no. 18, Tab. 103–108, Berlin, Ernst u. Korn, 1841.
- Jung, H. K.**, *Die Gartenanlagen am Dom zu Köln a. R., einst und jetzt* [355]. Eine Beiträge zur Geschichte der Freilegung des Kölner Domes, Berlin, J. Neumann, 1896.
- Jung, H. R. und Schroeter, W.**, *Rheinische Gaerten* [277]. Das Heidelberger Schloss und seine Gärten in alter und neuer Zeit, und der Schlossgarten zu Schwetzingen, Berlin, G. Schmidt, 1898.
- Kleiner, Salomon**, *Schoenborn Schlösser, Tivoli ob Mainz, Weissenstein ob Pommersfelden und Gaibach in Franken*. Neu herausgegeben und mit Einleitung und der Lebensgeschichte Maxim. von Welsche versehen von K. Lomeyer, 58 Taf. in Lichtdruck. Qu. fol., Heidelberg, 1928.
- Kronfeld, E. M.**, *Park und Garten von Schoenbrunn* [561]. Mit 10 Abb. im Text und 43 auf Tafeln, daunter 3 Farbendrucktafeln, 8°, Zürich, Amalthea Verlag, Leipzig, Wien, 1922.
- Lang, Karl**, *Beschreibung des Plawischen Grundes oder Badeorts Tarand und seiner Umgebung*. Mit 6 Kupf., 1 Grundriss u. 1 Karte, 8°, Leipzig, Gebhardt & Co., 1812.
- Lenné, P. Jos.**, *Ueber die Anlage eines Volksgartens bei der Stadt Magdenburg* [220]. 1 Kupf., 2 Steintafeln, gr. 4°, Berlin, 1825.
Een werkje, zeer interessant en leerzaam, wegens de duidelijke aanwijzingen, hoe dit park beplant is, met opgave der gebruikte soorten.
- , *Der Thiergarten im Jahre 1840*. Nach den originalen Plänen durch den königl. Gartendirector Lenné, gezeichnet und lith. von G. Koebed, Imp. fol., Berlin, 1840.
- Loos, Lutzschena mit einem Theile seiner Anlage und Gartenverzierungen**. Mit 12 Taf., 1826?
- Mansfield, Plan du Parc de Neu Waldeck près de Vienne**, appartenant au Comte de Lacy. 5 grav. fol. gravées par Mansfield, z.j.
- Metzger, Joh.**, *Beschreibung des Heidelberger Schlosses und Gartens* [327]. Mit 24 Aquatinten von C. Rosdorf, 4° obl., Heidelberg, A. Oswald, Mannheim, Bermahäuser, 1829.
- Oekelhauser, Ad. von**, *Das Heidelberger Schloss* [544]. Bau- und Kunstgeschichtlicher Führer. Mit ein Plan u. 26 Abb., 6e Aufl., kl. 8°, Heidelberg, J. Hörning, 1923.
- Ohrt, H.**, *Die grossherzoglichen Gaerten und Parkanlagen zu Oldenburg* [136]. Dargestellt in Wort und Bild, mit vielen Holzschnitten und landschl. Vollbild. in Lichtdruck von Degade. Gr. 8°, Oldenburg u. Leipzig, Muller, Kaempff & Otto, 1890.
- Oldenburgs landschaftlicher Schmuck* [13]. Ein kleiner Beitrag zur Geschichte der Gründung und Entwicklung der Garten- und Parkanlagen, 8°, Residenzstadt Oldenburg, z.j.
- Ompfeda, Ludw. Freih. von**, *Rheinische Gaerten von der Mosel bis zum Bodensee* [286]. Bilder aus alter und neuer Gärtnerie mit 55 farbigen Abb. u. Text, gr. 4°, Berlin, Paul Parey, 1886.
- Petzold, E. C. A.**, *Der Park von Muskau* [26] für Freunde der Land-

- schaftsgärtnerei und dem Fremde zum Wegweiser. Mit einem Plan des Parkes, 10°, Hogerswerda, W. Enke, 1856.
- Beschreibung der Pfauen-Insel* oberweit Potsdam angelegt von Friedrich Wilhelm II, gr. 8°, Potsdam, Horvath, 1816.
- Pfnor, R.**, *Monographie du Château de Heidelberg*, accompagnée d'un texte historique et descriptif par D. Ramée, 24. planches et portret, fol., Paris, 1859.
- Potsdam, Neuer Fuehrer durch Potsdam und Umgebuug* [35]. Mit einem grossen colorirten Plane und ausführlichem Inhaltsverzeichniss, 12°, Potsdam, 1891.
- Pueckler-Muskau, H. L.**, *Briefe eines Verstorbenen* [44]. Ein fragmentarisches Tagebuch aus Deutschland, Holland und Engeland, geschrieben in den Jahren 1826, 1827 u. 1828, 4 Th. ill., 2e Aufl., kl. 8°, Stuttgart, Hollbergersche Verl., 1831.
- Het eigenaardige van dit werk is, dat de aanvang van de reis pas in het derde deel wordt verhaald. Voor ons land is het van belang, omdat hij op zijn doortocht van Arnhem naar Rotterdam aantekeningen maakte van hetgeen hij gezien had ten opzichte van den aanleg van nieuwe buitenplaatsen in de buurt van Driebergen.
- Er bestaat een Nederlandsche vertaling van onder den titel:
- , *Brieven van een afgestorvene* [148]. Tafereelen uit Engeland, Wales, Ierland en Frankrijk, uit het Hoogduitsch, 4 deelen, 8°, met platen en kaart, Haarlem, Erven Frans Bohn, 1832.
- Rapp, J. J. und Bschor, K.**, *Darstellung des Parkes, Schlosses... von Laxenburg bei Wien*, 55 Taf., gr. fol., Wien, ca 1825.
- Redlich, O. R., Hellebrecht, Fr. und Wesener**, *Der Hofgarten zu Duesseldorf und der Schlosspark zu Benrath* [132], 8°, ill., Düsseldorf Ge-schichtsverein, Aug. 1893.
- Schmieder, L.**, *Fuehrer durch das Heidelberger Schloss* [548], 10°, ill., Heilbronn a. Neckar, Otto Weber, z.j.
- Schroeder, F.**, *Wilhelmshoche* [468], 10 Kupf. von Schroeder nach G. Kobold Jr., fol. Augsburg, Engelbrecht, 1800.
- Deze serie heeft vermoedelijk uit 12 platen bestaan.
- Volgens Paul Heidelbach „Die Geschichte der Wilhelmshöhe” zou de serie uit 9 prenten bestaan hebben. In bovengenoemde serie van 10 platen ontbreekt juist die, welke hij op blz. 220 afbeeldt, nl. Roseninsel mit alten Eichen; auf den Hintergrund Schloss, Apollo Tempel, Fountain und Aquädukt. Heidelbach heeft dus ongetwijfeld een inoomeplet exemplaar voor zich gehad.
- Schwarz, O.**, *Wegweiser durch Schwetzingen (Schlossgarten)* [603], 14e Aufl. mit Ill. u. Karte, 12°, Schwetzingen, Otto Schwarz, z.j.
- Beschreibung der Gartenanlagen zu Schwetzingen*, 9 Abb., Schwetzingen, F. Swal, z.j.
- Ansichten aus dem Schwetzinger Garten*, 5 origin. Radirungen von F. Tottmann, gr. 8°, z.j.
- Wegweiser durch den Schwetzinger Garten* mit 12 Ansichten von Rosdorf, gr. 8°, Heidelberg, Engelman, 1830.

- Beschreibung des Schwetzingen Gartens.* Ein Führer für Reisenden. Mit Plan, 8°, Heidelberg, 1838.
- Der Schwetzingen Garten in malerischen Ansichten gezeichnet*, gr. 4°, Mannheim, Götz, 1816.
- Wegweiser durch Heidelberg, Mannheim, Schwetzingen, Rheibdayern, Worms, etc.* mit Plan des Schwetzingen Gartens, Stuttgart, 1850.
- Sckell, Carl. Aug.**, *Das königl. Lustschloss Nymphenburg und seine Gartenanlagen* [31]. Beschrieben und mit geschichtlichen Bemerkungen begleitet. Mit einem Plan, München, C. Jaquet, 1835.
- Smid, E. A.**, *Der Park bei Weimar*, 8°, Leipzig, 1792, 1814.
- Springer, Leon. A.**, *Der älteste Plan des Schlossgartens von Schwetzingen* [604]. Sonderabdruck aus Gartenflora, 1899.
- Teichert, Osk.**, *Der herzogl. Park zu Sagan.* Ein Wegweiser für Fremde und eine Darstellung seiner Entstehung, Fortbildung und Erhaltung. Mit 1 Plan des Parkes, gr. 8°, Sagan, Crüsemann, 1858; 1860.
- Thiele, Ludw.**, *Spazierfahrt nach Machern* oder Tasschenbuch und Wegweiser für denen, welche die grossen und schönen Gärten besuchen wollen, 8°, Leipzig, 1798.
- Trautmann, Karl**, *Die Renaissance-Gaerten der Wittelsbacher in Alt-Bayern.* Bayerische Bibliothek, Bamberg, Büchner Verlag, 1891.
- , *Die französische Gartenkunst in Alt-Bayern.* Bayerische Bibliothek, Bamberg, Büchner Verlag, 1891.
- Verhas, Th., Bachelier und Chapuy**, *Album von Heidelberg* [396]. Gr. fol., Heidelberg, L. Meder; Paris, Jeannin Goupèl et Vibert, 1844–1845. Een verzameling lithographiën van Heidelberg en Schwetzingen.
- Wendlandt, Herm.**, *Die koeniglichen Gaerten zu Herrenhausen bei Hannover* [10]. Ein Führer durch dieselbe. Mit 2 Pläne, 8°, Hannover, Hahn, 1852.
- Wilhelmshöhe.* Geschichte und Beschreibung des churfürstlichen Hessischen Lustschlosses Wilhelmshöhe und seiner Anlage. Mit 1 Kupf., 2e Aufl., 12°, Cassel, 1821.
- Wegweiser in die Gaerten zu Woerlitz und der Stadt Herbst in Dessau.* Perna Trun, 1804.
- Zenkner, Osw.**, *Schwetzingen, Schloss und Park* [602]. Ein Handbuch für Besucher, 8°, Schwetzingen, Alb. Mock, 1929.
- Zeyher, J. M.**, *Vues du Jardin de Schwetzingen*, 10 magnifiques gravures sur acier et 1 Carte, 4°, Mannheim, z. j.
- , *Nouveau guide dans les jardins de Schwetzingen.* Avec ill. et plan, 8°, Mannheim, 1830.
- Zeyher, J. M. und Kuntze**, *Acht Ansichten und Plan des Gartens zu Schwetzingen*, gestochen von Jenny Schuill, Wolff und Veith, 4°, Mannheim, Schwann u. Gotz, 1816.
- Zeyher, J. M. und Rieger, J. G.**, *Schwetzingen und seine Gartenanlagen.* Mit 8 Kupf., Mannheim, 1820.
- Dit werkje is als tweede uitgave van het voorgaande te beschouwen.
- Zeyher, J. M. und Roemer, G. C.**, *Beschreibung der Gartenanlagen zu Schwetzingen* [81]. Mit 8 Kupf. u. 1 Plan, 8°, Mannheim, 1809.

d. Nederland

- Arnhem en Omstreken* [407]. Een serie lithographieën van omstreeks 1855, belangrijk om de afbeeldingen van nabij Arnhem gelegen buitenplaatsen uit die dagen.
- Arkadia, Geldersche...* [23] of wandeling over Biljoen en Beekhuizen, 3e druk, Arnhem, 1825.
- Bilderdijk, W.**, *Het Buitenleven* [305]. Gedicht in 4 zangen, gevolgd naar Delille's l' Homme des champs ou les géorgiques françaises, 8°, Amsterdam, Joh. Allart, 1803.
Vooral is belangrijk 2e Zang, blz. 51 e.v., waarin hij den draak steekt met de opvattingen der tuinkunst in die dagen.
- Char, F. C.**, *Wegweiser durch Cleve und dessen naechste Umgebung* [592]. Mit einem Plane der Stadt und des Thiergartens und einem Anhang die Geschichte der Stadt und des Herzogthums Cleve in kurzem Umriss enthaltend, 8°, Cleve, T. W. Char, z.j.
- Cordes, J. W. H.**, *In Oranjes Lusthof* [22]. Wandelingen in het Koninklijk Park „Het Loo” bij Apeldoorn, 8°, Apeldoorn, 1895.
Bevat vele fouten op historisch gebied.
- Graandijk, J. en Schipperus, P. A.**, *Het Huis de Pauw...* [497]. Separaat uit: Wandelingen door Nederland, Dl. V, Afl. II, 4°, ill., Haarlem, 1880.
- Flora. Nederlandsche Tuinkunst* [54]. Handboek voor beoefenaars der plantkunde, bezitters van tuinen en buitenplaatsen, boom- en bloemkweekers, hoveniers en warmoeziers, 3 dln., 12°, Amsterdam, Gebr. Diederichs, 1837.
Het is een algemeen tuinboek, dat van alles bevat, maar minder over de eigenlijke tuinkunst, dan de titel zou doen denken.
- Haarlem en Omstreken* [524]. Lithographieën, belangrijk om de afbeeldingen der buitenplaatsen. Portef. fol., ca 1855.
- Hoet, C. ten**, *Het Geldersche Lustoord*, of beschrijving van de stad Nijmegen en derzelver omstreken, met geschied- en oudheidkundige bijzonderheden, 10°, 2e druk, Nijmegen, Wed. Vieweg & Zn., ca 1825.
- Kasteelen en Buitenplaatsen in Nederland*, 40 gekl. platen, gr. fol., Amsterdam, Buffa, 1850.
- Kleef**, *Wegwijzer door . . . en deszelfs omtrek* [599], met vermelding tevens van de geschied- en oudheidkundige merkwaardigheden dat oord betreffende. Uit het Hoogduitsch, 10°, Nijmegen, Wed. J. C. Vieweg & Zn., ca 1825.
- Kleef**, *Herinneringen aan...* [706]. 12 gezichten der fraaiste punten van deszelfs bekoorlijke omstreken. Lithogr., 8° obl., Wesel, J. Bagel, ca 1850.
- Krook, J. C.**, *Handboek tot het aanleggen, beplanten en onderhouden van tuinen* [479], vooral met het oog op de stadstuinen. Met tusschen den tekst geplaatste houtsneefiguren, 8°, Gouda, 1872.
Een boek, geschreven voor aankomende tuinlieden. De schrijver was een van de directeuren der Tuinbouwschool Linnaeus.
- Landré, W. J. N.**, *Hydepark bij Driebergen* [354], kl. fol., ill., Haarlem,

- Tjeenk Willink, 1889 (overdruk uit: Eigen Haard).
- Linden van Snelrewaard, H. O. v. d.**, *Salvo meliore* [443]. Brochure, 8°, Dordrecht, 1885.
- , *Open brief aan den Plantagemeester der Gemeente Dordrecht* [442]. Broch., 8°, Blussé en Van Braam, 1885.
- , *Burgerij-Verklaring* [440]. Broch. 8°, Dordrecht, 1886.
- De schrijver was eenigszins een zonderling en achtte zich profeet van een nieuwe richting in de tuinkunst, volgens ultra-naturalistische principes. Hij bracht die ten uitvoer in zijn tuin Soekasari I te Dordrecht en later op zeer verkleinde schaal te Breda.
- Loos, J. C. v. d.**, *De Buitenplaats Oostermeer* [229] onder Nieuwer-Amstel nabij Ouderkerk a. d. Amstel. Een studie van geschiedenis en kunst, 8°, ill., 's-Hertogenbosch, C. N. Teulings, 1910.
- Lutgers, P. J.**, *Gezichten in de omstreken van Haarlem* [228], naar de natuur geteekend, kl. fol., 1837–1844.
- , *Gezichten aan de rivier de Vecht* [289], naar de natuur geteekend, kl. fol., 1836.
- Lutgers, P. J. en Hofdijk, W. J.**, *Gezichten in de omstreken van Utrecht* [290], naar de natuur geteekend, met bijschriften van W. J. Hofdijk, 87 lithogr., Loenen a. d. Vecht, 1869.
- —, *Gezichten uit de omstreken van 's-Gravenhage en Leyden* [291]. Met geschiedkundige aantekeningen van W. J. Hofdijk. Lith., kl. fol., Loenen a. d. Vecht, 1855.
- Deze prentwerken van Lutgers kunnen beschouwd worden als een vervolg op die van Niedeck en De Leth, Rademaker enz. uit 1720.
- Margadant, J.**, *Onze Koninklijke Paleizen* [309], 4°, ill., Haarlem, Tjeenk Willink, ca 1880 (overdruk uit: De Aarde en hare Volken).
- Mourot, M.**, *Gezichten van buitenplaatsen en gebouwen tusschen de stad Utrecht en de Grebbe* [326], geteekend naar het leven door Mourot. Lithogr., 4° obl., Utrecht, S. G. Houtman, 1829.
- Nyhoff, J. M.**, *Rozendaal* [24]. Met 1 plaat, 1860. Niet in den handel.
- Dit is een korte geschiedenis van het kasteel. Eigenaardig is, dat de geschiedschrijver van Rozendaal d'Outrein niet heeft genoemd, evenmin dengene, die Rozendaal volgens den landschapstijl veranderd heeft, hetgeen vóór 1854 moet zijn geschied door J. D. Zoicher, Jr.
- Springer, Leon. A.**, *De grove Den* [728], *Pinus sylvestris, als sierboom in onze parken*, 8°, ill., 1896 (overdruk uit: Tijdschrift voor Tuinbouw).
- , *Wegen door tuinen en parken* [450], 8°, ill., 1898 (overdruk uit: Tijdschrift voor Tuinbouw).
- , *Das Haus im Busch* [585] (*das Sommerpalast 't Huis ten Bosch und seine Oranien-Saal*), 8°, ill., 1887 (overdruk uit: Gartenflora).
- , *Villa Tankal Rambei in 't Bloemendaalsche Park te Bloemendaal* [586]. Geill., 1896 (overdruk uit: Tijdschrift voor Tuinbouw).
- Witte, H.**, *Handleiding voor den bloementuin* [470], met opmerkingen voor de behandeling van planten in koude en warme kassen, gr. 8°, Groningen, J. Wolters, 1866.
- Evenals zoovele Nederlandsche boeken is ook dit meer een handlei-

- ding voor tuinlieden, dan voor studie der tuinkunst.
- , *Beknopte handleiding voor eigenaars van kleine tuinen* [15], 8°, Utrecht, 1891.
Een beknopter werkje, dan het voorgaande, maar van gelijke strekking. Geschikt voor aanstaande tuinlieden, die tuintjes moeten onderhouden.
- , *Tuinen, Villa's en Buitenplaatsen* [345]. Handleiding tot het ontwerpen, aanleggen en beplanten van kleinere en grootere tuinen, villa's, buitenplaatsen, mozaïkperken enz. opgehelderd en aanschouwelijk gemaakt door 37 lithographieën, voor het meerendeel gekleurde platen naar Siebeck, Neubert, Schmidlin en Wörmann. Fol., Leiden, z.j. (ca 1860).
Grootte waarde voor de tuinkunst heeft dit werk niet, de schrijver had betere voorbeelden kunnen kiezen uit dien tijd.
- Wouters, A.**, *Buitenplaatsen, Hoofdgebouwen en voornaamste gezichten tusschen Utrecht en de Grebbe*. Fol., Rijsenburg, Petit & Co., z.j.
Slechts twee afleveringen, bestaande uit 8 lithographische platen, zijn er van verschenen.

e. Italië en Spanje

- Comes, Orazio**, *Illustrazione delle piante rappresentate nei dipinti Pompeiani*, Napoli, 1879.
- Dami, Luigi**, *Il giardino italiano*, 350 tavole in zincotipia. Casa editrice d'arte, Milano-Roma, Bestetti et Tumminelli, 1924.
- Gauthier, P. M.**, *Les plus beaux édifices de la ville de Gène et de ses environs*, Paris, 1832.
- Kny, L.**, *Die Gaerten des Lago Maggiore*, gr. 8°, Berlin, 1891.
- Lose, Fred.**, *Promenade dans le parc I. et R. et les jardins de Monza* [34], kl. 8°, Milan, 1826. Met 1 plattegrond en 9 gezichten in het park.
- Mezzotti, Gio Ant.**, *L' I. R. Parco presso Monza* [34B]. Cenni del dottor fisico G. A. M. ufficiale di sanità ec., 12°, Milano, Antonio Fontane, 1830.
- , *Passeggiata nel real parco di Monza* pei viaggiatori della strada ferrata da Milano à Monza, 10°, Milano, Maria Visaj, 1841.
Alleen belangrijk om den plattegrond van het park.
- Di che possa intrattenersi il forestiere in Monza* [34A], Monza, 1833.
- Pindemonte, Ipp.**, *Sui giardini inglesi e sul merito di cui pell' Italia e sopra l'indole dei giardini moderni d'oggi di L. Mabil*, 1 Tav., 8°, Verona, 1817.
- , *Dissertazione sui giardini inglesi*, 8°, Verona, 1817.
Een deel er van is in het Engelsch vertaald door J. C. Loudon in: *The New Monthley Magazine*, XIII, 8°, London, 1820. Het boekje bevat: Saggio sopra l'indole di giardini moderni di Luigi.
- Platt, Charles**, *Italian Gardens* [221] in: *Harpers New Monthley Magazine*, vol. LXXXVII, No. DXVIII, Juli, 1893.
- Schubert, Carl**, *Der Park von Abbazia* [6], seine Bäume und Gesträuche.

- Mit einer Schilderung der Umgebung von Abbazia von Dr. Guenther Ritter von Beck und 1 Plan der dortigen Südbahn-Garten-Anlage nebst 16 Abb., 12°, Leipzig, 1894.
- Taine, H.**, *Voyage en Italie*, Paris, 1884.
- Brefiosa**, *Plan du parc royal de San Ildefonsa (La Granjà)*. Guide illustré, Madrid, 1884.
- Gerault de Prangay**, *Souvenir de Grenada et Alhambra*, Paris, 1836.
- Laborde, Comte Alex. de**, *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*, 1812.
- Sturler, J. E. de**, *Grenada en Alhambra* [696]. Geschiedenis en herinneringen, 8°, ill., Leiden, Gualth. Kolf, 1880.
- Dit boekje bevat ook photographische afbeeldingen dier tuinen.

f. Rusland en Polen

- André, Ed.**, *Un mois en Russie* [530], 8°, ill., Paris, Masson et fils, 1870.
- Bevat ook plannen van parken, door den schrijver aangelegd.
- Muller, C.**, *Der Park von Wiaskoze in Russland*. Original-Entwurf, 2 Blätter, Grundriss u. Ansichten, sorgfältig in Aquarel ausgeführt, Petersburg, 1870.
- , *Parc de M. le Comte de Heyden à Krakow (Gouvernement Smolensk)*, projeté et exécuté par C. Muller, gr. fol. avec fotogr., 1869.
- Ostajof, R. A.**, *Landschaftsgaertnerei*, fol., Petersburg, 1860 (Russische tekst).
- Regel, E.**, *Anlage von Gaerten in mittele und nordliches Russland*, 4 Holzschn., 8°, 1879.
- , Hetzelfde werk verscheen in 1883 in het Russisch [494].
- Storck, Ritter H.**, *Briefe ueber den Garten zu Pawlowsk*, geschrieben im Jahre 1802, 12°, Petersburg u. Riga, 1805.
- Trembecki, Stanislas**, *Sophiowka* [247]. Poème polonais par Stn. Trembecki, traduit en vers français par le Comte De la Garde. Avec 2 portraits. Fol. ill., Vienne, Ant. Strauss, 1815.
- Bevat prachtige lithographieën van gezichten in het park.
- Zasche, Joh.**, *Park Jurjave bei Agram (Croatien)* [543], 12 lith. Taf. und 10 Seiten Text u. Plan gestochen von Zasche. Fol. obl., Wien, Gerold, 1853.
- Dit werk is interessant om de fraaie afbeeldingen uit het park.

g. Japan en Indië

- Conder, Josiah**, *The art of landscape gardening in Japan*. Transactions of the Asiatic Society of Japan, Vol. 2, XIV: 119, 8°, ill., Yokohama, 1886.
- , *Landscape gardening in Japan* [342], Yokohama, Shanghai, Hongkong, Singapore, Killey and Walsh. With numerous illustrations, roy. 4°, Tokio, 1893.
- Holme, Charles**, *Artistic gardens in Japan*. In: Studio, Vol. I, 1893.

- Moerse, Edw. S.**, *Japanese homes and their surroundings* [235]. With ill. by the author, New York, Harper and Brothers, 1895.
- Figgot, F. F.**, *The gardens of Japan*. A years diary of its flowers, 4 pictures by A. East and many illustrations in the text, 4°, London, 1892.
- Rousselet**, *L'Inde des Rajahs*, Paris, 1875.

IX. 1900 tot heden.

In het laatst van de 19e eeuw begonnen er weer andere opvattingen te komen. Men had genoeg van al het gekunstelde, waartoe de landschapskunst vervallen was en waarbij vooral de toepassing van bloemen in tuinen en parken geheel was ontaard en niet paste bij het landelijke van het park.

Ook hierin is Engeland voorgegaan door schrijvers als Robinson en anderen. De toepassing van een regelmatige, geometrische indeeling in tuinen of gedeelten van groote buitens, trad weer op den voorgrond, doordat men gebruik maakte van nog niet geheel verdwenen overblijfselen van vroegere tijdperken. Vooral zijn het weer bouwkundigen, die hiertoe den stoot geven. Zij trachten het verloren terrein te hernemen, en terug te gaan naar de vormen der hoog-rennaissance, doch missen het gevoel voor de verhouding tot de omgeving. Het werk wordt kleingeestig, peuterig, zooals wij dit zien in de werken van Lutyens in Engeland, welke in ons land gretig worden nagevolgd.

Vele Fransche architecten vervallen in hooge mate in de fouten van de laatste helft der 18e eeuw. Hun opvatting is geheel in strijd met de geaardheid der planten en deze worden, evenals in de 17e en 18e eeuw, geheel behandeld als dood materiaal. Lineaal en passer zijn weer in trek; de architect, de bouwkundige komt hier voor den dag. Vele Franschen brengen de 17e eeuwse broderies weer in gebruik.

Dit was ook het geval in Duitschland, waar men brak met de betrekkelijk jong reeds verouderde opvattingen en weer harmonie trachtte te brengen tusschen bloemen en omgeving, dikwijls echter met het averechtsche resultaat, dat er een te veel aan bloemen kwam. Ook hier begint de lineaal te heerschen.

Ook de Japansche tuinkunst kreeg grooten daadwerkelijken invloed op onze kleine tuinen, veel meer dan in het begin van de 19e eeuw de Chineesche kunst ooit heeft gehad.

Onder het motto „meer natuur in den tuin” verviel men, zooals vroeger, door overdrijving in „onnatuur”. Men plant voor het *heden* en niet voor de toekomst, beheerscht door de gedachte: Over enkele jaren misschien weer wat anders, dus de tuin zoo inrichten, dat hij ons *nu* het best bevalt. Waarom rekening te houden met den groei der boomen, dus met de toekomst?

Sedert 1900 verschenen in:

a. Engeland

- Austin, A.**, *The Garden that I love*. With 16 colour plates, London, 1905.
- Brown, Gl.**, *European and japanese gardens* [228]. A series of papers read before the American Institute of architects edited by..., London, 1902.
- Italian gardens by Hamlin.
 English „ „ Clipston.
 French „ „ Howard.
 Japanese „ „ Hondo.
 „ „ „ C. H. Townsend.
- , *Notes on a japanese garden in California*, 8°, Philadelphia, Henry Coats & Co., London, B. F. Batsford, 1902.
 Het bevat hoofdzakelijk de voornaamste, van ouds bekende parken in hun modernen vorm.
- Burnap, G.**, *Landscape architecture series*. Parks, their design, equipments and use, with an introduction by Q. B. Watrous with frontispiece in color, 164 ill. and 4 diagrams, gr. 8°, Londen, J. B. Lippincott & Co., 1916.
- Cane, Percy S.**, *Modern gardens* [527]. British and foreign. Special Winternumber of „Studio”, 1926–1927.
 Bevat voor het meerendeel gedeelten van groote tuinen, door mooie gravures weergegeven.
- Century book of gardening* [280]. A comprehensive work for every lover of the garden, gr. 4°, ill., London, Country Life Office, z.j.
 Eigenlijk een algemeen tuinboek, doch voor tuinkunstenaars van waarde door de mooie foto's van Engelsche parken en hunne beplanting.
- Cook, E. T.**, *Gardening made easy*. A simple handbook to the garden, written for beginners, London, 1906.
- Cox, E. H. M.**, *The modern english garden* [735]. With 250 illustrations, kl. 4°, London, 1928.
- Cridland, Rob. B.**, *Practical landscape gardening...* With many illustrations, 1916.
- Ducane, Florence and Ellen**, *The flowers and gardens of Japan* [245], 8°, ill., London, Adam and Charles Black, 1908.
 Een der mooiste geïllustreerde werken over Japansche tuinen. De schrijfsters trachten met dit werk propaganda te maken voor de in de mode komende Japansche tuinen.
- Elgood, Georg S.**, *Some english gardens*. After drawings by G. S. Elgood, R. J. with notes by Gertr. Jekyll. With 50 coloured plates, roy. 4°, London-New York, Longmans, Green & Co., 1904.
 Wie de gekleurde platen van Elgood kent, weet, dat zij goed zijn, terwijl de aantekeningen van G. Jekyll het boek dubbele waarde verleen.
- Views of English Gardens, Cottages, Villa's, Parcs, Landscapes, etc.*
 Collection of 230 copperplates, 8° obl.
- Garden design and architecture*. Illustrated to show by actual examples

from British gardens that clipping and aligning trees to make them harmonic with the architecture is barbarous, needless and inartistic. Wat in dit boek verteld wordt, mag wel door vele onzer jongere beoefenaars der tuinkunst behartigd worden.

Gardens and gardening [700]. The Studio gardening annual, London, The Studio Office Ltd., 1932.

Alle boeken over „Gardening” van Studio zijn belangrijk, doch alleen voor de Engelsche opvatting.

Geoffrey, F. and Henslow, W., *Garden construction*. Met afbeeldingen, 1923.

Gloag, M. R., *A book of english gardens*. Illustrated in colour by K. M. Wyalt, 8°, London, Methuen & Co., 1906.

Godfrey, Walter H., *Gardens in the making*. With illustrative designs by the author and Wrattton, 8°, London, 1914, 1916.

Gout, A., *Seaside planting of trees and shrubs*, 1907.

Holme, Charles, *The gardens of England* [272], in the Midland and eastern counties, 4°, ill. Special Winternumber, 1908–1909. London, Paris, New York, Offices of „The Studio”.

—, *The gardens of England* [273] in the southern and western counties, 4°, ill. Special Winternumber of „The Studio”, 1907–1908.

—, *The gardens of England* [274] in the northern counties, 4°, ill. Special Springnumber of „The Studio”, 1911, London, New York, Paris, Office of „The Studio”.

Jekyll, Gertr., *Some english gardens, after drawings by Georg Elgood*, (zie onder Elgood).

—, *Old West-Sussex*. Some notes and memoires. With 330 illustrations from photographs, London, 1904.

Jekyll, Gertr. and Weaver, L., *Gardens for small country-houses* [709], 3d ed., 4°, ill., London, Offices of „Country-Life”, 1914.

—, *Home and Garden*. Notes and thoughts, practical and critical by a worker in both. With 53 ill. from photogr., London, 1910.

King, H. N., *Some artistic arrangement in english gardens, from photographs....*, „Studio”, April, 1912.

—, *Gardens and Terrasses at Hill Haempstaed Heat*, photographed by...., „Studio”, December 1912.

King, Mrs. Francis, *The Little garden*. Treating of problems of garden-making, included situation, planning and enclosing. With notes on the choice of flowers, the arrangement of colour schemes and the care of the finished garden. Attractively illustrated with 8 photographic plates, 8°, London, Batsford, 1929.

King, Louisa Yeomans, *The well-considered garden*. With an introduction by Mrs. Gertr. Jekyll. An attractive account to garden-arrangement and colour schemes. Containing 50 garden views from special photographs and some plans of gardenbeds. New ed., gr. 8°, ill., London, Batsford, 1929.

Laecher, Max., *Gardens at Mannheim Exhibition*, „Studio”, 1910.

Leyland, John, *Gardens old and new* [789]. The Country-House and its

Garden environment, 3 Vol., fol., London, Country-Life Office, z.j. Het is als een vervolg te beschouwen op het werk van I. Triggs (zie daaronder).

Er schijnen drie uitgaven van te bestaan. Van geen van beide werken is het jaar van uitgifte bekend, doch zij moeten uit denzelfden tijd zijn, daar de prachtige foto's in beide werken door denzelfden fotograaf, Charles Latham, gemaakt zijn. Beide werken vullen elkander aan en als in beide dezelfde buitens voorkomen, zijn de foto's toch meestal uit een ander gezichtspunt genomen. Het werk van Inigo Triggs heeft dit voor, dat er geometrische plattegronden in opgenomen zijn.

Uit beide werken, maar vooral uit dat van Leyland, zien we hoe aartsconservatief men in Engeland somtijds nog is. De ouderwetse, plumpe, „clipped trees" bederven vele tuinen. Ook de overmatige hoeveelheden bloeiplanten bederven dikwijls het geheel. Het is opmerkelijk, dat, waar in de eerste helft der 18e eeuw Engeland brak met het oude regiem, men zich daar in vele gevallen weder heeft overgegeven aan het eens zoo sterk gewraakte systeem. Vele buitens laten zien hoe de Engelsche grooten zich door hun reizen in Italië hebben laten beïnvloeden door de gemoderniseerde neo-rennaissance der parken aldaar.

Vele hebben werkelijk een grootsch en imponeerend aanzien en maken door hun monumentale versieringen een overweldigenden indruk, doch er zijn er onder, die door hun versnipperde indeeling en overdadige bloemengroepen een schril contrast met de omgeving opleveren. Laatstgenoemde hebben een zeer slechten invloed op onze moderne villatuinen gehad, die overladen zijn met muurtjes, dwergvijvertjes, fonteintjes enz. en een overdaad van bloemen.

Macgregor, J., *Gardens and celebrities and celebrated gardens in and around London*. With 20 col. plates and 6 pencil drawings by the author, 4°, London, 1918.

Madeline, Agar, *Garden-design in theory and practice*, 8°, London, Sedgwick and Jackson, 1911.

Mallows, C. E., *Architectural gardening*. With illustrations after designs by C. E. Mallows, „Studio", Aug. 1908.

Mawson, Thomas H., *The art and craft of garden making* [270]. Illustrated with perspective views and drawings by C. E. Mallows and others, roy. 4°, London, B. T. Batsford & Geo Newnes, 1900.

—, *The ethics of garden-design*. With numerous illustrations and 30 specially drawn plans, 8°, z.j.

Morris, G. L. L., *Edwin L. Lutyens, E.R.I.B.A. Architect of houses and gardens*, „Studio", 1902.

Nichols, Rose Standish, *English pleasure-grounds*. With 11 plans by Allen H. Cox and nearly 300 reproductions of original photographs and drawings by the author, roy. 8°, London-New York, Mac Millan Comp., 1902.

Phillpotts, E., *My garden*, ill., 1919.

Prior, Edw. S., *Gardenmaking*. In three parts, Studio, 1902.

—, *Artistic private gardens in the United States of America*, ill., „Studio” Juli, 1902.

Rehmann, E., *The small place*. Its landscape-architecture. With 100 ill., 8°, New York, 1918.

Rodgers, Joseph, *Sherwood forest* [552], 4°, ill., London, 1908.

Dit werk bevat vele gegevens omtrent groote Engelsche landgoederen.

Rogers, W. S., *Villa gardens* [87]. How to plan and how to plant them. With illustrations, 8°, London, Richards, 1902.

—, *Garden planning*. With 150 ill. by the author, London, F. Fisher Unwin, 1910.

Sitwell, Sir George, *An essay on the making of gardens*. Being a study of old Italian gardens, of the nature of beauty and principles involved in garden designs. London, Murray, 1909.

Some recent domestic architecture, ill., „Studio”, Juli 1902.

Swinstead, G. Hillegard, *The story of my old-world garden... and how I made it in a London suburb*, 8°, London, Bains Scarsbrook, 1912.

Thomas, H. H., *The garden at home*, 8°, London, Cassell, 1912.

—, *Garden planning and planting* [624], kl. 8°, ill., London, Cassell & Co. Ltd.; New York Forests, Melbourne, 1925.

Thonger, Charles, *The book of garden design* [82], 8°, ill., London-New York, Joh. Lane, 1905.

Triggs, H. Inigo, *Formal gardens in England and Scotland* [376]. With engravings from photographs, 3 Vol., fol., London, Batsford & Co., 1902.

Een zeer belangrijk werk, vooral om de plattegronden.

Watson, F., *Flowers and gardens*. Notes on plant beauty, 8°, London, 1901.

Waterfield, Margaret, *Garden colour* [269]. Spring by Mrs. C. W. Earle; Summer by E. V. B.; Autumn by Rose Hingsley; Winter by A. Hon. Vic. Gibbs, etc.

—, *Notes and watercolour sketches*, gr. 4°, London, J. M. Dent & Co., 1905.
De platen in dit werk zijn zeer mooi en artistiek uitgevoerd, soms echter wat geflatteerd. De inhoud is wat week. Een boek, bepaald geschreven voor dames.

Waugh, F. A., *The landscape beautiful*. A study of the utility of the natural landscape, its relation to human life and happiness with the application of these principles in landscape gardening and in art in general, illustrated by members of the Portret-photographic Club, New York, Orange Judd Comp., ca 1910.

—, *Landscape gardening*, 8°, ill., New York, Orange Judd & Co., ca 1899; 2nd ed. 1907.

Weaver, Lawrence, *Houses and gardens by E. L. Lutyens described and criticised by.....*, 500 illustrations, 100 plans of houses and gardens, fol., London, Office of „Country-life”, 1913.

Wolseley, Viscountess, *Gardens* [596] their forms and designs. Illustrated

by Mary G. Champion, O.R.Z., 8°, London, Edw. Arnold, 1919.

De teekeningen zijn eenigszins in den trant van oude houtsneden en soms erg gewild excentriek, nieuwmodisch.

Wright, Walter P., *Beautiful gardens* [86]. How to make and maintain them, 8°, ill., London and Melbourne, Cassel & Co. Ltd., 1907.

b. Noord-Amerika

American homes and gardens. Fol., ill., New York, Munn & Co., 1905.

Artistic private gardens in the United States of North America. Ill., „Studio”, Juli 1902.

Blanchan, Neeltje, *The american flower garden* [231]. Illustrated with 92 full page photographs. Qu. fol., London, William Heineman, 1909.

Bush-gardens at Pasadena, California [293]. Ornam. Colorsprint Co., Los Angeles.

Dit doet denken aan een reclameboekje.

Ferree, Barr., *American estates and gardens*. Fol., ill., New York, Munn & Co., 1906.

Henderson, P., *Gardening for pleasure*. New edition with many figures. New York, 1902, (1e ed., 1875).

Lowell, Guy, *American gardens*, Boston and London, John Lane.

Townsend Little, Flora, *Gardening as a fine art*. Art and Archeology, Washington, 1923.

c. Frankrijk

d'Anton, Jacques, *La rénovation des jardins et parcs à la française par les Duchènes* [418], ill. in „la Vie à la Campagne”, Vol. IV, 1905.

—, *L'Art des jardins et l'oeuvre des Andrés* [418], ill. in: „la Vie à la Campagne”, Vol. IV, 1905.

L'Art de bâtir Babylone à Passy [774] et une conception moderne du grand appartement, in: „l'Illustration”, 25 juin, 1932.

Belangrijk voor degenen, die belangstellen in zgn. daktuinen.

B., H., *De Paris à l'Océan par les châteaux de la Loire* [635], ill. in: „l'Illustration”.

Bac, Ferdinand, *L'Ancien hôtel des Relations extérieures* [639]. Avec ill. col. in: „l'Illustration”, 5/6, 1926.

—, *Les Colombières* [428]. Une ville méditerranéenne. Avec planches coloriées. Fol. in: „l'Illustration”, 1924.

Bagatelles et ses jardins [98]. Illustré, avec plan, 8°, Paris, Librairie horticole, 1910.

Baillou, Lucien, *Une copie de Versailles en Allemagne* [419]. In: „l'Illustration”, 16 août, 1924.

Beschrijft een der paleizen van Koning Lodewijk van Beieren.

Baschet, Jacq., *Le Château de Breau* [634]. Avec aquarelles de Walter Gay. Ill. in „l'Illustration”.

Bonnard, Abel, *Raguse avec aquarelles de P. E. le Comte* [631], in: „l'Illustration”.

- Bourguignon, J.**, *Le domaine de Bois-Preau, rattaché à Malmaison* [629], in: „l'Illustration”, 20 nov. 1926. Met illustraties.
- Bowater, Walton J.**, *L'Aménagement des jardins de ville* [641]. Ill. in: „l'Illustration”, 1930.
- Cadilhac, Paul Em.**, *Grandeur et décadence du palais royal à Paris* [649]. Ill. in: „l'Illustration”, 16/8, 1930.
- Cahuet, Alb.**, *La misère de Versailles* [612]. Ill. in: „l'Illustration”, 27/1, 1923.
- Het was teurig, zooals de toestand van Versailles was. In de laatste jaren was er de hand niet meer aan gehouden en alles verviel zienderoogen. Men zag het niet of wilde het niet zien. Gebouwen, beeldhouwwerken, beplanting, alles geraakte in een desolaten toestand, totdat een rijke Amerikaan zich het lot van Versailles aantrok en een groote som voor restauratie disponibel stelde. (Ook het oude park van het kasteel Sceaux was verwaarloosd.) Voor de restauratie moesten oude, vervallen boomen opgeruimd worden, wat zoowel in Frankrijk als in het buitenland heel wat pennen in beweging bracht, doch ten onrechte.
- , *Les vieux jardins oubliés de Paris* [632]. Ill. in „l'Illustration”.
- Cervannes, Claude**, *Le Château de Champs* [643]. Ill. In: „l'Illustration”, 1930.
- Le Château d'O* [627]. Ill. In: „l'Illustration”, 21 mars 1925.
- Debidour, Elie**, *Le domaine de Sceaux* [421], acquit par le Département de la Seine. Ill. In: „l'Illustration”, 1924.
- Delange, René**, *La maison de Giverny de Claude Mollet* [717]. Ill. In: „l'Illustration”, 1927.
- Dorlan, Alexandre**, *La Lieutenance en Alsace* [638]. Avec ill. col. in: „l'Illustration”.
- Duvignau, Nandine**, *Le Château de La Belle au Bois Dormant* [642]. Ill. In: „l'Illustration”, 8/11, 1930.
- d'Esparbès, Georges**, *Le Palais de Fontainebleau* [420] in: „Figaro illustré”, juillet, 1908. Met bijlagen.
- Faure, Paul**, *Arnaga, la maison d'Edmond Rostand* [429]. Fol., ill. in „l'Illustration”, 1910.
- Florent, Albert**, *Les Aspres* [640]. In: „l'Illustration”.
- Geniaux**, *Une maison d'artiste à Cagnes sur Mer* [716]. In: „l'Illustration”, 1931.
- Godbarge, H.**, *Un bungalow, modèle en pays basque* [431]. Fol., ill. In: „l'Illustration”.
- Gruyer, Paul**, *Versailles* [601] (Encyclopédie par l'Image). Ill., Paris, Librairie Hachette, 1926.
- Hallays, André**, *Les jardins de Cluny* [658]. In: „l'Illustration”, 1930.
- De tuinen van dit oude paleis dienen tegenwoordig tot een openluchtmuseum van antiquiteiten.
- Honoré, F.**, *Le domaine de Vauluisant* [637]. Électrification d'une ferme du XVI siècle. In: „l'Illustration”, 27/11, 1926.
- Isola Bella de Cannes* [747], in: „l'Illustration”, 1930.

Le Jardin [719]. Avec planches coloriées de divers jardins. Fol. in: „l'Illustration”, 28 mai 1932.

Van groot belang voor de moderne Fransche tuinkunst.

Jardins d'aujourd'hui [750]. Fol. ill. Comité de l'art des jardins de la société nationale d'horticulture de France, Paris, Studios „Vie à la Campagne”, 1932.

Stukken van 19 verschillende schrijvers; zeer belangrijk.

Lecuyer, Raymond, *La Vallée aux Loups* [645]. In: „l'Illustration”, 19 sept. 1929.

Maizeroy, René, *Les paradis terrestres* [462]. Ill. In: „Je sais tout”, déc. 1905, no 11.

Maumené, Alb., *Le jardin de la villa Clémentine* [432], Cannes (Alpes maritimes) in: „La Vie à la Campagne”, 4me année, Vol. V, 1908.

Nolhac, Pierre de, *Les jardins de Versailles* [253]. Dem. fol., ill., Paris, Goupil & Co., 1906.

—, *Les jardins de Versailles* [541], 8°, ill., Paris, Floury, 1924.

Dit is een verkleinde uitgave van de voorgaande.

—, *Versailles, l'art et les souvenirs* [423]. In: „l'Illustration”, 1919.

—, *The early fountains at Versailles*. In: „Studio”, Vol. 19, 1900.

Recouly, Raymond, *Le Maréchal aux Champs* [630]. Avec aquarelles de Fissa. In: „l'Illustration”.

Rivoize, André, *Le moulin de Martigny* [430]. Fol., ill., in: „l'Illustration”.

Toudouze, Georges G., *Un après-midi chez les Sévriennes* [636]. Ill. in: „l'Illustration”, 13 oct. 1928.

Vacherot, Jules, *Les parcs et jardins au commencement du 20me siècle* [251], 4°, ill., Paris, Octave Doin, Libr. Agricole, 1908.

Dit werk kan men beschouwen als een voortzetting van dat van Ed. André.

—, *Parcs et jardins* [252]. Album d'études, précédé de la 2me éd. de *Les parcs et jardins au commencement du 20me siècle*. Avec 402 fig. dans le texte et 126 planches hors texte. Fol. obl., Paris, Gaston Doin, 1925.

Vaillet, Leandre, *Les visages de Versailles* [422]. In: „l'Illustration”, 1921.

Viand-Bruant, Jean, *Jardins d'artistes* [537]. Les peintres-jardiniers modernes, 8°, ill., Poitiers. Nouvelle édition, 8me mille, 1925.

De eerste editie verscheen in 1915.

De illustraties laten zien hoe moderne schilders de tuinen zien. Soms moet men raden, wat zij eigenlijk zagen. In Frankrijk treden in de laatste jaren verschillende artisten op, die blijkens hun werken zeker geen voorstanders zijn van „natuur in den tuin” en zoo buitensporig in conceptie, dat men zich afvraagt: „Waar gaat dat heen?” Behalve in de geïllustreerde tijdschriften verschijnt er in Frankrijk niet veel en wat er uitkomt, wordt door de Engelsche boeken en plaatwerken verdrongen.

d. België

Leuridant, Felicien, *Guide de Bel Oeil* [551], 10°, ill., avec plan du parc et forêt, Renaix, Jules Leherte, 1908.

Hierbij ingesloten: Souvenir de Bel Oeil, 20 photogravures.

—, *Le vieux château et la „Cense du Parc” à Bel-Oeil* [550], 8°, Bruxelles, Falk fils, ca 1927.

Ligne, Prince de, *Coup d'oeil sur Bel Oeil* [535]. Nouvelle édition préparée par Felicien Leuridant, 8°, ill., Ath. Coppin-Goisse, 1909.

Maumené, Alb., *Le Château de la Héronnière près de Bruxelles* [417] in: „La Vie à la Campagne”, 4°, ill., Vol. X, 1911.

Dit park is aangelegd door J. Buyssens te Uccle bij Brussel.

Swaelmen, L. v. d., *Bel-Oeil. Le Versailles de Belge*. Éloge du Prince de Ligne. Discours prononcé lors les fêtes commémoratives du centenaire du Prince Charles de Ligne, 26/7, Bruxelles, Ed. de l'Art Moderne, 1924.

—, *Twee voordrachten over moderne tuinkunst* [465], z.j.

Nieuwe vooruitzichten, toekomstige richting.

Swaelmen, L. v. d. en Pauw, Jean, *Catalogus der Tentoonstelling van Tuinarchitectuur en toegepaste Bouwkunst* [454]. Museum van Kunstnijverheid, Haarlem, 1916.

e. Spanje en Portugal

Byne, M. and A., *Spanish gardens and patios*, New York, 1924.

Gromort, Georges, *Jardins d'Espagne*, Paris, 1926.

Hechster, Earl of, *The Spanish Journal of Elisabeth Lady of Holland*, 1910.

Nichols, Rose Standish, *Spanish and Portuguese Gardens* [597], 8°, with ill., London, Constable & Co. Ltd., z.j.

Rusinol, Santiago, *Jardines de España*, Barcelona, 1914.

Villiers-Stuart, C. M., *Spanish gardens, their history, types and features* [772]. Illustrated with photographs, London, B. T. Batsford Ltd., 1929.

f. Deutschland en Oostenrijk

Beetz, G. E., *Das eigene Haus und sein Garten*. Mit 305 Abbildungen, Wiesbaden, 1909.

Berndt, O., *Die Gartenanlagen in Donau-Esschingen, Wartenburg und Diedingen* [134]. Ihre Entstehung und Entwicklung. Mit 3 Plänen, 1909.

Bögler, W., *Reform der Gartenkunst*, Leipzig, Hochmeister u. Thol, 1905.

Sommer- und Ferienhäuser [323 en 324], aus dem Wettgewerb der „Woche”, 4° obl., ill., Berlin, Aug. Scherle, 1907.

- Göschke, Franz**, *Der Hausgarten auf dem Lande*. Eine Anleitung zur Anlage, Bepflanzung und Pflege ländlicher Hausgärten, 5. Auflage.
- Grisebach, Aug.**, *Der Garten*. Eine Geschichte seiner künstlerischen Gestaltung, Leipzig, 1910.
- Hausgärten* [322]. Skizzen und Entwürfe aus dem Wettgewerb der „Woche“, Berlin, 1908.
- Hinze, Karl**, *Kleine Hausgärten*. Ihre Anlage, Einrichtung und Unterhaltung für Gärtner und Gartenbesitzer. Mit 3 Plänen und 70 Textabbildungen, z. j.
- Klein, Gustav und Kratochwjle, Fritz**, *Festschrift der Oesterreichischen Gartenbaugesellschaft, 1827–1927* [538]. Mit 63 Textabbildungen, 8°, Wien, Julius Springer, 1927.
- Dit boekje bevat verschillende stukken van verschillende schrijvers, waarvan voor de tuinkunst alleen belangrijk zijn:
- Kratochwjle, Fritz**, *Entwicklung der staedtischen Gartenanlagen von Wien*, geillustreerd, en:
- Kronfeld, E. M.**, *Wer vollendet Schoenbrunn?* eveneens geillustreerd, 1927.
- Koch, Hugo**, *Sächsische Gartenkunst*, 1910.
- Kuphaldt, G.**, *Die Praxis der angewandten Dendrologie in Park und Garten* [676], 4°, ill., Berlin, Paul Parey, 1927.
- Lange, Willy**, *Gartenbilder*. Mit Vorbildern aus der Natur. Mit 216 Abb., Leipzig, 1922.
- , *Gartengestaltung unserer Zeit* [315]. In: „Illustrierte Zeitung“, 1901.
- Lange, Willy und Harler, H.**, *Gartenpläne*. Mit Mitwirkung von Hans Harler. Mit 147 Abb., Weber III. Gartenbibliothek, Bd. VIII, 1927.
- Lange, Willy und Stahn, Otto**, *Die Gartengestaltung der Neuzeit* [212]. Illustriert von Otto Stahn. Mit 256 Abb. und 8 farb. Taf., 4°, Leipzig, J. J. Weber, 1906.
- De werken van W. Lange zijn de moeite der bestudeering zeker waard, doch men houde in het oog onder welken invloed zij geschreven zijn.
- Meyer, Fr. S. und Ries, Fr.**, *Die Gartenkunst in Wort und Bild* [278]. Mit 300 Abb. und Plänen im Text. Fol., Leipzig, C. Scholtze, 1904.
- Migge, Leberecht**, *Die Gartenkultur des 20en Jahrhunderts* [97]. Mit 74 Illustrationen und 23 Tafeln, 8°, Jena, Eugen Diederichs, 1913.
- Dit boekje geeft de ultra-moderne opvattingen van indeeling en decoratie der nieuwere tuinen te zien. Grootheid van opvatting is er weinig in te vinden, zooals overal in de wereld het geval is. Het gaat meer om de détails, dan om het geheel. We zien er de verbinding in van rechthoekige vormen met vrije natuur en dit niet altijd op grootsche wijze.
- Mueller, J. F.**, *Von der neuen Gartenkunst*, 10 Essays, Leipzig, 1910.
- Muthesius, Herm.**, *Landhaus und Garten* [283]. Beispiele neuzeitlicher Landhäuser nebst Grundrissen, Innenräumen und Gärten. Roy. 4°, München, Brockmann, 1907.
- Het is een werk, meer bestemd voor bouwkunstenaars, dan voor tuinkunstenaars. Daardoor ademen de aangegeven tuinen een te bouw-

kunstigen geest; zij zijn klein van opvatting en overladen met allerlei bouwkunstige versierselen. Grootsoche landschapsideeën zijn in het werk niet te vinden.

Er schijnt in 1919 een tweede uitgave van te zijn verschenen.

Olbrich, Joseph M., *Neue Gaerten* [200], 4°, 43 Abb., Berlin, Ernst Wasmuth, 1905.

Wat van de werken van Migge en Muthesius gezegd is, is ook hier van kracht: kleinheid van opvatting. De bouwkundige, die zich geen ruimte kan voorstellen, anders dan ingesloten door muren, waardoor deze iets beslotens heeft, past dit ook toe op zijn tuinen. Hij kan de vrije ruimte van het landschap niet overzien. Ook kenmerkt zich het gemis aan kennis van het groote materiaal. Voor kleine tuinen is dit niet noodig, maar daar moet men des te voorzichtiger zijn om niet te veel binnen een kleine ruimte te willen hebben. Evenals men een huis in vele, maar te kleine kamers kan verdeelen, is dit ook het geval met tuinen.

Poethig, K. und Schneider, C., *Hausgartentechnik*. Geill., 1930.

Rosenthal, Willy F., *Gartenentwürfe*. Haus-, Siedlungs- und Laubgärten, 75 Pläne und Abbildungen, Berlin, Paul Parey, 1928.

Salisch, Heinr. von, *Forstaesthetik* [613]. 2e vermehrte Auflage mit 16 Lichtdr. u. zahlreichen in den Text gedruckten Abb., 8°, Berlin, Julius Springer, 1902.

Een werk van belang voor boschbouwers. De eerste uitgave is ongeïllustreerd.

Schneider, Cam. Karl, *Landschaftliche Gartengestaltung*. Ins Besondere über die künstlerische Verwertung natürlicher Vegetationsbilder in den Werken der Gartenkunst und mit einer Beitrage über Heimatschutz und Landesverschönerung. Mit 73 Abb., z. j.

—, *Die deutsche Gartengestaltung und Kunst* [481]. Zeit- und Streitfragen. Mit 4 Abb., Leipzig, Carl Scholtze, W. Junghans, 1904.

Siebert, Scholermann und Krause, *Wie lege ich einen Garten an?* Wiesbaden, z. j.

Tolstoi, Leon., *Was ist Kunst?*, Leipzig, Eug. Didrichs, 1902.

Zobel, Victor, *Ueber Gaerten und Gartengestaltung* [19]. 12°, München, D. W. Collewey, z. j. (1905).

Hebben Engeland en Frankrijk aan het einde van de 19e en het begin van de 20e eeuw blijk gegeven een andere richting in te willen, Duitschland is niet achter gebleven en wij zien, dat onder invloed van Olbrich, Behrens en anderen ook daar de bouwkundigen de overhand krijgen en de landschapstijl in zijn grootsoche opvattingen te loor gaat.

g. Nederland

Amstelrust herboren [600], 4° obl., ill., 1930.

Het historisch gedeelte hierin is niet geheel juist.

Bleeker, G., *Twinkunst* [526]. In: „Opgang”, 1926.

Bosch, W. ten, *Meer natuurschoon in den tuin* [496]. In: „Floralia”, 1903.

- , *De nieuwe of aesthetische stijl* [16].
- , *Verspreide stukken over tuinkunst* [699]. Verschillende artikelen in portefeuille.
Deze schrijver dacht zich evenals Van der Linden van Snelrewaard, profeet van een nieuwe tuinkunst, de „Nieuwe Stijl”. Dat hij opkwam tegen de verwaterde tuinkunst, was terecht, doch een *nieuwe* stijl bracht hij niet. Zijn betoog kwam overeen met wat bij het begin van den landschapstijl verkondigd was.
- Buiten* [713]. Geïllustreerd Weekblad. Fol., Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1907.
Dit tijdschrift bevat zeer vele stukken over parken, tuinen en buitens. Vele dezer zijn later afzonderlijk uitgegeven onder den titel: *Kasteelen, Buitenplaatsen...* (zie blz. 111).
- Carelsen, Geertr.** (Amy de Leeuw), *Eerbieid voor het levend materiaal in de tuinkunst* [115], 8°, Haarlem, Tjeenk Willink, 1902.
- , *Het werk der Zochers*. In: „De Tijdspiegel”.
De schrijfster behoort eigenlijk tot die der vorige eeuw, omdat zij toen (1882) begon haar gedachten in het publiek te uiten. Zij is een hartstochtelijk ijveraarder voor een meer natuurlijke groepeerings der bloemen in den tuin, heeft zich echter uitsluitend theoretisch geuit en haar opvattingen nooit voor anderen in practijk gebracht. Talrijk zijn haar stukken in dag- en weekbladen, doch hare illustraties stemmen niet altijd overeen met haar theorieën.
- Corona**, *Iets over stadstuinen* [294], 12 afbeeldingen van stads- en villa-tuinen, 8° obl., ill., Amsterdam, 1912.
Bestaat uit een serie foto's met een inleiding en is een soort reclameboekje ter aanprijzing der werken van de firma onder wiens naam het is uitgegeven.
- Craandijk, J.**, *Het landgoed „De Hartekamp”* [302] onder Heemstede en Bennebroek bij Haarlem. Met 6 foto's. Haarlem, 1901 (niet in den handel).
- Gids van Delden* [708]. Uitgave der Vereen. voor Vreemdelingenverkeer voor Delden. Met afbeeldingen van het park van het Kasteel Twickel. Utrecht, Versluys & Scherjon, z. j.
- Dinn, Th. J.**, *Kleine tuinen en hoe er het meeste genoeg van te hebben* [102], naar het Engelsche werkje van Thomas, 8°, ill., Zwolle, Wed. Tjeenk Willink, tweede druk 1916.
De eerste uitgave is van 1911. Het boekje heeft weinig waarde.
- , *De Villatuin*, 8°, ill., Amsterdam, Kosmos, 1929.
- Dijkhuis, J.**, *De tuin, dien ik mij zou wenschen* [771]. Wegwijzer, hoe, wat en waarom men moet planten om er het grootste genot van te hebben, 8°, ill., Boskoop, Felix & Dijkhuis, 1934.
Een reclameboekje. De titel doet erg denken aan het Engelsche werkje van Austin: *The garden that I love* van 1905. Het is mooi geïllustreerd met foto's van tuinen en gekleurde afbeeldingen van planten.
- Fokker, J. P.**, *Tuinen in Holland. Moderne schoonheid* [725], 8°, ill., Amsterdam, Kosmos, 1932.

- Het bevat foto's van moderne tuinen in Nederland.
- Gon, J. Denier v. d.**, *Wat is stijl?* [579]. Overdruk uit Utrechtsch Dagblad (?) z. j.
- Groenendaal.** *'t Landgoed... te Heemstede* [512]. Beschrijvingen en verdere stukken en afbeeldingen betreffende het landgoed, in portefeuille.
Dit landgoed, eertijds het buiten van Jhr. van Merle, is later door de gemeente Heemstede gekocht en als publiek park opengesteld.
- Hartogh Heys van Zouteveen, H.**, *Boomen en heesters in parken en tuinen* [675], 4°, ill., Zutphen, Van Belkum, 1908.
Dit is een werk voor zgn. toegepaste dendrologie en bevat ook afbeeldingen van buitens en parken.
- , *De Siertuin* [100]. Geïllustreerd handboek ten dienste van vakman en liefhebber en van inrichtingen voor tuinbouwonderwijs. Met 117 afbeeldingen, Zutphen, Van Belkum, 1920.
- Hazekamp, J. O.**, *Tuinkunst en Bouwkunst* [498]. Overdruk uit: „Floralia”, z. j.
- K., de.** *Van weiland tot tuin* [439]. Overdruk uit: „Buiten”, z. j.
Het betreft den stadstuin van den heer R. Tutein Nolthenius te Delft, ontwerp van Leon. A. Springer.
- Kasteelen, Buitenplaatsen, Tuinen en Parken in Nederland [712]. 3 dln. fol., Amsterdam, Scheltema & Holkema, z. j.
Afzonderlijke uitgave der *Afbeeldingen van Kasteelen*, in 3 jaargangen van het geïll. weekblad „Buiten”.**
- Nederlandsche Kasteelen uit de lucht gezien* [662]. In: „Wereldkroniek”, 1928.
- Het Landhuis* [500]. In: „Hollandsche Revue”, 1902, no. 9.
- Lantinga, S. S.**, *Eigen tuin* [549]. Met talrijke illustraties, 8°, Amsterdam, N.V. Ontwikkeling, 1924.
- Laren, A. J. van.** *De nieuwe tuin* [685]. Overdruk uit: „Onze Tuinen”, 1927.
- , *Phytogeographische plantengroeping als element in de tuinkunst* [564]. Overdruk uit: „Onze Tuinen met Huis en Hof”, 1929.
- , *Phytogeographische plantengroeping als een nieuw en veel juister beginsel voor de beplanting van Parken, Plantsoenen en Tuinen* [618]. Voordracht gehouden voor de Koninkl. Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde op 19 Febr. 1930. Overdruk uit: „Onze Tuinen met Huis en Hof”, 1930.
- , *Decoratieve tuinbeplanting* [491]. Tuinboek voor vaklieden en liefhebbers, 4°, ill., Koog-Zaandijk, S. Bakker, z. j.
Een mooi, rijk geïllustreerd boek, vooral voor liefhebsters, bezitsters van groote of kleine villa-tuinen.
- Masman, H. Uden.** *De Vechtstreek van Utrecht-Muiden* [727], 8°, ill., Vreeland, 1931.
Een geïllustreerde gids, belangrijk voor de buitens aan de Vecht, als vervolg op oudere werken, uit de 18e en 19e eeuw.
- Mulock Houwer, J. A.**, *Het Sterrebosch te Groningen* [444]. Geïll. overdruk uit de „Groningsche Volksalmanak”, 1917.

- Poortman, Hugo A. C. en Springer, Leon. A.,** *Rapport* [492] omtrent onderhoud, verbeteringen, wijzigingen der terreinen, bosschen en waterpartijen betreffende het parkgedeelte van het Landgoed Sonsbeek bij Arnhem... Met kaart. Fol. obl., Arnhem, 1900.
- Rapporten Haagsche Bosch* [206] betreffende de stormbeschadigingen in 1911 en 1912.
- Reenen-Voelcker, Mevr. van,** *De Heerlijkheid Bergen in woord en beeld* [621], Alkmaar, Herm. Coster, 1903, 2e vermeerderde ed., 1925.
- Schaum, C. L. J.,** *Tuinarchitectuur* [532]. Met vele illustraties, 8°, Boskoop, Wiegand Brus; 2e ed., Zwolle, Wed. J. Tjeenk Willink, 1920.
- Siderius, K.,** *Onze Tuinen* [104]. Siertuin, moestuin, vruchtentuin, kl. 8°, 91 fig., Amsterdam, S. L. van Looy, 1905.
- , *Moderne tuinen* [14]. Hoe ze aan te leggen en te beplanten, naar het Engelsche werkje van Rogers (zie blz. 103), kl. 8°, ill., Santpoort, Drukkerij Linnaeus, 1907.
- De schrijver is geen practicus. Hooge waarde hebben de werkjes niet.
- Witte, E. Th.,** *Een geheel jaar in den tuin* [536]. Vrij bewerkt naar H. H. Thomas: „Round the year in the garden”, tweede druk, 50 ill., 8°, Leiden, A. W. Sijthoff's Uitg. Maatschappij, 1921.
- De eerste druk verscheen in 1917. In 1934 is bij denzelfden uitgever een derde druk verschenen, uitgebreid en verbeterd door A. J. Herwig te Bussum, met medewerking van de heeren G. A. van Rossum te Naarden, J. H. Meyer te Hilversum en J. Bolhuis te Eelderwolde.

h. Italië

- Barnabei, Felice,** *La Villa Pompeiana di P. Fanni*, preso Bonoreale, Roma, 1901.
- Baschet, Jacq. et Bouttern, M.,** *Le palais de Tibere en Capri* [731]. Geïllustreerd. In „l'Illustration”, 1933.
- Blond, Mrs. Aubrey le,** *The old gardens of Italy. How to visit them.* An illustrated guide for travellers with 100 plates from photographs specially taken by the author. Roy. 8°, London, Batsford, 1929.
- Cortwright, Julia,** *Italian gardens of the renaissance.* London, 1914.
- Dami, Luigi,** *Il giardino italiano nel quattrocento* I, 1920.
- Eberlein, H. Donaldson,** *Villas of Florence and Tuscany,* Philadelphia-London, 1912.
- Elgood, George S.,** *Italian gardens* after drawings by George Elgood, with notes of the artist, London, 1907.
- Faure, Gab.,** *Sur les terrasses de Tivoli et de Frascati* [730]. Avec ill. coloriées d'Agnault et Vignat, in: „l'Illustration”, 1934.
- , *Les jardins de Rome,* Grenoble, 1923.
- In a Tuscan garden.* Crown 8°, with numerous illustrations.
- Nypels, J.,** *Italiaansche parken en tuinen* [786]. Geill. In „Onze Tuinen”, 15 Mei 1925.
- Uit geheel het stuk kan men zien, dat hier geen doorkneed vakman

- aan het woord is, wel een groot enthousiast. Het artikel is mooi geïllustreerd.
- Pantini, Romaldo**, *Italy's private gardens*, 4°. In „Studio”, April, 1902.
- Patzak, Bernhard**, *Die Renaissance- und Barockvilla in Italien*, 3 Th., Leipzig, 1908.
- Philipp, E. March**, *The gardens of Italy*. Fol., ill., London, A. T. Bolton, 1919.
- Ponti, Maria Pasolini**, *Il giardino italiano*, Roma, 1915.
- Schneider, René**, *La Villa d'Este à Tivoli. Rome*. Complexité et harmonie, 2e éd., Paris, 1908.
- Söderhjelm, T. et W.**, *Villa d'Este à Tivoli in italiensk renässans*, Helsingfors, 1907.
Dit werk is in het Nederlandsch vertaald door Mevr. D. Lugeman-v. d. Willige.
- Triggs, H. Inigo**, *The art of garden design in Italy*. Fol., London, Longmans, 1906.
Een prachtwerk.
- Vaudoyer, J. L.**, *Villas romaines* [732]. Avec illustrations coloriées in: „l'Illustration”, 1930.
- Voûte, C. C.**, *Italiaansche tuinarchitectuur* [768]. Villa Riposo di Vicovi. Geill., in: „Onze Tuinen”, 1928.
- Warton, Edith**, *Italian villas and their gardens* [232]. With numerous illustrations, pictures and photographs. Roy. 8°, London, Joh. Lane, 1904.
Een mooi uitgevoerd werk met artistiek behandelde gekleurde foto's.

i. Japan en Indië

- Harada, Iso**, *The gardens of Japan* [711], 4°, ill., „Studio”, Spring number, London, Geoffry Holme, 1928.
- Villiers-Stuart, C. M.**, *Gardens of the Great Mughals*, 1930.

X. GESCHIEDKUNDIGE WERKEN

Voor hen, die zich wenschen te wijden aan de tuinkunst is het noodzakelijk, niet alleen te weten, welke de opvattingen zijn van tegenwoordig, doch ook om er zich van op de hoogte te stellen, hoe de vroegere waren, teneinde daaruit te leeren, hoe de verschillende opvattingen uit elkaar ontstaan zijn. Het is juist in de laatste 75 jaren, dat men heen en weer geslingerd wordt door allerlei vraagstukken, die men vroeger niet kende. Wij zien het uit de literatuur, die, nadat de heerschappij der bouwkunst over de tuinkunst is vervallen, weder sterk toegenomen is. De vrijere opvatting, door den landschapstijl ingevoerd, heeft geleid tot verschillende opvattingen, die dikwijls geographisch verschillen, afhankelijk van de voorgangers van elk land in het bijzonder. Juist die vrijheid heeft geleid tot tegenstrijdigheden, waardoor men de richting, die

de voormannen ons aangegeven hebben, kwijt is geraakt, zoodat het goed is na te gaan, hoe het vroeger geweest is.

Blijkens de onderstaande lijst zijn tal van afzonderlijke boekwerken over tuinkunst geschreven, waarin de verschillende opvattingen zijn na te gaan, maar ook waarin de geschiedenis der tuinkunst is samengevat, waarbij echter de schrijvers niet altijd nauwkeurig genoeg de feiten hebben nagegaan, zoodat men ze moet controleeren door ze met elkander te vergelijken.

Aa, C. P. E. Robidé van der, *Oud Nederland* [701] in de uit vroegere dagen overgeblevene burgen en kasteelen geschetst en afgebeeld, 8°, ill., Nijmegen, C. A. Verwey, 1846.

Amherst, The Hon. Alice M. T., *A history of gardening in England* [224], 4°, ill., London, B. Quaritch, 1895. Dit werk beleefde verschillende uitgaven, de tweede in 1896. In 1910 verscheen:

—, *A history of gardening in England* by the Hon. Mrs. Evelin Cecil (the Hon. Alicia Amherst). Third and enlarged edition, London, John Murray, Albemarle street, 1910.

Volgens hare mededeeling in de inleiding heeft de schrijfster sedert het verschijnen der vorige editie verscheidene gegevens gekregen, die haar werk uitvoeriger maken. Toch schijnt zij omtrent den invloed van Willem III niet veel wijzer te zijn geworden, althans nergens wordt over Daniel Marot gesproken, die zulk een grooten invloed heeft gehad op de tuinen van Hampton Court. Het werk is niet zuiver kunsthistorisch, maar bevat veel meer over tuinbouw in eigenlijken zin.

Ampzing, Sam., *Beschrijvinge ende Lof der Stad Haerlem in Holland...* [777], Haerlem, Adriaen Rooman, 1628.

Een werk, interessant voor de geschiedenis der omliggende buitens.

André, Ed., *Histoire et développement de l'art des jardins en France*. Rapport de l'exposition internationale d'horticulture de Londres, 8°, London, 1866.

Aubert, E., *Parcs et jardins du roi*. Suite de 14 gravures et un plan, 8° obl., in portefeuille, 1921.

Avaux, Filibien des, *Plans et descriptions des deux plus belles maisons de campagne de Pline le consul*, ill., Londres, Dav. Mortier, 1699.

—, *Plans et descriptions...* [55]. Uitgave 1707, met plattegronden.

Een andere druk verscheen in 1736 (zie onder Plinius blz. 15 en 121).

Belani, H. E. R., *Geschichte und Beschreibung der Fontainen-Anlagen in Sans-Souci* unter Friedrich der Grosse und Friedrich Wilhelm IV. Nebst einem Situationsplan von Sans-Souci m. d. Röhrenleitung... Gr. 16°, Potsdam, 1843.

Blomfield, Reg. and Thomas, F. Inigo, *The formal gardens in England* [89], 8°, ill., London, Mac Millan & Co., 1901, 3e editie.

De 1e en 2e editie kwamen in 1892 uit.

Boettiger, C. A., *Racemazioni zur Gartenkunst der Alten*. Im neuen Teutschen Merkur, S. 130, 1800.

Bosboom, H. D. H., *Een buitenplaats of „thuyn" nabij Batavia in de 18e eeuw* [119]. Met 2 platen, 8°. (Overdruk uit „Tijdschrift van het

Bataafsche Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen", dl. XL, afl. 5/6), z. j.

Een aardig voorbeeld, hoe men destijds, zonder te letten op klimaat en plantengroei, in alle oorden der wereld tuinen volgens het systeem van Le Nôtre aanlegde.

Boué, Mme G., *Parc Monceaux*. Notice historique et légendaire, 8°, Paris, 1866.

Browne, Sir Thom., *The Garden of Cyrus*, 1658.

Burkhardt, H., *Die Entstehung des Weimarischen Parkes 1778–1828* [346].

Mit Illustrationen. Fol., Weimar, Hermann Böhlau's Nachf., 1898.

Caan, H. J., *Soestdijk* [166], 's-Gravenhage, 1842. Met 2 afb. en kaartje.

In gouden letter gedrukt, het zgn. Gulden Boek.

Het bevat meer de familie-aangelegenheden van het Huis Oranje op Soestdijk, van Willem III, Stadhouder, tot de geboorte der kinderen van Koning Willem II, doch is ook belangrijk om de afbeeldingen van het paleis in dien tijd en daarvoor.

Cartwright, Julia, *Italian gardens of the renaissance*, London, 1914.

Castell, Rob., *The villas of the ancients* [394]. Fol., 13 engrav., London by the author, 1728 (zie onder Plinius blz. 15 en 121).

Catalogus van oude prenten betreffende de geschiedenis der tuinkunst bijeengebracht door den Hr. J. Frederiks [117, 118] en tentoongesteld in de zalen der nieuwe tuinbouwschool te Wageningen bij de plechtige opening op 3 October 1896.

Christemeijer, J. B., *Het Lustoord tusschen Amstel en Grebbe en elders in het Sticht Utrecht* [502], 2 dln., 12°, Schoonhoven, van Nooten, 1837.

Clément-Mullet, J., *Le livre de l'agriculture d'Ibu-al-Aaron*. Circa 12me siècle. Traduit de l'arabe par Clément-Mullet, 1864.

Cohn, Frd., *Die Geschichte der Garten*. Vortrag..., Berlin, 1856.

Damme, A. van, *De Buitenplaatsen van Heemstede, Berkenrode en Bennebroek van 1628–1811* [480], 8°, Haarlem, Gebr. van Brederode, 1906.

Zeer belangrijk voor de buitens in de omgeving van Haarlem.

Delisle, Leop., *Études sur la condition de l'agriculture et de l'État de l'agriculture en Normandie au moyen-âge*, Evreux, 1851.

Deubner, L., *Alte und neue Gartenkunst* [453]. Gr. 8°, ill., in: „Velhagen u. Klasings Monatshefte", Sept. 1908, Heft 1, Jrg. 22.

—, *Der Deutsche Park vornehmlich des 18en Jahrhunderts* [556]. 125 zu-meist ganzseitige Abbildungen mit Einleitung von Wilh. Pinder, Königstein i. T., Langeweische Verlag, 1926 (Die blauen Bücher).

Dezobry, L. F., *Rome au siècle d'Auguste*, 1846.

Dietrich, L. F., *Geschichte des Gartenbaues in allen seinen Zweigen von den frühesten Zeiten bis zur Gegenwart*, kl. 8°, Leipzig, 1863.

Dietzel, Senta, *Fürsttenbachs Gartenentwürfe* [555]. Mit 18 Beilagen nach Fürsttenbachischen Kupferstichen, 1 Tafel und 4 Textabbildungen, 4°, Nürnberg, Ernst Frommann u. Sohn, 1928.

Een zeer interessant werk voor hen, die de oorspronkelijke uitgave van Fürsttenbach's werken niet kennen. Het bevat reproducties der ontwerpen van Joseph Fürsttenbach der ältere, bestaande uit platte-

- gronden en vogelvlucht-teekeningen van groote en kleine tuinen, zelfs burgertuintjes, zooals zij in de eerste helft der 17e eeuw gebruikt werden (zie onder Fürttentbach, blz. 23).
- Internationale kunsthistorische und grosse Gartenbau-Ausstellung in Düsseldorf, 1904* [300]. 15 photographische Aufnahmen, Düsseldorf, Schmitz u. Obertz.
- Eisler, Max.**, *Hollandsche parkkunst* [520]. Geill. Overdruk uit „Elseviers Tijdschrift”. Bevat in hoofdzaak de geschiedenis van den Haarlemmer Hout. Verscheen na het werkje over hetzelfde onderwerp van L. A. Springer (zie blz. 121) en bevat niets nieuws; z. j., vermoedelijk 1914.
- Ellwanger, Georg H.**, *The gardens story*, 1889.
- Engelen, Jkvr. Clara van**, *Een overzicht van de ontwikkeling der tuinkunst in West Europa* [438], 8°, ill. Overdruk uit: „Het Huis Oud en Nieuw”, afl. 7, 1910.
- Faber, Mej. M.**, *De uitbreiding van den franschen tuin in Europa na Lodewijk XIV* [785]. Vrij bewerkt naar Gothein. In: „Onze Tuinen”, 16 Oct. 1925 en volgende.
De schrijfster had bij de Hollandsche tuinen Mej. Gothein wat minder nauwgezet moeten volgen en de vele gebreken in haar werk moeten verbeteren.
- Falconer, Will.**, *A historical view of the taste for gardening and laying out grounds among the nations of antiquity*, 8°, London, 1783.
- Falke, Jacob von**, *Der Garten, seine Kunst und Kunstgeschichte* [275], gr. 4°, ill., Berlin, Spemann, z.j. (1888).
- , *Geschichte des modernen Geschmacks*, kl. 8°, Leipzig, F. D. Weigel, 1866.
- Felton, Sam.**, *Miscellanies on ancient and modern gardening and on the scenery of nature*, 8°, London, 1785.
Het werk verscheen zonder naam van den schrijver. Volgens Amherst is dit S. Felton.
- Fouquier, M.**, *De l'art des jardins du 15me-20me siècle. Avec 40 planches et 400 figures*, 4°, Paris, 1911.
- Fouquier, M. et Duchêne, A.**, *Les divers styles de jardins* [250], dem. fol. ill., Paris, E. Paul, 1914.
Dit werk is niet geheel betrouwbaar. Op het gebied der Hollandsche tuinkunst van de periode van Le Nôtre hebben de schrijvers het absoluut mis en zijn zij afgegaan op onbetrouwbare gegevens omtrent tuintjes zooals die te Broek in Waterland. Blijkbaar hebben zij geen enkel der vele prentwerken uit die dagen gezien. Wel geven zij afbeeldingen van vazen, door S. Schijnvoet ontworpen (blz. 107 en 112), maar zij verzwijgen diens naam en doen het voorkomen, alsof het Fransche vazen zijn.
- Frederiks, J. G. en Collard, W.**, *Soestdijk* [193]. Een historische schets. Als handschrift gedrukt, alleen voor gekroonde hoofden, 8°, Arnhem, Thieme, 1874.
- Gaerten aus aller Zeit. Führer durch die halbjährliche Ausstellung April-September 1926, Amtliche Ausgabe, Dresden, Staatliches Kupferstich-Kabinet.*

(Dit werk is aanwezig in de Bibliotheek van het Rijksmuseum.)

Het reisje door Gelderland [598], 10°, Nijmegen, J. F. Thieme, 1830.

Een boekje, belangrijk voor de geschiedenis der buitens bij Arnhem.

Gotch, J. Alfr., *Architecture of the renaissance in England*, London, 1891.

—, *The architecture of the early renaissance in England*, London, 1902.

—, *The english home from Charles I to George IV. The architecture, decoration and garden design. With 300 illustrations*, 1918.

Gothein, Maria Louise, *Geschichte der Gartenkunst von den Aegyptern bis zur Gegenwart* [249]. Mit ca 600 Abb., 2 Bde., 4°, Jena, Eug. Diederichs, 1916.

Een der beste en uitvoerigste werken op dit gebied en zeer gedocumenteerd. Toch zijn hier en daar onbegrijpelijke onjuistheden ingeslopen, meestal wegens gebrek aan kritischen zin bij de onderlinge vergelijking.

Gregorius, *The emperor Hadrian*. Translated by T. Robison.

Grisebach, Aug., *Der Garten. Eine Geschichte seiner künstlichen Gestaltung*, Leipzig, Klinckschardt u. Biermann, ca 1910.

Hagen, B., *Buizenhuizen en Lusttuinen in den ouden en nieuwen tijd* [452], 8°, ill., overdruk uit „Vragen van den Dag”.

Hallbaum, *Der Landschaftsgarten, seine Entstehung und seine Einführung in Deutschland durch Fr. Ludw. von Sckell*. Mit 120 Abb., 1930.

Hampel, C., *Die deutsche Gartenkunst* [146]. Ihre Entstehung und Einrichtung mit besonderer Berücksichtigung der Ausführungsarbeiten und eine Geschichte der Gärten bei den verschiedenen Völkern. Mit Abbildungen, 8°, Leipzig, Hugo Voigt, 1902.

Hartogh Heys van Zouteveen, H. J., *De geschiedenis der tuinkunst als vak van studie* [501]. Overdruk uit: „De Tuinbouw”, 1916.

Havard, Henry, *Dictionnaire de l'ameublement et de la décoration depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours*, 4 Vol., fol., Paris, Maison Quantin, 1887-1890.

Hazlitt, W. Carrew, *Gleanings in old garden literature*, 1887.

Huelsen, Chr., *Roemische antike Gaerten des 16en Jahrhunderts*. Mit 86 Fig., 4°, 1917.

Huetig, Otto, *Geschichte des Gartenbaues* [21], 8°, Berlin, Wiegandt, Hampel u. Parey, 1879.

Huizinga, J., *Aanteekeningen omtrent den Haarlemmerhout* [672]. Uit: „Historische avonden”, 2e bundel, z. j., na 1902.

Jaeger, Herm., *Gartenkunst und Gärten einst und jetzt* [219]. Handbuch für Gärtner, Architekten und Liebhaber. Mit 245 Abb., 4°, Berlin, Paul Parey, 1888.

In dit boek komen hier en daar nog al eenige onjuistheden voor, vooral op het gebied der Nederlandsche tuinkunst.

Jellicoe, G. A., *Baroque gardens of Austria*. Gr. fol., London, 1932.

Een werk met vele aanteekeningen in den tekst en 40 platen.

Jesse, P., *Gartenanlagen und Gartenarchitekturen nach alten Vorbildern* [389], Berlin, Ernst Wasmuth, 1892.

Een zeer mooi plaatwerk, dat het bestudeeren waard is.

- Jonica* [594]. Notitie verkoop tuinsieraden, beelden enz. op het buiten Jonica aan den Amstel bij de Kalfslaan, 10°, 22 Juli, 1809.
- Joret, Charles**, *Les jardins de l'ancien Égypte*, 1894.
 —, *Les plantes dans l'antiquité et au moyen-âge...*, 8°, Paris, 1897.
 —, *La rose dans l'antiquité et au moyen-âge...*, 12°, Paris, 1892.
- Joseph, D.**, *Roemische Villen und Parkanlagen nach Percier et Fontaine's Maisons de plaisance de Rome et de ses environs* [328]. Gr. 4°, 1897.
- Kaufmann, D. Alex.**, *Der Gartenbau im Mittelalter und während der Periode der Renaissance* [120]. Gr. 8°, Berlin, Bode Grundmann, 1892. Overgedrukt uit „Zeitschrift f. Gartenbau u. Gartenkunst“, 1892.
- Kerkhoff, Emilie**, *Oud-Italiaansche Villa's, Tuinen en Parken* [225]. Met 62 afbeeldingen buiten den tekst en inleiding van Dr. G. J. Hoogewerff, 4°, Rotterdam, W. L. J. Brusse's Uitg. Maatschappij, 1903. Een mooi uitgevoerd boek. Jammer is, dat het niet laat zien, hoe de oude Italiaansche tuinen er uitzagen. Het geeft alleen foto's van den tegenwoordigen tijd, terwijl veel van het oude in den loop der tijden veranderd is.
- Laborde, Comte Alex. de**, *Versailles ancien et modern* [211]. Orné de plus de 800 gravures, 2 Vol., 8°, Paris, 1839.
- Lacroix, Paul**, *Moeurs, usages et coutumes au moyen-âge et à l'époque de la renaissance*, Paris, 1872.
- Lafaye, George**, *Hortus* in: „Dictionnaire des antiquités grecques et romaines“.
- Laren, A. J. van**, *Oud-Hollandsche tuinen* [688]. Verschillende stukken hierover in „Het Handelsblad“ van 1928.
- Latham, Ch.**, *Gardens old and new* (zie Leyland, John, blz. 101).
 —, *The gardens of Italy...* 2 Vol., fol., ill., London, George Newness Ltd., Office of „Country Life“, 1905.
- Law, Ernst**, *History of Hampton Court-Palace in Tudor times*, London, 1885-1891.
- Lefèvre, André**, *Les parcs et les jardins* [38], kl. 8°, ill., 29 Vign., Paris, Hachette & Co., 1871 (Bibliothèque des Merveilles). Een aardig boekje, doch de inhoud is zeer oppervlakkig. De illustraties bestaan uit kleine houtgravures, meest alle fantasieën van den teekenaar, of naar oude gravures.
- Leitner, O.**, *Monographie des kaiserlichen Lustschlosses Schoenbrunn*. Handbuch der deutschen und holländischen Gartenkunst, 3 Th., 2e Aufl., 1849.
- Loos, J. C. van der**, *De buitenplaats Oostermeer onder Nieuwer Amstel nabij Ouderkerk. Een studie van Geschiedenis en Kunst* [229], 8°, met titelplaat, 's-Hertogenbosch, C. N. Teulings, 1910.
- Looy-Van der Leeuw, A. E. C. v. d.**, *Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden* [230]. Utrechtsche bijdragen voor letterkunde en geschiedenis. Met atlas, 4°, Utrecht, A. Oosthoek, 1910.
 Het is eigenaardig, dat de landschapschilders uit den gloriëtijd onzer

schilderkunst zoo weinig invloed hebben gehad op den aanleg van parken en landgoederen en dat dit pas in de 18e eeuw tot uiting moest komen.

Mangin, Arth., *Les jardins, histoire et description*. Fol., Tours, 1867.

Er verschenen verschillende edities van dit werk.

De tweede uitgave hiervan verscheen onder den titel:

—, *Histoire des jardins anciens et modernes* [263]. Fol., ill., Tours, Alfr. Mame et fils, 1874.

Een zeer mooi uitgevoerd en geïllustreerd werk. De illustraties zijn, zooals men dit in die dagen gewoon was te doen, voor een groot deel door de teekenaars gefantaseerd, vooral waar het betreft de vroeg-historische werken der tuinkunst. Zij zijn meestal gedacht naar den toestand, zooals deze kunstenaars ze veronderstelden of bij hun leven vonden en niet zooals ze in hun eigen tijd moeten geweest zijn. Zeer historisch nauwkeurig is het werk niet.

Maumené et Gibault, *La décoration des anciens jardins* [312]. In: „La Vie à la Campagne”, Paris, Hachette & Co., 1912.

Maumené, Duchêne et Gibault, *Quatre siècles de jardins à la française* [416]. Fpl., ill. In: „La Vie à la Campagne”, 1910.

— — —, *La décoration des anciens jardins* [426]. Fol., ill. In: „La Vie à la Campagne”, 1912.

Maumené, André, R. et Gibault, G., *Deux siècles de jardins à l'anglaise* [427]. Fol., ill. In: „La Vie à la Campagne”, 1911.

May, Aug. and Kelsey, F. W., *Pompeii, its life and art*. Translated by F. W. Kelsey, New York, 1899.

Montagne, Michel de, *Journal du voyage de Michel de Montagne en Italie, par la Suisse et l'Allemagne, 1580–1581*, Rome et Paris, 1774.

Morren, Th., *Het Huis Honselaarsdijk* [343], 4°, ill. Uitgave der Vereeniging „Die Haghe”, Leiden, A. W. Sijthoff, 1908.

Morse Earle, Mrs. Alice, *Old-time gardens*. A book of the sweets of the year, with many illustrations from photographs, 8°, New York, Th. Mac Muller & Co., z.j.

Muller, S. Fzn., *Zijdebalen* [424]. Dem. fol., ill., overgedrukt uit: „Bouwkunst”, 4e jrg., Afl. 1 en 2, 1912.

Nash, John, *The mansions of England in the old times*. Fol., London, Thom. M. Lean, 1849.

The rise and progress of the present taste in planting parks, pleasure grounds, gardens, etc. from the times of Henry VIII to Georg III. A poetical epistle to the right honorable Charles Viscount Irwin, 4°, 1767.

The famous parks and gardens of the world [262] described and illustrated. Kl. fol., London, F. Nelson & Sons, 1880.

De ongenoemde schrijver zegt zelf in zijn voorrede, dat veel ontleend is aan het werk van Arthur Mangin: *Les Jardins*, van 1867. De illustraties zijn alle van Franschen oorsprong (zie hierboven onder Mangin).

Percier, Ch. et Fontaine, P. F. de, *Choix des plus célèbres maisons de plaisance de Rome et ses environs* [395], mesurées et dessinées par

- Ch. Percier et P. F. de Fontaine. Avec 75 planches. Gr. fol., Paris, Veuve Morel & Co., 1824.
Een in zijn tijd zeer gewaardeerd plaatwerk voor de bestudeering der Italiaansche tuinen.
- Peters, C. H.**, *Kort geschiedkundig overzicht van het Paleis 't Loo te Apeldoorn* [553] door C. H. Peters, oud-Rijksbouwmeester, 1904.
Niet in den handel. Met illustraties naar oorspronkelijke teekeningen.
- Pfnor, R.**, *Le Château de Vaux-le-Vicomte, accompagné d'un texte historique et descriptif par Anatole France*. 36 planches et 29 feuilles, Paris, 1888.
- , *Monographie du Palais de Fontaine-Bleau*, 3 Vol. avec 230 Tab., Paris, 1863.
- Poirot-Chipier**, *Geschichte der Kunst im Alterthum*.
- Ramaer, H.**, *Naar aanleiding eener tentoonstelling* [504]. Overdruk uit: „Cultura”, Nov. 1921.
- Riat, Georges**, *L'art des Jardins* [88], 8°, ill., Paris, L. H. May, 1900.
Een niet in alle deelen betrouwbaar boekje. Vooral op het gebied van Nederlandsche tuinkunst slecht op de hoogte, zooals bij bijna alle buitenlandsche werken hierover het geval is.
- Roussel, Jules**, *Versailles et Trianon*. Monographie des palais et parcs, extérieurs, intérieurs, plafonds, statues, vases, détails de sculpture monumentale, etc. Notices par Roussel. 196 planches et photographies, Bruxelles, T. de Nobele, 1899.
- Royal Horticultural Society**, *Catalogue of the international exhibition of garden design and programme of conference, 17 Oct.—24 Oct. 1928* [576], 8°.
- De hierin voorkomende opgave omtrent Nederlandsche inzendingen is niet geheel juist ten opzichte van de ingezonden foto's van werken van L. A. Springer, welke foto's zonder diens medeweten en onder verkeerde namen ingezonden waren.
- Schaum, C. L. J.**, *Geschiedenis der tuinkunst* [163]. Met vele illustraties, 8°, Zwolle, Tjeenk Willink, 1916.
Dit boekje heeft weinig waarde; het is geheel naar Duitsche bronnen bewerkt; de ongenoemde bronnen zijn slecht gelezen en het zit vol historische fouten.
- Schrevelius, Theod.**, *Haerlemias of eerste stichting der stad Haerlem* [776]. Roy. 4°, ill., Haerlem, Joannes Marshoorn, 1754.
Belangrijk voor de geschiedenis van Haarlemsche buitens en den Haarlemmer Hout.
De eerste uitgave van 1640 was geschreven door Dirk Schrevel.
- Schroeder, Karl**, *Studien ueber Renaissance-Gaerten in Oberdeutschland* [222], 4°, Düsseldorf, L. Schwann, 1912.
- Simonis**, *Ueber die Gartenkunst der Roemer*, Blankenburg, 1865.
- Spaeth, L.**, *Spaethbuch 1720—1930* [605], 4°, ill., Berlin, L. Späth, 1930.
- Springer, Leon. A.**, *De oud-hollandsche tuinkunst* [398]. Proeve eener bijdrage tot hare geschiedenis, met 18 figuren, Haarlem, Tjeenk Willink, 1889. (Overdruk uit: „Eigen Haard”, 1889.) Van dezen overdruk

- met omslag-titel bestaan slechts 75 exemplaren.
- , *De tuinen van Plinius de Jongere* [446], 8°, ill., met 4 plattegronden, Groningen, J. Wolters, 1897. (Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw“.)
- , *De waarschijnlijkste ontwerper van het stadhoudelijk park „Het Loo” bij Apeldoorn* [449], Groningen, J. Wolters, 1896. (Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw“.)
- , *De Haarlemmer Hout van 1583–1896* [399]. Afzonderlijke en vermeerdeerde uitgave. Gr. 8°, ill., Haarlem, de Erven Loosjes, 1896. Verscheen eerst in „Eigen Haard”, uitgave Tjeenk Willink te Haarlem.
- , *Het Bloemendaalsche of Saxonburgsche bosch te Bloemendaal en de Alkmaarder Hout* [403], Amsterdam, Jacob van Campen, 1925. (Overdruk uit „Onze Tuinen”, 1925).
- , *De tuin van Anthony Terwen bij Rotterdam in 1766* [617]. Met plattegrond. In: „Rotterdamsch Jaarboekje” voor 1931.
- Steele, Rich.**, *An essay upon gardening, containing a catalogue of exotic plants...*, observations on the history of gardening and a contrast of the ancient with the modern taste, 4°, York, 1793; 1800.
- Stein, Henry**, *Les jardins de France, des origines à la fin du 18me siècle*. Avec 104 planches, Paris, D. A. Longuit, 1913.
- Het werk van Stein, waarvan een exemplaar in de bibliotheek van het Rijksmuseum aanwezig is, is belangrijk voor de reproducties van oude prenten betreffende parken in Frankrijk.
- Sypestein, Jhr. C. H. C. A.**, *Oud-Nederlandsche Tuinkunst* [162]. Geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche tuinarchitectuur van de 15e tot de 19e eeuw. Met illustraties, 8°, 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1910.
- Het boekje is zeer onvolledig, vooral wat betreft de laatste helft der 18e en begin 19e eeuw. Het noemt geen enkelen Nederlandschen tuinarchitect uit die dagen.
- Teichert, Oskar**, *Geschichte der Ziergärten und der Ziergärtnerei in Deutschland während der Herrschaft des regelmässigen Gartenstyls*, Berlin, Wiegandt und Hempel, 1865.
- Tiennes, Celia**, *Through England on a side-saddle in the time of William and Mary*, 1888.
- Trautmann, Karl**, *Die französische Gartenkunst in Alt-Bayern*, Bayerische Bibliothek, Bamberg, Buchners Verlag, 1891.
- , *Die Renaissance-Gaerten der Wittelbacher in Alt-Bayern*, 8°, Bayerische Bibliothek, Bamberg, Buchners Verlag, 1891.
- Triggs, H. Inigo**, *Garden craft in Europe* [246]. Gr. 4°, ill., London, B. J. Batsford, 1913.
- Een prachtwerk en goed gedocumenteerd. Triggs is de eenige buitenlandsche schrijver, die zich de moeite heeft gegeven, zich persoonlijk in ons land op de hoogte te stellen en bronnen op te sporen. Hij is ook de auteur van „*Formal gardens in England and Scotland* en van „*The art of garden design in Italy*”.

- Tuckerman, W. P.**, *Die Gartenkunst der italienischen Renaissance-Zeit* [285]. Mit 26 Lichtdrucktafeln und 52 Textfiguren, 4°, Berlin, Paul Parey, 1884.
Dit boek is geheel bewerkt naar Percier et Fontaine en de illustraties zijn er uit overgenomen.
- De oorsprong van Les Tuilleries en La Louvre te Parijs* [611]. Geïllustreerd.
In: „Handelsblad”, 15 Febr. 1931 en volgende.
- Tvoley, Sarah A.**, *Royal palaces and their memories*.
- Vehse, Geschichte des oesterreichischen Hofes und Adel**, Hamburg, 1852.
- Velschius, G. Hier.**, *Locus Athenaei*. De hortis in navi Hieronis Regis Syracusani expositis, de hortis Adonidis et hortis pensilibus, 1672.
(Zie Krünitz' Oecon. Encycl., 1780.)
- Verster, J. F. L. de Balbian**, *Het Kasteel Neyenrode bij Breukelen*. Geïll.
In: „Buiten”, 1915.
- Wanting, R.**, *Haine und Gärten im griechischen Altertum*, 4°, Chemnitz, 1893.
- Wint, Paul de**, *Essais historiques sur les jardins*, 8°, Paris, 1855.
- Wolfflin, H.**, *Renaissance und Barock*. Villen and Gärten, München, 1908.
- Woermann, K.**, *Die Landschaft in der Kunst der alten Voelker*, München, 1876.
- Wright, Richardson**, *The story of gardening from the hanging gardens of Babylon to the hanging gardens of New York*. Ill., London, George Routledge & Sons, 1934.

XI. BIJZONDERE AFDEELINGEN, ALS BLOEMPERKEN, MOZAIEKPERKEN, ROTSTUINEN, ROZENTUINEN ENZ. AANLEG EN ONDERHOUD

(Zie ook Afd. XX: Boeken voor en over onderwijs in tuinkunst)

- Bailey, L. H.**, *Suggestions for the planting of shrubbery* [463], 8°, ill.
Reprint. Bull. 121 Agricultural Experiment Station, Cornell University, Ithaca, 1896.
- Berthold, F.**, *Muster-Album der modernen Teppichgaertnerei*, 182 Entwürfe, 635 Bepflanzungsangaben, 1900.
- Der unterweisende Blumen-, Zier- und Zimmergärtner*. Belehrung über Anlage, Ausschmückung und Unterhaltung der Gärten..., 16°, Hamburg, 1853.
- Bode, Alex.**, *Der Gartenrasen* [763]. Mit Abbildungen, Bd. VII Gartenbau-Bibliothek von Dr. Udo Dammer, Berlin, Karl Siegmund, 1899.
- Brinckmeier, Ed.**, *Anleitung zur Anlage und Erhaltung von Blumenparterres, Bosquets und Parkgaerten* [135]. Mit Plan Stadtpark zu Braunschweig, Eug. Franck's Buchhandlung (G. Maske), 1892.
- Correvon, H.**, *Les plantes alpines et de rocailles, description et culture, acclimatation* [37], 8°, Paris, Octave Doin, 1895.

- , *Par monts et par eaux* [619]. Avec nombreuses illustrations de Mlle. Adèle Correvon, 8°, Genève, A. Julien, 1904.
- Decken, G. v. d.,** *Der Blumen Garten und seine Unterhaltung*. Kurze illustrierte Anleitung zur richtigen und zeitigen Bepflanzung der Blumenbeete mit besonderer Berücksichtigung der Teppichgärtnerei. Mit 30 Holzschnitte, 8°, 2e Aufl., Berlin, Wiegand, Hempel u. Parey, 1873.
- Deleuze, J. P. F.,** *Recherches sur les plantes d'ornement et sur leur introduction dans nos jardins*. In: Mus. Hist. Nat. Paris, Ann. VIII, IX, 1806–1807.
- Dittrich, Anton,** *Album fuer Teppich-Gaerten*, 8°, Leipzig, Voigt, 1877.
- Dix, F. Th.,** *De verzorging van onzen bloementuin*, 8°, ill., Amsterdam, Kosmos, 1933.
- Doell, W.,** *Der Rosen-Garten*. Anlage und Unterhaltung des Rosariums... nach W. Paul's „The Rose-Garden“. Mit 50 Holzschn. Gr. 8°, Leipzig, Weber, 1855.
- Flowergardens*. Plans of beds, borders, roseries and aquariums. Illustrated by more than 70 engravings by the contributor to the Journal of Horticulture. Gr. 8°, London, 18...
- Geschwind, R.,** *Die Felsen in Garten- und Parkanlagen* [113], Bd. I der Bibl. f. Wiss. Gartenkultur, 8°, Stuttgart, Eug. Ulmer, 1880.
- Goetze, Karl,** *Album für Teppichgärtnerei und Gruppenbepflanzungen* [282]. 212 Entwürfe für Teppichbeete und Blumengruppen mit 287 Entwürfen und 947 verschiedenen Bepflanzungsangaben, Erfurt, Ludw. Möller, 1894; 2e ed. 1897; 3e ed. mit 306 Entw. u. Abb. und 973 Angaben.
- Hempel, Carl,** *Gartenbeete und Gruppen* [281]. 333 Entwürfe für einfache und reiche Ausführung mit mehrfachen und erprobten Bepflanzungen in verschiedenen Jahreszeiten nebst ziffermässiger Angabe des Pflanzenbedarfes, 4°, Berlin, Paul Parey, 1894.
- Hempel, W.,** *Die moderne Teppichgaertnerei* [276]. Mit 36 lithogr. Tafeln. Roy. 8°, Berlin, Paul Parey, 1880.
3e Ausg. mit 134 Entw., 1887; 6e Ausg. mit 150 Entw.; 7e Ausg. mit 175 Entw.
- Jekyll, Gertrude,** *Wall- and Watergardens* [156], 4°, ill., „Country life“, z.j.
- , *Wood and Garden*; notes and thoughts, practical and critical, of a working amateur. With 71 illustrations from photographs of the author, 8°, 1899.
- , *Wald und Garten* [157]. Praktische und kritische Anmerkungen und Gedanken eines arbeitenden Amateurs. Mit 71 Illustrationen nach Photographien der Verfasserin. Aus dem Englischen von G. v. Sanden, nach der 10en Auflage des Originals, Leipzig, Julius Baedeker, 1907.
De eenige Duitsche uitgave van bovenstaand werk.
- Jekyll, G. and Mowley, E.,** *Lilies for english gardens*. A guide for amateurs, ill., London, 1901.
- —, *Roses for english gardens*, London, 1902.

- —, *Garden ornament*. With 600 illustrations. Gr. fol., London, 1918.
- Jaeger, Herm.**, *Der immerblühende Garten*, 2e Aufl. mit 32 Abb.
- Jenkins, E. H.**, *The Rock-garden*, London, 1920.
- King, H. N.**, *Some artistic arrangement in rock- and water-gardens from photographs by H. N. King*, in „Studio“, 15 Aug. 1911.
- Leghers, Nester**, *Verhandeling over de korfvormige bloemperken, Corbeilles, Parterres*.
- Lengerke, Alex. von**, *Anleitung zur Anlage, Pflege und Benützung lebendiger Hecken*, 8°, ill., 1e dr. 1846; 2e dr. 1847; 3e dr. 1860; 3e (4e) verm. en omgewerkte uitgave 1892 (als Bd. V van J. Neumanns Gärtnerische Büchersammlung).
- Levy, Ernst**, *Neue Entwürfe zu Teppichgärten und Blumenparterres, deren Anlage und Bepflanzung*. Mit 8 Tafeln in Farbendruck, enthaltend 63 Muster für Teppichbeete nebst Angabe über die Konstruktion der Beete und deren Bepflanzung, 2e umgearbeitete und erweiterte Auflage, 1875.
- Levy, E. und Hälbütter, Otto**, *Neue Entwürfe zu Teppichgärten und Blumenparterres, deren Anlage und Bepflanzung*, 3e erweiterte Auflage, bearbeitet von O. Hälbütter, Leipzig, Hugo Voigt, 1903.
- Levy, E. und Berthold, J.**, *Blumen- und Teppichbeete*. Muster-Album der Formen und Bepflanzungen für Teppich- und Blumenbeete und Blattpflanzengruppen..., 8e Aufl., Leipzig, Hugo Voigt, 1909.
- Levy, Otto und Gielen**, *Muster Album der modernen Teppichgaertnerei*. Eine Sammlung neuer geschmackvoller Entwürfe zu Teppichbeeten und Blumenparterres. 20 Tafeln mit 115 Figuren in Kunstdruck, 6e Aufl. durchgesehen von Gielen, 4°, Berlin, Hugo Voigt, 1896.
- Maumené, A.**, *La Moisaïculture pratique*, 8°, geill., Librairie Horticole de Jardins, 1895.
- Meyer, F. W.**, *Rock- and watergardens, their making and planting with chapters on wall and heathgardens by the late F. W. Meyer*, London, C. F. Coak, „Country-life Office“, London, 1910.
- Mottet, S.**, *La mosaïculture* [36]. Histoire et considérations, tracé, plantation, entretien, description, emploi, rusticité et multiplication des espèces employées à cet usage... Illustré de 63 figures de planches, 160 diagrams de mosaïque avec légende explicative, 2e édition, augmentée et corrigée, Paris, O. Doin, 1894.
- Niemann, W. A. C.**, *Der Teppichgaertner* [308]. Handbuch für Gärtner und Gartenbesitzer, 2e Aufl. mit 8 Tafeln, Hamburg, 1870.
- Otte und Levy**, *Musteralbum der modernen Teppichgaertnerei*, 7e Auflage, bearbeitet von J. Berthold, Leipzig, Hugo Voigt, ca 1870.
- Pfyffer von Altshofen, E.**, *Sammlung neuer Entwürfe zu Teppichbeeten und Blumenparterres...* [316], 4°, ill., L. E. Pfyffers Verlag, 1899.
- Robinson, W.**, *The subtropical garden; or, Beauty of form in the flower-garden, with illustrations of all the finest plants for this purposes*, 8°, London, 1871; 2nd ed. 1883.
- , *Hardy flowers* [673]. Descriptions of upwards of thirteen hundred of the most ornamental species and direction for their arrangement,

- culture, etc., 8°, London, Fred. Warne & Co., 1871.
- , *The wild gardening* [84], or our graves and shrubberies made beautiful by the naturalization of hardy exotic plants, with a chapter on the garden of british flowers, 8°, London, Joh. Murray, 1870; 1893.
- , *The english flower-garden* [531]. Style, position and arrangement..., 8°, ill., 3d edition, London, Joh. Murray, 1893.
- Seghers, N.**, *Les corbeilles parterres ou traité de mosaïculture*.
- Sipkes, C. en anderen**, *Wilde planten in de tuinarchitectuur* [539]. Overdruk uit „Natura”, Orgaan der Ned. Natuurhist. Vereen., aangeboden door de N.V. Kweekerijen „Duinvoet” en „Teunisbloem” te Overveen en Wassenaar (Directeur C. Sipkes), 8°, z. j.
- Een verzameling stukken over deze materie, geschreven door A. J. van Laren, C. Sipkes, Jac. P. Thijssen, A. van Veldhuizen en vele anderen.
- Stavenhagen, R.**, *Blumenpflanzen und Blattgewächse der Gartenaus schmückung*. Auswahl zur vorteilhafteren Verwendung des besten Materials für Frühjahr- und Sommerpflanzung von Gruppen und Parterres, Leipzig, 1908.
- Sweet, Rob.**, *The British flowergarden...*, 3 Vol., 8°, London, 1823–1829. Sec. series, 4 Vol., 8°, London, 1831–1838.
- Teichmeyer, J.**, *Blumen- und Pflanzenlabyrinth*. Eine Erfindung auf einem sehr beschränkten Platz einen immerblühenden Garten zu pflanzen, ein Uhr und ein Blumenbarometer anzulegen, 8°, Leipzig, 1805; 1813.
- Thomas, H. H.**, *Rock-gardening for amateurs*, illustrated with coloured plates, London and New York, Toronto, Melbourne, Cassel & Co. Ltd., 1919.
- Volz, K. W.**, *Beitraege zur Geschichte der Zierpflanzen und der Gartenkunst*, in: Ver. Vaterl. Naturk., Württemberg, Jahresh. VII, 1851.
- Woerman, R. W. A.**, *Die Teppich-Gaerten, deren Entwurf und Anlage*, 3e Aufl., Berlin, Voigt, 1880.

XII. STEDEBOUW, OPENBARE PARKEN, VILLAPARKEN ENZ.

a. Engeland

Stedebouw, aanleg van openbare parken, villaparken en vraagstukken omtrent landschappelijk schoon staan met elkaar in nauw verband en over deze kwestie is in verschillende landen reeds heel wat geschreven. Hetzelfde geldt voor de beplanting der wegen, die zooveel invloed heeft op het landelijk schoon.

Reeds vroeg is men gaan begrijpen, dat ook buiten de particuliere parken en tuinen de tuinkunst haar roeping heeft. In 1803 verscheen in „The Litterary Journal”:

- Fawcett, W.**, *Annual report of the public gardens and plantages of Jamaica 1900-1901*. Fol., Kingston, 1902.
- A., R. B.**, *Roadside planting* [710], 8°, ill., London, Country-life Office, 1930.
- Garden suburbs town-planning and modern architecture* [340], 4°, London, F. Unwin, 1910.
- Hall, William Hammond**, *The influence of parcs and pleasure grounds*. Report of the engineer of the Golden-Gate Park, San Francisco, 1873.
- Howard, Ebenezer**, *Garden cities of to-morrow*, London, 1902.
- Een Duitsche vertaling hiervan door M. Wallroth-Untrilp is getiteld:
- Garten-Staedte in Sicht* (zie onder Duitschland, blz. 128).
- Loudon, J. C.**, *Observation on laying out public squares of London*. In: „Litterary Journal”, 1803.
- , *The suburban gardener and villa companion*, London, 1838.
- Mawson, Thomas H.**, *Civic art*. Studies in town-planning, parks, boulevards and open spaces. Illustrated with 275 drawings and photographs of English and foreign exemples..., London, B. T. Batsford, 1911.
- Report on the Metropolitan Park...*, commission of Boston, 1893.
- Mulford, Turman L. Lloyd**, *Planting on roadside* [546], 8°, ill., Farmers Bulletin no. 1481, U.S. Dept. of Agriculture, 1926.
- Olmsted, Fred. Law.**, *A consideration of the justifying value of a public park*, 8°, Boston, 1881.
- , *Notes on the plan of Franklin Park and related matters*. Eleventh Annual Report of the Commission of the Department of the Park, 8°, Boston, 1886.
- Olmsted, Fred. Law. and J. C.**, *The projected park and parkways on the southside of Buffalo*, 8°, ill., New York and Buffalo, 1888.
- Olmsted, F. W., and Vaux, Calv.**, *Description of a plan for the improvement of Central Park*, 8°, New York, 1858; 2nd ed. enlarged, New York, 1868.
- —, *Plan and report of the South Park of Chicago*, 4°, New York, 1871.
- —, *Preliminary report respecting a public park in Buffalo*. With plan, 8°, Buffalo, 1868.
- —, *General plan and report for the improvement of Niagara reservation*, 8°, New York, 1887.
- The Park International*. An illustrated bi-monthly magazine... Vol. I, no. 1, July, 1920.
- Een mooi tijdschrift, vooral wat betreft openbare parken.
- Rauch, John H.**, *Public parks with special reference to the city of Chicago*, 8°, Chicago, 1869.
- Robinson, W.**, *The parcs and gardens of Paris* [158]. Considered in relation to the wants of other cities and public and private gardens. Being notes on a study of Paris gardens. Ill., London, Mac Millan & Co., 1869; 1878.

In 1883 verscheen er een Fransche uitgave van met 350 illustraties.
Sexby, J. J., *The municipal parks, gardens and open places of London* [234]. Their history and associations, 4°, ill., London, Elliot Stock, 1898.

Town-planning and modern architecture at the Hampstead garden suburb [341], 4°, London, F. Unwin, 1909.

Williams, Mrs. Leslie, *A garden in the suburbs*. With 8 illustrations, 8°.

b. Duitschland

Ook Duitschland bewoog zich vroeg op het gebied van verhooging van het landschappelijk schoon.

In Beieren bestond reeds in 1821 een Deputation für Bauwesen und Landesverschönerung, die een maandblad uitgaf, waarvan het eerste nummer den 27sten Januari van dat jaar verscheen, hetgeen men vermeld vindt in:

Nagel, Heinrich von, *Landesverschönerung und Landesverbesserung* [111].

Beitrag zur Beförderung dieses wichtigen Gegenstandes. Herausgegeben und der Deputation für Bauwesen und Landesverschönerung in Bayern achtungsvoll gewidmet von H. von Nagel, kl. 8°, München, Jos. A. Fiederlen, 1827. De tweede uitgave verscheen in 1831.

Dit boekje is nu, na ruim 100 jaren, nog zeer het doorwerken waard. Het bevat voor onzen tijd nog veel behartigenswaardigs, vooral ook daar in de Wieringermeerpolder zooveel op dit gebied te doen valt, niet met woorden, maar met daden. Het spreekt vanzelf, dat het bij dit eene boek niet bleef, dat gaandeweg de geest wakker werd en men minder onverschillig werd. Doch het is vooral in het laatst van de 19e, begin 20e eeuw, dat er werkelijk een toenemende strooming op dit gebied valt waar te nemen en ook de roep om openbare parken toeneemt, vooral bij dichtbewoonde centra.

Abel, Lothar, *Die Baumpflanzungen in der Stadt und auf dem Lande...*, 8°, ill., Wien, 1882.

Baumeister, R., *Stadt-Erweiterungen in technischer, baupolizeilicher und wirtschaftlicher Beziehung* [170], 8°, Berlin, Ernst u. Kow, 1876.

Voor hen, die met stadsuitbreidingen en wat daar aan vast zit, te maken hebben, zeer lezenswaardig.

Beissner, L., *Der Strassengärtner*. Gründliche Unterweisung zur Auswahl, Zucht und Pflanzung der für Strassen und öffentliche Plätze in Deutschland geeigneten Nutz- und Zierbäume. Mit Abb., Berlin, 1887.

Aanbevelenswaard, nu door het sterven der iepen de vraag gesteld wordt: wat moeten wij nu planten?

Berlepsch, Valendas und Hansere, *Die Gartenstadt Muenchen-Pulock*. Mit Figuren und 22 Tafeln. München, 1910.

Bremerwall. Sammlung Ansichten, Bremen, Chr. Grabau, 1869.

Edelwein, Bern., *Der Stadt-Garten*. Eine vollständige Anleitung sowohl grössere wie auch die kleinsten und schattigsten Räume hinter den Wohnhäusern in angenehme und geschmackvolle Lust-, Blumen-,

- Frucht-, Herbst- und Wintergärten umzuschaffen, 8°, Nordhausen, 1843.
- Gaertner, J.**, *Ueber den Mangel des Privat-Wohnhauses in Staedten*, sowohl in baulicher Beschaffenheit als der zweckmässigen Einrichtung der Wohnungen. Mit einer Antwort über die Verbindung der Baukunst und der Gartenkunst für Freunde und Verbesserer des städtlichen Grundstückes. Mit 7 lith. Tafeln, 8°, Hamburg, Meisner, 1837.
- Gartenkunstbestrebungen auf sozialem Gebiete* [164]. Drei Vorträge gehalten auf der Hauptversammlung der deutschen Gesellschaft für Gartenkunst in Nürnberg 18–23 Aug. 1906, 8°, Würzburg, H. Stürtz, 1907.
- Hoffmann, Aug.**, *Hygienische und soziale Betaetigung deutscher Staedte auf dem Gebiete des Gartenbaues*. Mit Abb. und Plänen. Roy. 8°, Düsseldorf, Aug. Bosel, 1914.
- Howard, Ebenezer**, *Gaertenstaedte in Sicht* [99]. Ins Deutsche übertragen von Maria Wallroth-Untrilp mit Begleitwort von Fr. Oppenheim und Anhang von Bernh. Kampfmeyer, Jena, Eug. Diedrichs, 1907.
- Jaeger, Herm.**, *Reichenau, oder Gedanken über Landesverschönerung*. Eine Erzählung, 2e Aufl., 8°, Leipzig, Weber, 1851.
- Koch, Hugo**, *Gartenkunst im Staedtebau* [788]. Mit 226 Abb., 4°, Berlin, Ernst Wasmuth, 1914; 2e verm. Ausg. 1921.
Een boek, belangwekkend voor stedeboouwkundigen.
- Kolb, Max.**, *Der neue Stadtpark in Kempten* [12], 12°, ill., Kempten, 1894.
- Kowalleck**, *Plan vom Stadtwald zu Koeln am Rhein*, Köln a.R., Paul Neubuer, 1887.
- Nebbien, C. H.**, *Freia oder Geist der Landschaftsbildnerie* [204]. Ein Bildungswerk für nationalen Wohlstand oder höchste Schönheit der Genüsse. In zwanglosen Hefte. Heft I mit Kupf., gr. 8°, Weimar, 1822.
Een zwaarwichtig, filosofisch getint, boekje.
- Rose, L. W.**, *Unsere Vaterstadt in Wort und Bild und der Bremerwall*, Bremen, 1863.
- Schuderhoff, Jonathan**, *Fuer Landesverschönerung*, 8°, Allenburg, 1825.
- Schultze Naumburg, P.**, *Gaerten* [94]. Kultur-Arbeiten, Bd II. Mit 170 Abb., kl. 4°, München, Georg D. W. Callway, 1904.
(Dit deeltje bevat ook Bd IIb, 1904, met 100 afbeeldingen.)
- , *Staedtebau* [95]. Kultur-Arbeiten, Bd IV. Mit 288 Abb., kl. 4°. Herausgegeben von Kunstwart, München, Georg D. W. Callway, 1906.
- , *Die Gestaltung der Landschaft durch den Menschen* [558]. Kultur-Arbeiten, Bd. I, 2 Th., ill., 4°, 3e Aufl., München, Georg D. W. Callway, 1928.
Een met vele illustraties verlucht boekje, geschreven om te doen uitkomen, welken invloed de mensch en zijn bedrijf op het landschap hebben, hetgeen dikwijls over het hoofd gezien wordt, doordat het materialisme den boventoon voert. Gemeentebesturen mogen dit onderwerp wel eens wat meer overdenken.
- , *Gaerten*. Neue Bilder zu Kultur-Arbeiten, Bd. 2, München, Georg D. W. Callway, 1906.

- Der Staedtebau* [693]. Monatsheft für die künstlerische Ausgestaltung der Städte nach ihren wirthschaftlichen, gesundheitlichen und sozialen Grundsätzen. Begründet von Goecke und Com. Sitte. Fol., Jahrg. 1905–1906–1907 in portefeuille, Berlin-Wien, Ernst Wasmuth.
- Entwerfe fuer den Volksgarten zu Koeln am Rhein* [659]. Wettgewerb für Volksgärten. Aus Möllers „Deutsche Gärtnerzeitung“, 1887.
- Zobel, Victor**, *Buergerliche Hausbaukunst*, München, G. D. W. Callwey, z.j. (1905?).
- Het laatste hoofdstuk hiervan behandelt „Der Garten“.

c. Nederland

Ook in ons land ontwaakt er de laatste jaren weder een zekere drang naar natuurschoon, in navolging van hetgeen er in het buitenland geschiedde. Er komt na een tijd van rust weer gevoel voor het natuur- en landschapsschoon, waarschijnlijk ook als gevolg van en in verband met de uitbreiding der steden en dorpen, waardoor veel van het landschappelijk schoon verloren is gegaan. Ook de roep om parken bij de steden als compensatie voor het verlies aan natuurschoon laat zich sterk hooren.

Tal van dagblad-artikelen zagen hierover het licht en het is interessant deze te vermelden.

- Bergh, J. A. de**, *Haagsche penkrussen* [2]. Hierbij o.a. een beschrijving van het zgn. Belgische Park aan het kanaal tusschen Den Haag en Scheveningen, ontwerp Leon. A. Springer, 15 Dec. 1883.
- Bouwkunst in Nederland* [655]. 3e jaarlijksch bijvoegsel van het Alg. Handelsblad, gewijd aan de hedendaagsche architectuur, Zondag, 5 April, 1931. Hierin onder anderen:
- Mr. Hudig: De tegenstelling tusschen stad en platteland.
- A. P. Smits: Het Landhuis en de Tuin.
- Dr. J. T. P. Bijhouwer: De Wieringermeerpolder als Woongebied.
- Ir. J. P. Fokker: Villabouw in Nederland.
- J. L. P. Scheffer: Tuinsteden in en buiten Nederland.
- Dr. Jac. P. Thijsse: De steden- en natuurbescherming.
- H. Polak: De brug in het Nederlandsche landschap.
- L. Copijn: Het levend materiaal voor den tuin.
- Bruinwold Riedel, J.**, *Tuinsteden* [165], 8°, ill., Utrecht, J. van Boekhoven, 1906.
- Craandijk, J.**, *Kijkjes in de bezittingen der Binnenlandsche Exploitatie Maatschappij van Onroerende goederen te Haarlem* [303]. Met photographures, 8° obl., Haarlem, H. Kleinman & Co., 1903.
- , Het landgoed „de Hartekamp” onder Heemstede en Bennebroek bij Haarlem [302], 4° obl., Roelof Hübner, 1901 (Niet in den handel).
- Delft, A. J. A. C. van**, *Tilburg als woonstad en nijverheidscentrum* [703], 8°, ill., met afbeeldingen van het Wilhelminapark, z. j.
- Dominicus, J.**, *Cultuur en Parkaanleg op opgespoten terreinen* [686]. Uit: „Onze Tuinen”, 1925.

- Villapark Duinhust te Bloemendaal-Santpoort* [298]. Ontworpen door J. Stom en L. A. Springer, Haarlem, 1905.
- Feith, Jan**, *Ons gouden Vondelpark* [227]. Aanteekeningen verzameld door den schrijver op uitnoodiging van het bestuur van het Amsterdamsch Vondelpark bij gelegenheid der herdenking van het 50-jarig bestaan, April 1914, 8°, ill., Amsterdam, J. van Campen.
- Gewestelijk Plan. Rapport over de wettelijke regeling van het...* [707]. Alphen a. d. Rijn, Samson, 1925.
- Gids voor Heemstede en Bennebroek* [726], 8°, 1925.
- Gon, J. Denier v. d.**, *Onze Plantsoenen* [578]. Overdruk uit: „Utrechtsch Dagblad”, 1899.
- , *De Maliebaan te Utrecht* [580]. Overdruk uit: „Utrechtsch Dagblad”, 11 Aug. 1918.
- , *De regelmatige en de landschappelijke richting in de tuinkunst* [687] in: „Onze Tuinen”, 21 Dec. 1923 e.v.
- Granpré Molière, M. J.**, *De moderne bouwkunst en hare beloften* [533]. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar aan de Technische Hoogeschool te Delft, 8°, Delft, J. Waltman Jr., 1924.
- Guermontprez, G. C.**, *Het nieuwe Raadhuis te Helmond* [356]. Overdruk uit: „Technisch Gemeentebld”, Jan. 1923.
Het raadhuis was voordien het feudale Kasteel van Helmond en is door den architect J. W. Hanrath tot raadhuis ingericht, het omgevende gedeelte van het oude slotpark tot openbare wandelplaats veranderd door Leon. A. Springer (zie beneden onder Helmond).
- Hartog Heys van Zouteveen, H. F.**, *Grundlegende Ideen auf dem Gebiete des Städtebaues von Gross-Berlin* [626], 8°, Wageningen, H. Veenman & Zonen, 1911.
Het is een memorie van toelichting op een prijsvraag-beantwoording, ingezonden in 1910.
- , *Het verband tusschen landschappelijke tuinkunst en stedenbouw* [606]. Auto-referaat na een lezing in 1927.
- Heimans, E. en Thijsse, Jac. P.**, *In het Vondelpark* [226], 8°, ill., Amsterdam, W. Versluys, 1901.
- Helmond, Officieele opening van het Kasteel-Raadhuis te . . .* [583]. Verschillende toen gehouden redevoeringen, April 1923.
- Klynen, M. Ph. J., Granpré Molière M. J. en Verhagen, P.**, *Een plan voor de Kralingsche bosschen* [499]. Met foto van het plan, 8° obl., Rotterdam, z.j.
Dit is het eerste der vele door deze heeren voor die bosschen gemaakte ontwerpen, welke ten slotte tot geen resultaat hebben geleid.
- Koster, Ant. en Copijn, H.**, *Rapport aan de Vereeniging Almaria te Alkmaar*, betreffende aanleg, groei en onderhoud van „den Hout” en de verschillende plantsoenen. Fol. obl., 1898.
- —, *Antwoord op de gemaakte opmerkingen naar aanleiding van hun Rapport aan de Vereeniging Almaria*. Fol. obl., Januari, 1899.
Het Tuindorp „Het Lansink” te Hengelo (O.) [169].

- Dit dorp is voor het grootste deel ontworpen door de architecten Karel Muller en L. A. Springer.
- Mulock Houwer, J. A.**, *Het Stadspark te Groningen* [615]. Overdruk uit de „Groningsche Volksalmanak” voor 1931.
- , *Nog eens het Stadspark* [506]. Overdruk uit: „Prov. Groninger Courant”, 14 Mei 1910.
- Voordrachten over behoud en uitbreiding van Natuurschoon en Landschapschoon* [657] gehouden te Delft, 16, 17 en 18 April 1931. Uitg. Delftsche Hoogeschool, Oct. 1931.
- Villapark der N.V. „De Veluwe” te Nunspeet* [297]. Ontworpen door Leon. A. Springer, 1903.
- N.V. „De Veluwe”, haar Villaparken en hare terreinen* [695]. Overdruk uit „Schoon Nederland”, z.j.
- Villapark der N.V. „De Veluwe”* [705] uit: Gids voor Nunspeet. Geïll. uitgave N.V. „De Veluwe”, 1911.
- Het Park van Oud-Wassenaar als villapark* [295], 4° obl., uitgave N.V. Maatsch. tot Expl. van het Park Oud-Wassenaar, z. j.
- Ramaer, H.**, *Landbouw en Schoonheid* [652]. Overdruk uit: „Landbouwkundig Tijdschrift”, Dec. 1931.
- Rapport over de Amsterdamsche Parken en Plantsoenen* [445]. Uitgebracht door eene Commissie uit de Amsterdamsche Woningraad, Amsterdam, J. A. de Bussy, 1909.
- In deze commissie zat geen enkele deskundige op het gebied der tuinkunst en de conclusie is natuurlijk dienovereenkomstig.
- Rapport prijsvraag voor het ontwerpen van een Tuinstadwijk* [311], 4° obl., 1915.
- Springer, Leon. A.**, *De Landschapstuinkunst en Nederland's natuurschoon* [435]. Overdruk uit: „Onze Tuinen”, 1924.
- Verslag Internationaal Stedebouwkundig Congres te Amsterdam* [321]. Praeadviezen, Deel I, 1924.
- Conférence Internationale de l'Aménagement des Villes à Amsterdam* [559]. Verslag Internationaal Stedebouwkundig Congres te Amsterdam, Deel II, 1924.
- Talsma, J. J.**, *De bescherming van het landschap* [749]. Overdruk uit het blad „Gemeentebestuur”, Januari 1933.
- Ven, D. J. van der**, *De Vughtsche badplaats „De IJzeren Man”* [702] met reproducties van foto's van P. M. G. M. van Haaren, G. Evelink, Busgers, P. de Geest en D. J. de Jongh, Utrecht, Electr. Drukkerij Bosch & Zn., z. j.
- Volkspark, Het... te Rijssen* [296]. Geopend 20 Dec. 1919.
- Dit park werd voor rekening van de H.H. ter Horst, fabrikanten, te Rijssen aangelegd en aan de gemeente geschonken.
- Vuuren, L. van**, *Een Nationaal Park in Nederland* [761], 8°, ill., Utrecht, Kemink & Zoon, N.V., 1933.
- Wolbers, J., Bispinck, Ign. en Beckhoff, H.**, *Mooi Bloemendaal* [769]. Uitgave der Vereeniging Bloemendaals Bloei, onder redactie van J. Wolbers, architect, met medewerking van Ignatius Bispinck.

Photo-opnamen van H. Beekhoff met enkelvoudige onderschriften.
14 Photo's in folio band, zonder tekst, Haarlem, Joh. Enschedé & Zoon, 1912.

Belangrijk voor de villa's en hunne omgeving onder de gemeente Bloemendaal.

d. Frankrijk

Alphand, A., *Les promenades de Paris* [397]. Histoire, description, embellissement des Bois de Boulogne, de Vincennes, parcs, squares, boulevards, etc. Gr. fol., Paris Rotschild, 1867-1868. Vol. I texte et 487 gravures en bois, Vol. II 80 gravures en acier et 23 chromolitho-gravures.

Een hoogst belangrijk werk ter bestudeering van de kosten van aanleg en onderhoud der Parijsche parken uit die dagen. Jammer, dat het formaat zoo onhandig is voor studieboek.

Benoit-Levy, Georges, *Le Cité-Jardin* [319]. Avec préface par Ch. Gide, 8°, ill., Paris, Henry Joure, 1904.

—, *Cité-Jardins d'Amérique* [320]. Avec préface de Em. Cheysson, 8°, ill., Paris, Henry Joure, 1905.

Boué, Mme Germaine, *Les squares de Paris* [121]. Les Champs-Elysées et l'Arc de Triomphe. Avec une planche de l'Arc de Triomphe, 8°, Paris, 1865.

Behandelt de geschiedenis van dit park.

Breuil, A. du, *Manuel d'arboriculture des ingénieurs* [622], 8°, ill., Paris, Victor Masson, 1865.

Bulls, Ch., *Esthétique des villes*, Bruxelles, 1894.

Espaces libres et jardins publics [565]. Bulletin de l'association technique, avril 1911.

Hénard, *Les jardins et les squares de Paris*, Paris, 1911.

Honoré, F., *Les Cités-Jardins des cheminots du nord* [647], in l'Illustration, 1923.

Joly, Ch., *Note sur le Parc de la Liberté à Lisbonne* [457]. Avec illustrations, 6 planches, plan et figures, 8°, Paris, George Chamberst, 1888.

Dit boekje is een verklaring van een ontwerp als antwoord op een prijsvraag, uitgeschreven door het bestuur der stad Lissabon, welk ontwerp, naar ik meen, nooit is uitgevoerd. Althans in 1911, toen ik Lissabon bezocht, was er niets van te zien.

Normand Fils, *Paris moderne* ou choix de maisons construites dans les nouveaux quartiers de la capitale et dans les environs, 3 Vol., fol., Liège, D. Avance & Co., z.j.

Deel I, pl. 29, 36, 94; Dl. II, pl. 21, 29 (tuinen in regelmatigen stijl); Dl. III, pl. 2, 6, 15, 24, 31, 35, 46, 55, 69, 81, 84, 106, 115 (gemengde stijl), Château, H. Martin.

Een zeer interessant werk.

Vaillot, Léandre, *L'Avenir de Paris* [651]. In: l'Illustration, avril 1927.

XIII. BEGRAAFPLAATSSEN

- Beil, A.**, *Der neue Friedhof zu Frankfurt am Main* [377] nebst allen darauf Bezug habenden amtlichen Verordnungen und Zeichnungen. Qu. fol. obl., Frankfurt a. M., C. Naumann, 1829.
- Correvon, H.**, *Nos cimetières*. Publié par les soins de la commission d'art public. En vente chez l'auteur, Genève, z.j.
- Friedhof Duesseldorf** [141]. Concurrentz-Pläne zur Anlage eines parkartigen Friedhofes in Düsseldorf nebst Erläuterungen zu den Concurrentz-Plänen, 8°, Atlas fol. obl., Düsseldorf, Konenbergs Buchhandlung, 1883. Een der ontwerpen is van H. Copijn te Groenekan bij Utrecht.
- Friedhof zu Ohlsdorf Hamburg** [9]. Plan und 9 Ansichten, 10°, Hamburg, C. Boysen, 1895.
- Hannig, Georg**, *Der Friedhof und seine Kunst*. Zeitgemässe Betrachtungen über die Ausgestaltung unserer Friedhöfe. Mit 142 Abbildungen, z. j.
- Hempelmann, J.**, *Friedhofsguertnerci*, Berlin, 1927.
- Hirzel, Stephan**, *Grab und Friedhof der Gegenwart*. Im Auftrag des Reichsausschusses für Friedhof und Denkmal unter Mitarbeit bekannter Fachleute. Mit 115 Abbildungen, 4°, München, G. D. W. Callwey, 1927.
- Jung, H. M. und Ibach, J.**, *Der Friedhof zu Köln-Melaten*. Mit 25 Ansichten und 2 Plänen. Köln a. Rh., Kölner Verlagsanstalt, 1898.
- Merz, H.**, *Der evangelische Kirchhof und sein Schmuck*. Besonderer Abdruck aus dem christlichen Kunstblatt, 2e Aufl., 8°, Stuttgart, J. T. Steinkopf, 1885.
- Beschrijving der begraafplaats Nieuw Eyk en Duinen aan den Loosduinschen weg* [577], Den Haag, z.j.
- Pietzner, Hans**, *Landschaftliche Friedhoeje* [161], ihre Anlage, Verwaltung und Unterhaltung. Mit Abbildungen, 8°, Leipzig, Carl Scholtze, 1904.
- Robinson, W.**, *God's acre beautiful* [154], or the cemetery of the future, 3d edition, 8°, London, John Murray, 1883.

XIV. ARBORETA, BOTANISCHE TUINEN
EN ANDERE WETENSCHAPPELIJKE INRICHTINGEN

- Baas Becking, Louise H.**, *De Verzameling Houtgewassen* [522], hare ontwikkeling tot Arboretum en de moderne eischen voor de inrichting hiervan. Overdruk uit: „Meded. v. d. Rijks Hoogere Land-, Tuinen Boschbouwschool”, Dl. XIII, Afl. 2, 1917.
- Bartram, John**, *Bartonia* [765]. Proceedings of the Philadelphia Botanical Club. Special issue. An account of the 200th Anniversary of the first botanical garden in the American Colonies. Published by the Club Academy of Natural Sciences, 1931.

- Bitter, H.**, *De Hortus Medicus of Kruidtuin van het Collegium medicopharmaceuticum Haarlem* [778], 8°, Haarlem, Erven Bohn, 1914.
- Blume, J. und Jaenicke, H.**, *Promenade und Nizza in Frankfurt am Main* [7]. Botanischer Führer durch die städtische Anlage in Frankfurt a. M. mit 7 Planskizzen, kl. 8°, Frankfurt a. M., 1892.
- Boitard, De Diergaarde te Parijs [773]. Voorafgegaan door een geschiedkundige en pittoresque beschrijving van den Plantentuin door J. Janin. Uit het Fransch vertaald, Amsterdam, Elix & Co., 1815.
Bevat o.a. een plattegrond van den plantentuin.**
- Buysens, Jules**, *Projet d'un jardin zoologique à Bruxelles* [329]. Extrait du Journal de l'Exposition universelle et internationale de Bruxelles, 1910.
- Castro, Aug. Mend. Sim. de**, *Guia historico de viajante no Bussaco com estampe aum mappé* [608], 4e ed., 8°, ill., Coimbra, Impresse de universidade, 1908.
- Chambers, W.**, *Plans, elevations, sections and perspective views of the gardens and buildings at Kew in Surrey*, London, 1763; 1765.
- Echtermeyer, Th.**, *Die koenigl. Gaertner-Lehranstalt am Wildpark bei Potsdam* [214]. Festschrift zur Erinnerung an das 75-jähriges Bestehen, 4°, ill., Berlin, Paul Parey, 1899.
- Eykman, J. F.**, *Een bezoek aan 's Lands Plantentuin te Buitenzorg* [130]. Met plattegrond en 2 afbeeldingen microscopische preparaten, 's-Gravenhage, Gebr. v. Cleef, 1887.
- Fitzinger, Versuch einer Geschichte der Menagerien des oesterreichischen kaiserlichen Hofes**. Mit besonderer Berücksichtigung der Menagerie zu Schönbrunn, Wien, 1853.
- Geitner, G.**, *Der Thiergarten in Berlin*, Berlin, Paul Parey, 188?.
- Goepfert, H. R.**, *Der koeniglich botanische Garten der Universität Breslau*. Mit 1 Tafel, 8°, Breslau, 1830; 2e ed., Görlitz, Heyn, 1857.
- Groenendael, Arboretum de... Catalogus...** Met plattegrond, Bruxelles, F. de Berggenhoudt, 1917.
- Hartweg, Hortus Carlsruhanus, oder Verzeichniss sämmtlicher Gewächse...**, nebst dem Geschichtlichen der botanischen und Lustgärten von 1530 bis 1825, und einem Situationsplan von sämmtlichen Gewächshäusern, gr. 8°, Mannheim, Bensheim, Karlsruhe, 1825.
- Hill, John**, *An idea of a botanical garden in England*, 1758.
- Hochstetter, W.**, *Wegweiser durch den botanischen Garten der Universität Tübingen*. Mit einem kolorirten Situationsplan, 16°, Tübingen, Rehder, 1860.
- Hulle, H. J. van**, *Déplacement du jardin botanique de l'Université de Gand à établir au centre du Parc des Glacis...* [131], 8°, Gand, Adr. Hoste, 1881.
- , *Le jardin botanique de l'Université de Gand*. Opportunité de son déplacement, Gand, 1871; 1873.
- , *La mission des jardins botaniques in: „Bulletin du Congrès international de Botanique et d'Horticulture à Amsterdam 1865"*, 8°, Rotterdam, S. Mostert & Zn., 1866.

- Jacobson, J. C. et Rothe, T.**, *Description des serres du jardin botanique de l'Université de Copenhague* [386], avec l'explication du plan du jardin, tel qu'il a été arrêté et exécuté en 1871–1874. Gr. fol., Copenhague, Thiele, 1879.
- Jahn, C. L.**, *Die Holzgewächse des Friedrichshains bei Berlin* [11]...; ein Wegweiser für Lehrer und Schüler. Mit einem Plan des Friedrichshains, Berlin, Julius Springer, 1864.
- Juehlke, F.**, *Die kgl. Landesbaumschule und Gaertnerlehranstalt zu Potsdam*. Mit 12 Tafeln, gr. 8°, Berlin, 1872.
- Klatt, F. W.**, *Norddeutsche Anlagenflora*; oder, Anleitung zur schnellen Bestimmung der in den öffentlichen Anlagen sowie in den gewöhnlichen Lustgärten vorkommenden Zierbäume und Ziersträucher. Mit 30 Tafeln, 10°, Hamburg, 1865.
- Koch, C.**, *Die botanischen Gärten* [5]. Ein Wort zur Zeit, 8°, Berlin, Riegel, 1860.
- Kronfeld, E. M.**, *Hunderdünzig Jahre Schoenbrunner Thiergarten 1752–1902*, Wien, 1902.
- Martius, Carl Fr. Ph. von**, *Wegweiser fuer die Besucher des königl. botanischen Gartens in München*, nebst einem Verzeichnisse der in demselben vorhandenen Pflanzengattungen. Mit 1 Tafel, 8°, München, 1852.
- Morand, Hub.**, *L'Exposition des peintres de jardins à Bagatelles* [633]. In: „l'illustration“, 30 juin 1928.
- Morren, Ed.**, *L'Institut botanique de l'Université de Liège* [202], 8°, ill., in: „Belgique horticole“, 1887.
- Natura Artis Magistra*, 50-jarig bestaan van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap,, *opgericht in 1838* [623]. Met bijlagen, 8°, ill., Amsterdam, Portielje, 1916.
- Palmengarten. Fuehrer durch den... in Frankfurt am Main* [284], z.j.
- Potonié, H.**, *Die pflanzengeographische Anlage im kgl. botanischen Garten zu Berlin* [124]. Mit Abbildungen und Plan, 8°, Berlin, 1890. Sonderabdruck Allgemein verständl. Naturwiss. Abh., Heft 13.
- Proskau. Nachrichten über das königl. preuss. pomologische Institut zu...* [126]. Mit Abbildungen, Proskau, Jos. Wolff, 1903.
- Schenk, J. A.**, *Der botanische Garten der Universität zu Würzburg*, 8°, Würzburg, 1860.
- Schrader, H. A.**, *Gegenwartiger Zustand des botanischen Gartens zu Göttingen* nebst einem Grundriss desselben und das System und Verzeichniss aller in ihm befindlichen Gewächse, Göttingen, Dietrich, 1805.
- Schweigger, Aug. F.**, *Nachrichten ueber den botanischen Garten zu Königsberg*. Mit 2 Kupf., gr. 8°, Königsberg, Nicolovius, 1819.
- Siebert, Aug.**, *Der Palmengarten zu Frankfurt am Main* [84]. Mit 12 Tafeln, einem Grundplan und Textabbildungen, gr. 4°, Berlin, Paul Parey, 1895.
- Springer, Leon. A.**, *De Rijks Tuinbouwschool te Wageningen* [205]. Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw“, 1896, Groningen, J. Wolters.

- Suringar, J. Valckenier**, *Het Arboretum der Rijks Hoogere Land-, Tuinen en Boschbouwschool te Wageningen* [483], gr. 8°, ill., Wageningen, H. Veenman, 1910. (Overdruk uit: „Meded. der R.H.L.T. en B. School, Dl. III.)
- , *Gids van het Arboretum der Landbouwhoogeschool te Wageningen* [485]. Met plattegrond, 2e druk, Wageningen, H. Veenman, 1920. De eerste druk verscheen in 1918.
- , *De Arboreta van Tervueren en Groenendael* [486]. Overdruk uit: „Tijdschrift der Ned. Heidemaatschappij”, Afl. 11, 1926.
- Usteri, A. und Schroeter, C.**, *Fuehrer durch die Quaianlagen in Zürich* [114]. Nebst 2 Anhänge: 1. E. Kunzli; 2. H. Badoux. Mit Plänen, Zürich, 1898.
- Walsem, G. C.**, *Iets over den aanleg van afdeelingstuinen in Krankzinnigen-gestichten* [503]. Overdruk uit: „Het Ziekenhuis”, 1910, Amsterdam, F. van Rossem.
- Wigman, A. B.**, *Het Landgoed „Oranje Nassau's Oord”*, 8°, ill., Wageningen, Wag. Boek- en Handelsdrukkerij, 1933.
- Witkamp, P. H.**, *Natura Artis Magistra 1838-1888* [353]. Overdruk uit: „Eigen Haard”, Haarlem, Tjeenk Willink, 1888.
- Witte, H.**, *'s Rijks Academietuin te Leiden* [317]. Overdruk uit: „Eigen Haard”, Haarlem, Tjeenk Willink, 1887.

XV. TENTOONSTELLINGEN

- Nationale Bloemententoonstelling te Haarlem 1910 in woord en beeld* [474]. 75 lichtdrukken, fol. obl., Haarlem, Emrik & Binger, 1910.
- Exposition internationale des arts décoratifs et industriels modernes à Paris* [628]. Ill. in: „l'Illustration”, 25 avril 1925.
- Exposition coloniale de Paris 1931* [714]. In: „l'Illustration”, 23 mai 1931.
- Francis, Dav. R.**, *Universal Exposition of 1904* [607]. With illustrations and plates. Fol., St. Louis, U.S.A.
- Graeve, Th. de**, *Floralies gantoise 1923* [490]. Ed. et impressions de..., Gand.
- Jacques, Hub.**, *L'Exposition coloniale de 1931* [650]. In: „l'Illustration”, 1931.

XVI. SCHOOLTUINEN

- Jahn, C. L.**, *Der Schulgarten*. Beschreibung der im Schulgarten des Humboltshains der Stadt Berlin für Schulzwecke angebauten Pflanzen, nebst einem Vorwort über Bedeutung und Einrichtung von Schulgärten. Mit einem Plan, 1883.
- Langauer, Franz**, *Der Schulgarten* [198]. Anleitung zur Einrichtung, Pflege und pädagogischen Verwertung desselben. Mit 6 Plänen und 7 Textfiguren, 8°, Wien, G. Paul Faesy, 1885.
- Der Schulgarten; Plaene mit erläuterendem Text* [125]. Preisgekrönte Arbeiten, herausgegeben vom Schweizerischen Landwirtschaftlichen Verein. Mit 4 Plänen in Farbendruck, 8°, Zürich, Hofen und Ringer, z.j., ca 1880.

XVII. DOOLHOVEN

- Goes, Anth. Jansz. van der**, *'t Doolhof te Versailles* [105], bestaande in XLI keurelijke verbeeldingen van alle de uitmuntende fonteinen van het zelve doolhof...., Amsterdam, 1722, (zie blz. 31).
- Irrgarten* [545]. Ausschnitt aus Krünitz' „Oeconomische Encyclopaedie“, kl. 8°, ill.
- Dit aardige gedeelte der encyclopaedie bevat vele afbeeldingen van verschillende doolhoven, o.a. te Versailles.
- Massmann, H. F.**, *Wunderkreis und Irrgarten* [458]. Mit 2 Tafeln, Quedlenburg und Leipzig, 1844.
- Meyer, Jr., D. C.**, *Het Doolhof van Amsterdam* [223]. Overdruk uit: „Oud Holland“, ca 1885.
- Springer, Leon. A.**, *Doolhoven of Labyrinthen* [570]. Verhandeling in „Onze Tuinen“, 1921, geïllustreerd.

XVIII. TUINSIERADEN

- Abel, Loth.**, *Gartenarchitecturen* [350]. Mit 198 Illustrationen nach Handzeichnungen des Verfassers, Wien, 1876.
- Baumgaertner, F. G.**, *Neue Gartenbaukunst oder Sammlung neuer Ideen zur Verzierung des Parks und Gartens* [755]. Mit deutschem und französischem Text. 6 Lief. mit 48 Kupf., Leipzig, Baumgärtnerische Buchhandlung, 1818–1824.
- Blaetter zur Anlage und Verschönerung von landlichen Gebäuden und Gärten*. 2 Lief. mit 8 Vign. und 16 Steintafeln. Kl. fol., Lisse, Günther, 1838–1839.
- Bouchard-Huzard, Louis**, *Traité des constructions rurales*, 2 Vol., 4°, ill., Paris, 1858; 2e éd. augm., Paris, 1870.
- Boussard, L.**, *Constructions et décorations pour jardins* [362]. Kiosques, Oranjeriers, Volières, Abris divers. Fol., Paris, Vve. A. Morel & Co., 1879–1881.

- Een werk met zeer mooie gravures.
- Brière, Gaston**, *Le Parc de Versailles*. Sculptures décoratives. 100 planches reproduites par l'héliogravure, gr. fol., Bruxelles, Komant & Co., 1910.
- , *Designs of chinese buildings, furnitures, dresses, machines and utensils* engraved from the original drawings in China; to which is annexed a description of their temples, homes and gardens..., gr. fol., London, 1757.
- Chambers, W.**, *Traité des édifices, meubles, habits, machines et ustensiles des Chinois*; compris une description de leur temples, maisons, jardins, etc. Traduction de l'anglois. Avec 20 gravures, 4°, Paris, Le Rouge, 1776.
- Collection des nouveaux bâtiments pour la décoration des grands jardins de campagne, composé...* Avec 44 planches, gr. fol., Leipzig, Voss, 1802.
- Downing, A. J.**, *Cottage residences or a series of designs for rural cottages and cottage villas and their gardens*, 1842.
- Elison, Thom.**, *Décorations pour parcs et jardins* ou dessins pour portes de jardins et portiques, niches, temples, bains, maisons de plaisance, galleries, façades, ruines et murs en espalier. Avec 35 planches, 4°, Leipzig, z.j. (ca 1790).
- , *Garten-Parkverzierungen oder Zeichnungen zu Gartenthüren...* Mit 55 Kupf., 4°, Leipzig, 1808.
- Embellissements des jardins, ou Collection de gravures...*, 2 Vol., fol., Leipzig, H. Frische, 1812.
- Graeb, C.**, *Vorlegeblätter zum Architectur-Zeichnen* [484]. Liefg. 1, Potsdam in 1853, Potsdam, Ferd. Riegel, 1854.
- Gruener, L.**, *Decorations of the garden pavillons in the grounds of Buckingham Palace*. With introduction by Jameson, 16 plates, fol., London, 1846.
- Grundling, P.**, *Neue Gartenarchitecturen*. Praktische Motive zu Garten-Park Eingängen, Türen, Einfriedungen, u.s.w. nebst 2 Lageplänen zu Garten- und Parkanlagen. Mit 24 Tafeln und 134 Figuren in Mappe, 1900.
- Halfpenny, W. J.**, *Rural architecture in the chinese taste*, 8°, 1755.
- Halfpenny, W. and H.**, *The country gentleman's pocket companion and builders assistant for rural decorative architecture*. Contains 32 new designs, plans and elevations of alcoves, temples, summerhouses, lodges, grottes, etc. With 25 plates, London, 1753.
- Hensemman, C.**, *Abbildungen geschmackvoller Gartenverzierungen*, enthaltend Pavillons, Gartenhäuser, Lauben, Ruhesitzen, Grotten, chinesische Schirmen... Mit 42 lith. Tafeln, 4°, Quedlenburg, Bosse, 1835.
- Humphreys, Phebe Westcott**, *The practical book of Garden architecture...* with 125 illustrations from photographs by S. Walther Humphreys, 8°, London and Philadelphia, J. B. Lippencott Comp., 1914.
- Issel, H.**, *Der Baumeister auf dem Lande...* IX Samml. Gartenbaulichkeiten, als Gärtenhäuser und Laubegänge, Gitter, u.s.w., 4°, Leipzig, 1896.
- Klinsky, Joh. Gottl.**, *Geschmackvolle Darstellung zu Verschoenerung der*

- Gärten und öffentlichen Plätze*, in 35 Kupfern von Gebäuden, Tempeln, Denkmälern, Brücken, etc. nebst Text, Leipzig, Voss, 1799.
- , *Versuche über die harmonischen Gebäude zu den Landschaften*. Mit 5 kolor. Kupf., fol., Pirna, 1799; 2e Aufl., Leipzig, 1802.
- London, J. C.**, *Encyclopaedia of cottage, farm and villa architecture and furniture...* [150], 8°, ill, London, Longmans, Orme, Brown & Green, 1839.
- Deel III handelt voornamelijk over villa's en tuinen.
- Magazin von Gaerten und Landschaften*, bestehend aus einer grossen Anzahl illustrirten und ausgeschnittenen Theile, als Lusthäuser, Kirchen, Ruinen, Tempel, Hütten, Berge, die man auf einem dazu eingerichteten Plane anbringen und wodurch man unzählige Gärten und Lustparthien zusammenstellen kann, Wien, Müller, 1828.
- Menzel, C. A.**, *Magazin von architectonischen Entwürfen zur Verschoenerung der Gärten*, 2 Hefte, fol., Berlin, Witlich, 1825–1829.
- Dit werk verscheen ook onder den titel: *Neues Ideen Magazin*.
- Middleton, C.**, *Modell- und Reisebuch fuer Zimmerleute und Tischler*, enthaltend Thüre, Brücken, Balcone, Garteneinrichtungen aller Art, Garten-geländer, u.s.w. nach dem neuesten englischen Geschmack der Gärten, 8 Hefte mit 10 Kupfern, 8°, Leipzig, Baumgärtner, 1818–1829.
- Morris, R.**, *Architecture improved in a collection of modern elegant and useful designs from slight and graceful recesses, lodges and other decorations in Parks, Gardens, Woods and Forests*. With 16 images in the text of Inigo Jones, 8°, 50 pl., London, Kent, 1757.
- Neue Gartenkunst*, oder Sammlung zur Verzierung des Parkes und Gartens, 1821.
- Over, Ch.**, *Ornamental architecture in the gothic, chinese and modern taste*. New designs of Garden-parks, Forests, etc. with 54 plates, London, 1750.
- Parkyn, G. J.**, *Six designs for improving and embellishing grounds*. With sections and explanations, fol., ill., London, 1793.
- Papworth, J. B.**, *Rural residences*. A series of designs for cottages and small villas interspersed with some observations on landscape gardening, 8°, ill., London, 1818; 1832; 3d ed. enlarged by J. W. and W. Papworth, London, 1849.
- , *Hints on ornamental gardens* [261], consisting of a series of designs for gardenbuildings useful and decorative... With coloured illustrations, gr. 4°, London, R. Ackermann, 1823.
- Repton, H., J. A. and G. S.**, *Designs for the pavillon at Brighton*, humbly inscribed to his Royal Highness the Prince of Wales, 1808.
- Rockstroh, H., Bockmann, C. G. und Günther, O.**, *Der Architect im Kleinen*; oder, Zeichnungen von einzelnen Gegenständen an und in Gebäuden und Gärten, 3 Hefte, 8°, mit Kupf., Leipzig, Baumgärtner, 1818.
- Soane, J.**, *Designs in architecture*, consisting of plans, elevations and sections for temples, bath cassines, pavillons, gardenseats, etc. en-

- graved on 38 copper-plates, London, 1797.
- Sonntag, Ed.**, *Entwürfe zu architectonischen Gartenverzierungen*, gr. fol., Leipzig, Romberg, 1857.
Van dit werk bestaat ook een Fransche uitgave onder den titel: *Projets des décorations...*
- Springer, Leon. A.**, *Bruggen in parken* [591]. Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw”, 1896, 8°, met gekleurde plaat.
- Steur, J. A. G. A. van der**, *Bouwwerken in park, tuin en landschap* [582]. Voordracht gehouden te Wageningen, 1929.
- The new Vitruvius Britannicus*, consisting of plans and elevations of modern buildings. With 142 plates. 2 Vol., London, 1808.
- Vesly, Leon. de**, *L'architecture pittoresque du XIXme siècle*. Recueil de villa's, Pavillons, Ecuries, Kiosques, Volières, Parcs et Jardins, Paris, 1877.
- Vorlage fuer Gaertnerisches Bauwesen...* 2 Sammlungen in 36 Tafeln nebst Text, Leipzig, Carl Scholtze, 1904.
- Walker, Jos. C.**, *Essay on the rise and progress of gardening in Ireland*. Transact. Royal Irish Academy, 4°, Dublin, 1791.
- Weichardt, Carl**, *Motiven zu Gartenarchitecturen* [361]. Entworfen und gezeichnet von Carl Weichardt, 25 Blätter in 3 Bogen mit Details und erklärendem Text, Weimar, Voigt, 1879.
- White, John P.**, *A complete catalogue of garden-furniture and garden-ornament* [752], 4°, London, Xmas, 1906.
Dit boek is eigenlijk een prijscourant, doch uit een geschiedkundig oogpunt belangrijk, omdat het laat zien, hoe men in de 20e eeuw de tuinen versierde.
- Wright, W.**, *Grotesque architecture or rural amusement*, consisting of plans, elevations and sections of huts, retreats, summer and winter hermitages, chinese, gothic and natural grottes, containing 28 new designs, London, 1802; New ed. roy. 8°, with 29 copp. pl., London, 1815.
- Wyne, Justine**, *Altichiero*, avec 29 planches et un grand plan, gravé par Péan, gr. 4°, Padua, 1787.
Beschrijft het landhuis van senator Quirinus.

XIX. TUINROMANTIEK

- Beverly Nichols**, *Langs het tuinpad*. Uit het Engelsch vertaald door Mej. Cl. Bienfait, 8°, ill., Zutphen, W. J. Thieme & Co., 1934.
- Dumas, Léon**, *Le jardin de mon oncle* [590], kl. 8°, Bibliothèque Gilon, Verviers, Pont St. Laurent, 1884.
- Karr, Alphonse**, *Voyage autour de mon jardin* [589], kl. 8°, Paris, Nelson & Calmann-Lévy, z.j.

XX. BOEKEN VOOR EN OVER ONDERWIJS IN TUINKUNST

Dit deel der tuinkunst schijnt tegenwoordig weinig stof meer op te leveren voor het uitgeven van boek- en plaatwerken; in vergelijking althans met hetgeen in de vorige eeuw verscheen, is het zeer weinig. Vooral Duitschland was op dit gebied zeer vruchtbaar; de Duitsche schrijvers schijnen zeer groote voorstanders van „schablonenwerk” te zijn geweest, wat niet voor hunne opvattingen in dezen pleit. Elk terrein toch heeft zijn eigenaardigheden en volgens die bijzondere eigenschappen moet een tuin aangelegd worden.

Wij zullen hier eenige algemeene werken laten volgen, doch er zijn ook boeken verschenen, die meer de gronden aangeven, waarop het onderwijs in de tuinkunst en het teekenen der ontwerpen moet zijn opgebouwd.

Bertram, Max., *Gaertnerisches Planzeichnen* [203]. Leitfaden für dem Unterricht an höheren Gartenlehranstalten und Gartenbauschulen und zum Selbstunterricht für Landschaftsgärtner. Mit 16 Uebungsblättern und 24 ausgeführten Gartenplänen in Mappen, fol., Text 8°, Berlin, Paul Parey, 1891.

Bertram und Kissling, *Gaertnerisches Planzeichnen*. Leitfaden für dem Unterricht an höheren Gartenlehranstalten und Gartenbauschulen. 2e neu bearbeitete Auflage mit 12 Uebungsblättern und 26 ausgeführten Anlagen und 8 Tafeln für Perspective. Berlin, Wilh. Ernst & Sohn, ca 1900.

—, *Die Technik der Gartenkunst* [349]. Ein Leitfaden für Gartenkünstler und zur Benützung beim Unterricht an Gartenlehranstalten in Ergänzung zu Gust. Meyers Lehrbuch der schönen Gartenkunst. Fol., ill., 32 Taf. dem. fol., Berlin, Wilh. Ernst u. Sohn, 1902.

Blanc, Charles, *Grammaire des arts au dessin*, 4°, ill., Paris, 1867.

Hierin op blz. 324 e.v.: „Des Jardins”.

Bleeker, G., *Landmeten en Waterpassen* [526]. In de serie: „Weten en Kunnen”, kl. 8°, Assen, W. v. Gorcum en Amsterdam, Uitg. Mij. Kosmos, 1923.

Een practisch boekje voor het leeren opmeten en waterpassen ten dienste van leerlingen in de tuinkunst.

Bloemsma, D., *Proeve tot nadere regeling van het onderwijs in het landschaps- en tuinteekenen voor diploma en titulatuur* [508]. Praeadvies, uitgebracht aan den Bond van Ned. Tuinkunstenaars, Apeldoorn, 1925.

Boegler, W., *Gaertnerische Zeichenschule*, 4 Hefte, gr. 4°, Berlin, 1887.

Breuil, A. du, *Culture des arbres et arbrisseaux d'ornement* [473]; plantations de lignes d'ornement, parcs et jardins, 8°, Paris, Masson et Garnier frères, 1875.

Dit werk bevat ook gegevens op het gebied der tuinkunst.

Burmeister, G., *Das gaertnerische Planzeichnen* [753]. 2e vollständig neu bearbeitete Auflage mit 7 kolorirten Tafeln, Braunschweig, Friedr. Vieweg u. Sohn, 1900.

- , *Anleitung zum Planzeichnen nach der Lenné'schen Methode*. Mit 10 Taf., 8°, 1867.
- Clemen, E.**, *Musterzeichnungen zu Blumengärten und Blumenplätzen* [122] in 44 Zeichnungen auf 30 lith. Tafeln nebst Anweisung dieselben anzulegen und zu unterhalten, 8°, Glogau, Flemming, 1853; 1862.
De platen geven voorbeelden van meer of minder eenvoudig ingedeelde kleurperken. Het boek is een der voorgangers der latere werken over mozaïekperken.
- Eichler, G.**, *Die Anwendung des Kontrastes in der Landschaftsgärtnerei* [464]. Uit: „Der Deutsche Garten“, Heft 1, 1880.
- , *Handbuch des gärtnerischen Planzeichnens* [279]. Ein Leitfaden für den Unterricht in Lehranstalten sowie zum Selbstunterricht. Mit 125 Holzschnitten und 18 chromol. Tafeln, kl. fol., Berlin, Wiegand Hempel & Parey, 1880.
De tweede uitgave verscheen in 1893 met losse platen in portefeuille.
- Encke, Fritz**, *Anleitung zum gärtnerischen Planzeichnen*. 16 Tafeln nebst Text, Berlin, Paul Parey, 1898.
- , *Der Hausgarten*. Mit 115 Abbildungen, Jena, Diederichs, 1907.
The book of Garden-amenagement. With 44 plates (12 coloured) and many figures, London, 1875.
- Neue Gartenpläne mit Gebäuden zur Anlegung und Verschoenerung von Parks und Gärten*, 2 Hefte mit Kupf., fol., 2e Aufl., Leipzig, 1820–1821.
- Geoffrey, T. and Henslow, W.**, *Garden construction*. Illustrated, 1923.
- Gerlach, Marten**, *Baumstudien*. Photographische Naturaufnahmen. 50 Bilder in Lichtdruck, 1924–1926.
- Glindemann, F.**, *Die Anwendung der Perspective im gärtnerischen Planzeichnen*. 5 Tafeln gr. fol., darunter 3 Doppeltafeln, mit erläuterndem Text, 1900.
- Godemann, H.**, *Anleitung zur Landschaftsgärtnerei* [96] unter Zugrundelegung der von Dr. Ed. Lucas als Manuskript für die Zöglinge des Pomologischen Instituts zu Reutlingen herausgegebenen Auszüge aus Ludw. Sekells Beiträge zur Landschaftsgärtnerei. Illustriert mit im Text gedruckten Abbildungen, 8°, Stuttgart, Eug. Ulmer, 1891 (zie onder Lucas).
- Hamblin, Stephen F.**, *Book of gardenplans*. Twenty blueprint plans and many halftone illustrations, 1916.
- Hempel, C.**, *Hundert kleine Gärten* [213]. Pläne, Beschreibung und Bepflanzung für Gärtner, Baumeister und Villabesitzer, 8°, Berlin, Paul Parey, 1894.
- , *150 kleine Gärten*. Plan, Beschreibung und Bepflanzung..., 4te verm. Auflage von: Hundert kleine Gärten, Berlin, 1910.
- , *Gärtnerische Schmuckplätze in Städten* [344], ihre Anlage, Bepflanzung und Pflege für Architekten, Gärtner und Stadtverwaltungen. Fol., Berlin, 1897.
- Handleiding voor het aanleggen van tuinen, villatuinen en volkstuinten, boordbedden, doolhoven enz.* [103]. Een verzameling van een 40-tal

- teekeningen met korte toelichting, Assen, Drukkerij Floralia, z.j.
- Hartog Heys van Zouteveen, H. J.**, *Het onderwijs in tuinarchitectuur en tuinkunst aan de Landbouwhoogeschool te Wageningen* [199]. Overdruk uit: „Meded. van de Landbouwhoogeschool”, Dl. XIV, Wageningen, H. Veenman, 1918.
- Hausgaerten.** Skizzen und Entwürfe aus dem Wettgewerb der „Woche” [322], 4° obl., Berlin, Aug. Scherl G.M.B.H., 1908.
- Heinrich, Conrad**, *Erster Unterricht in gaertnerisches Planzeichnen* [307]. Mit 4 Tafeln in Farbendruck, 8°, Berlin, Paul Parey, 1880.
- Hermes, E.**, *Anleitung zum perspectivischen Zeichnen* nebst Beschreibung eines vereinfachten Verfahrens für Herstellung grösserer perspectivischen Darstellungen aus Grund- und Aufriss. Mit 38 Abbildungen und 4 Tafeln, Leipzig, 1907.
- Heyer, Gustav**, *Das Verhalten der Waldbäume gegen Licht und Schatten.* Mit 2 Tafeln, 8°, Erlangen, Enke, 1852.
- Hubbard, H. and Kimball, I.**, *An introduction to the study of landscape design.* An extensive american work on the theory of landscape architecture, on the general principles of its application by two members of the faculty of landscape architecture at Howard University. 50 drawings in pen and ink and plans with tail pieces, also 36 photographs and plates, z. j.
- Ilsemann, Fr. Theod.**, *Examenarbeit zur Qualifikation gepruefter Obergaertner an der Garten-Lehranstalt Koestrisz* [455], 8°, Berlin, 1903.
- Jekyll, G.**, *Colour schemes for the flowergarden.* With coloured plates and figures, 6th ed., London, 1925.
- Kalbe, H.**, *Der Hausgarten als Ziergarten.* In 36 Tafeln nebst Entwürfe für kleinen und grösseren Gärten und Teppichbeete. Giessen, 1898.
- Koch, H.**, *Der Garten und Wege zu seiner Gestaltung.* Mit 443 Figuren und 16 zum Theil colorirten Tafeln, 4°, Berlin, 1927.
- Lelienfein, A.**, *Vorlage zum gaertnerischen Planzeichnen.* Mit 17, theils colorirten Tafeln in folio Mappe, Stuttgart, 1886.
- Lucas, Ed.**, *Kurze Anleitung zur Landschaftsgaertnerei* nach L. von Seckell's „Beiträge zur bildenden Gartenkunst für die Zöglinge des Pomologischen Instituts zu Reutlingen”, 8°, Ravensburg, 1879 (zie onder Godemann blz. 142).
- Mossdorf, O.**, *Studien für Landschaftsgaertner*, 2 Theile, fol., 10 Taf., Leipzig, 1888–1890.
- Neide, E. und Geitner, H.**, *Ausgefuehrte Gartenanlagen von E. Neide* [351], kl. fol., Berlin, Paul Parey, 1884.
- Nietner, Th.**, *Gaertnerisches Skizzenbuch* [357], 8 Hefte fol., Berlin, 1878–1882.
- Dit werk is niet verder verschenen.
- Petit, Vict.**, *Collection de planches coloriées*, représentant des habitations champêtres, maisons de campagne, parcs et jardins des environs de Paris, Paris, ca 1860.
- , *Habitations champêtres.* Recueil de maisons, villas, châlets, pavilions, kiosques, parcs et jardins, gr. 4°, Paris, Monrocq frères, ca 1865.

- , *Parcs et jardins des environs de Paris* [360]. Avec planches coloriées en portefeuille fol., Paris, Monroq frères, 1875 ?
- Pfyffer von Altshofen, E.**, *Der kleine Villagarten* [17], kl. 8°, Berlin, K. Siegesmund, 1899.
- , *Wie bepflanze ich meine Blumenbeete im Herbst?* [461], Carlshorst-Berlin, Hans Friedrich, z.j.
- Neue Plaene zur Anlegung und Verschoenerung der Gärten.* Mit 6 col. Tafeln, fol., Leipzig, z.j.
- Preusker, Herm.**, *Vorlagen zum Baumschlag-Zeichnen nach guten Mustern und eigenen Naturstudien*, 1 Heft und 12 lith. Blätter, 4°, Langensalza, 1858.
- Ramaer, H.**, *De beteekenis van het natuurteekenen voor den tuinarchitect* [581]. Geïllustreerd. Overdruk uit: „Onze Tuinen”, 13 Dec. 1929.
- Rapport der commissie in zake opleiding tot tuin- en landschapsarchitect* [654], Landsdrukkerij, 1931.
- Rohland, G. A.**, *Album fuer Gaertner und Gartenfreunde* [215]. Ein praktischer Führer zur Anlegung und Pflege von Nutz-, Zier- und Lustgärten, 2 Vol. in einem Bande mit 24 fein illuminierten Gartenplänen, 2e verb. Ausg., 8°, Leipzig, Arnold's Buchhandlung, 1860.
- De eerste uitgave verscheen in 1856–1857; de 4e in 1872. Het werk ademt geheel den geest van de Siebeck-school en is minderwaardig.
- Siebeck, Rud.**, *Ideen zu kleinen Gartenanlagen* [348] auf 24 colorirten Tafeln (Plänen) mit ausführlicher Erklärung, Leipzig, 1860.
- Springer, Leon. A.**, *Tuinarchitectuur en Tuinbouwonderwijs* [448]. Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw”, 8°, Groningen, J. Wolters, 1895.
- , *De Tuinkunst* [391]. Voorbeelden uit hare verschillende tijdperken, aanvangende met de renaissance. Eerste aflevering, 12 platen, fol., Haarlem, Erven Loosjes, 1897 (niet verder verschenen).
- Stephen, F. Hamblin**, *Book of gardenplans*. Twenty blueprints and many halftone illustrations, 1916.
- Stuting, A.**, *Das Planzeichnen fuer den angehenden Landschaftsgaertner*. Mit 17 Doppeltafeln in schwarz und Kunstdruck, Leipzig, Hugo Voigt, ca 1870.
- , *Das Planzeichnen fuer den Landschaftsgaertner*. Mit 4 Textabbildungen und 1 Farbentafel, 25 Tafeln in schwarz und Kunstdruck, 2e erweiterde Auflage, 1872 (?)
- Thibault, J. F.**, *Application de la perspective linéaire aux arts du dessin* [779]. Ouvrage postume de Thibault, peintre et architecte, etc. etc. mis à jour par Chapuis, son élève. Fol., ill., Paris, Mesdames Thibault, Jules Rouard libraire, 1827.
- Tyon, John and Batsford, B. T.**, *A new book of drawing*, invented and designed by John Tyon, 1693. Reproduced by B. T. Batsford, 1896.
- Voch, Lukas**, *Unterricht in Brunnenkuensten*. Mit Kupfern. Fol., Augsburg, Rieger, 1769.
- , *Erste Gründe zu Gartenrissen nach Mustern für junge Gärtner*, Augsburg, Rieger, 1778.

Wagner, G. A., *Der praktische Planzeichner*. Eine kurzgefasste Anleitung zum Selbstunterricht für Gärtner und Gartenfreunde. Mit 20 Tafeln. Gr. 16°, Stuttgart, Hoffman, 1852.

—, *Der praktische Planzeichner* [359]. Anleitung zum Selbstunterricht und Hilfsbrunn für Lehranstalten, 2e neubearbeitete Auflage, kl. fol., Berlin, Paul Parey, 1880.

Wilder, L. B., *Colour in my garden*. Illustrated by A. Winsgar in colour, 1918.

Wilkinson, Sir J. Gardner, *On colour* [244], and the necessity for a general diffusion of taste among all classes, with remarks on laying out, dressed on geometrical gardens. Examples of good and bad taste. Illustrated by woodcuts and coloured plates in contrast, London, John Murray, 1858.

Woermann, R. W. A., *Der Garteningenieur* [471]. Vollständiges Handbuch der gesammten Technik des Gartenwesens für Gärtner, Gartenbesitzer, Gärtner-Gehülfen und Lehrlingen-Ingenieurs, Architekten, Maurermeistern, Zimmermeistern..., 4 Bde., 8°, Berlin, Ernst Schotte & Co., 1864.

Bd I. Die Kulturkasten und Mistbeete.

Die Kanal- und Ofenheizungen. Die Gärtner-Wohnungen.

Die Circulations-Wasserheizungen mit Nieder- und Hochdruck und ihre Anwendung auf die Gärtnerei, 1865.

Bd II. Die kalten Gewächshäuser, deren Bau und zweckmäßige Einrichtung..., 1865.

Bd III. Das Wasser und seine Verwendung in der Gärtnerei. Eine vollständige Anleitung zur Ent- und Bewässerung, zur Anlage der Eiskeller, Teiche, Springbrunnen, Brücken, ..., z. j.

Bd IV. Praktische Mathematik als Vorbereitung zum Feldmessen. Ein Handbuch für Gärtner, Gärtnergehülfen und Gärtnerlehrlingen, 1864.

Dit deel bevat nog een afzonderlijk hoofdstuk, dat als vijfde deel beschouwd kan worden en getiteld is:

Das praktische Feldmessen und seine Anwendung in der Gärtnerei..., Berlin, E. Schotte & Co., z. j.

—, *Praktische Mathematik als Vorbereitung zum Planzeichnen* [780]. Ein Handbuch für Gärtner, Gärtnergehülfen und Gärtnerlehrlingen... Mit 7 Tafeln, Berlin, E. Schotte u. Voigt, z. j.

Dit werk is te beschouwen als een vervolg op het voorgaande. Met elkander vormen zij een aaneensluitend geheel en bevatten wetenschappen, waaraan bij het onderwijs aan de tuinbouwscholen te weinig aandacht wordt geschonken. In de meeste gevallen laat men de technische zaken, die buiten de eigenlijke tuinkunst vallen, maar over aan specialisten in elk der bijkomende zaken, omdat men er zelf geen studie van heeft gemaakt.

Zahn, *Anleitung zum gaertnerischen Planzeichnen*.

Zeichnungen von Wohngebäuden und Gärten, Halle, Dreissig, 1802.

XXI. PERSONALIA

- Bleeker, G.**, *Leonard A. Springer 1855–1925*, Onze Tuinen, 23 Jan. 1925.
- Carelsen, Geertr.**, *Het werk der Zochers* [437]. Overdruk uit „De Tijdspiegel”. De schrijfster heeft het een weinig mis en schijnt slechts twee generaties van dit tuinkunstenaars-geslacht te kennen.
- Gachons, Jacq. des**, *André le Nôtre se prépare de s' en aller* [425]. Illustré par René Lelong. In: „l'Illustration”, 1921.
- Geymuller, von**, *Les Ducerceaux, leur vie et leurs oeuvres*. Paris, 1887.
- Felton, S.**, *On the portraits of english authors on gardening*, 8°, London, 1828; 2nd ed. enlarged, 1830.
- Ozinga, M. D.**, *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lode-wijk XIV-stijl*. Geïllustreerd, Amsterdam, H. J. Paris, 1934.
Dit werkje is ook in het Fransch uitgegeven.
- Peters, C. H.**, *Hans Vredeman de Vries* [569]. Mededeelingen omtrent leven en werken van dezen Nederlandschen kunstenaar. Geïllustreerd. Overdruk uit: „Bouwkundig Weekblad”, Den Haag, Montein, 1895.
- Petzold, E. C. A.**, *Fuerst Hermann von Pueckler-Muskau in seinem Wirken in Muskau und Branitz, sowie in seiner Bedeutung für die bildende Gartenkunst Deutschlands* [217]. Mit Porträt und Ansichten seines Grabmals und Park zu Branitz, 4°, Leipzig, J. J. Weber, 1874.
- , *Erinnerungen aus meinem Leben* [560]. Für die Familie als Handschrift gedrückt, Dresden, Emil Jaensch, 1890.
Deze autobiographie, voorzien van een portret van des schrijvers vader en van een afbeelding van Muskau, is hoogst interessant en voor jonge lieden zeer leerzaam. Zonder ophief vertelt hij zijn levensloop; hoe hij van tuinknecht opklom tot superintendant van Prins Frederik der Nederlanden, den lateren eigenaar van Muskau.
- Reineck, Carl**, *Die Pflegestaetten deutscher Gartenkunst, ihre Schöpfer und ihre Stellung* [460], 8°, Hamburg, Verlagsanstalt u. Druckerei A. G. von J. F. Richter, 1895.
- Springer, Leon. A.**, *Bekende mannen op het gebied der Nederlandsche Tuinkunst* [436]. Geïllustreerd met portretten en enkele van hunne werken. In „Onze Tuinen”, 1925.
- Voorhoeve, Sam.**, *Hugo A. C. Poortman en zijn werken 1887–1928* [567]. Handschrift, 1927.
- Zahn, F. und Kalwa, R.**, *Fuerst Hermann von Pueckler-Muskau als Gartenkuenstler und Mensch* [743]. Mit Porträten und Abbildungen, Kottbus, Verlag Albert Heine, z.j.

XXII. BIBLIOGRAPHIE

- Bibliothek fuer Lustgaertner und Blumenfreunde; oder Deutschlands neuere Literatur der schönen Gartenkunst*, 8°, Erlangen, Palm, 1806.
- Codman, Henry Sargent**, *A list of works on the art of landscape gardening*. In: „Garden und Forest”, 1890.

- Dochnahl, Fred. Joh.,** *Vollstaendige Gartenbibliothek* [625]; oder, alphabetisches Verzeichniss aller Bücher, welche über Gärtnerrei, Blumen- und Gemüsezuucht... und bildende Gartenkunst von 1750-1860 in Deutschland erschienen sind..., 8°, Nürnberg, Wilh. Schmid, 1861.
- Hazlitt, W. Carrew,** *Gleanings in old garden literature*, 1887.
- Springer, Leon. A.,** *Een overzicht der literatuur der Tuinkunst* [451]. Overdruk uit: „Tijdschrift voor Tuinbouw”, 1898.

XXIII. TIJDSCHRIFTEN

Er zijn betrekkelijk weinig tijdschriften, die uitsluitend aan tuinkunst gewijd zijn, doordat dit kunstvak zoo nauw verbonden is met den *tuinbouw* en daardoor als een onderdeel ervan beschouwd wordt in plaats van als een afzonderlijk kunstvak, zooals de bouwkunst. Bovendien is dit een gevolg van het feit, dat de meeste beoefenaars der tuinkunst terzelfder tijd den tuinbouw beoefenden en dit nu nog doen, terwijl zij de tuinkunst niet als hoofdzaak, maar als bijzaak beschouwen. Dit is niet alleen in ons land, doch ook in het buitenland veelal het geval.

Voor ons land heeft een afzonderlijk tijdschrift geen levensvatbaarheid, daar onze taal slechts binnen de grenzen van ons land gelezen wordt en de vraag te klein is om de kosten te dekken.

Floralia [746]. Geïllustreerd Weekblad voor Liefhebber en Vakman, Joh. Enschedé & Zoon, Haarlem.

Het is het oudste Nederlandsche tuinbouwblad, dat thans 57 jaar bestaat. Aanvankelijk een zuiver advertentieblad, onder redactie van A. G. G. Sutherland Royaards, uitgave van Gorkum te Assen, kwam het na den dood van dezen redacteur onder redactie van A. Fiet, hortulanus te Groningen, die er stukjes over tuinbouw in plaatste. Onder zijn langdurige leiding werd het een invloedrijk tuinbouw-weekblad, hetwelk hij tot zijn dood toe heeft geleid. Na den dood van Fiet kwam het onder redactie van den tegenwoordigen redacteur J. F. Ch. Dix.

In de laatste jaren is het blad van uitgever veranderd en steeds meer een rijk geïllustreerd blad geworden. Het bleef voornamelijk een blad voor bloemisten en tuinlieden, hoewel er in den loop der jaren verschillende goede stukken over tuinkunst in verschenen, o.a. in het *Tuinkunstnummer van 25 Aug. 1930*. Dit bevat:

Springer, Leon. A., Het bosch in het landschap.

Cool, Tine, De omgeving van het huis.

Voûte, C. C., Het monumentale in de tuinkunst.

Bleeker, G., Wit en Zwart.

Onze Tuinen. Geïllustreerd weekblad. De uitgave van den Ien jaargang geschiedde in 1906 door de administratie van het Algemeen Handelsblad te Amsterdam; later verscheen het bij Van Campen te Amsterdam, toen bij de firma Bakker te Koog-Zaandijk, onder redactie van

A. J. van Laren, B. Boon en K. Budde.

Het blad was geheel gewijd aan tuinbouw, doch bevatte gedurende de eerste 25 jaargangen behalve artikelen over tuinbouw dikwijls ook lezenswaardige stukken over tuinkunst. Bij verandering van uitgever, daarna ook van redactie en daarbij ook herhaaldelijk van titel, is de inhoud geheel gewijzigd en bevat het op tuinkunstgebied al heel weinig belangrijks meer. Sedert 1932 wordt het uitgegeven als:

Het Landhuis. Uitgave Joh. Enschedé & Zonen te Haarlem.

De eerste jaargangen vertoonen nog goede dingen; latere jaargangen zijn op tuinkunstgebied niet veel meer waard. Zij bevatten meest artikels overgenomen uit *Floralia*.

In Duitschland en Oostenrijk verschenen tal van tuinbouw-tijdschriften, die af en toe stukken over tuinkunst bevatten. De voor-naamste zijn:

Gartenanlagen Oesterreichs und Ungarns in Wort und Bild [756]. Herausgegeben von der Dendrologischen Gesellschaft zur Förderung von Geholzkunde und Gartenkunst in Oesterreich und Ungarn, Wien, E. Tempisky. 1e Jaarg. 1909 (?)

Heft 4 (1912) en Heft 6 (1914) bevatten o.a. zeer mooie afbeeldingen in kleurendruk van:

A. Schlosspark zu Bystritz am Hostein in Mähren, met plattegrond.

B. Laudonpark in Hadersdorf bei Wien, met plattegrond.

Beide plaatsen behooren aan Baron Laudon in Bystritz und Hadersdorf.

VIII. Die Parkanlagen Ihrer Durchlaucht Frau Marie Herzogin von Ratibor zu Grafenegg (Nieder Oesterreich), met plattegrond.

XIII. Die Gartenanlagen seiner Durchlaucht des Prinzen Gottfried zu Hohenhöhe-Langenburg in Rothenhaus (Böhmen), met plattegrond.

XIV. Aus den Werkstätten zweier Pflanzenfreunde.

A. Die Anlagen am Schloss Purgstall (Nieder Oesterreich) von Herbert Graf Schaffgotsch, met plattegrond.

B. Der „Fracklhof“ in Prein a. d. Raa (Nieder Oesterreich) von Kammer Sänger Fritz Schrödter, met plattegrond.

Die Gartenkunst [724]. Zeitschrift für die Gesamtinteressen der Gartenkunst und Gartentechnik... Red. E. Clemen. Herausgegeben vom Verein deutscher Gartenkünstler, Berlin, Borntraeger, 1899-1915. Later kwam het onder redactie van C. Heicke en kreeg met den 10en jaargang een anderen titel, nl.:

Die Gartenkunst. Zeitschrift für Gartenkunst und verwandte Gebiete. Met den 13en jaargang kwam de redactie onder R. Hoeman en met den 14en, in 1914 onder Karl Heicke. (Na 1915 heeft schrijver dezes het tijdschrift niet meer ontvangen en niet meer in handen gehad.)

Er zijn zeer belangrijke artikelen in te vinden betreffende de tuinkunst uit die dagen.

Gartenschönheit. Ein Zeitschrift mit Bildern für Garten- und Blumenfreund, für Liebhaber und Fachmann. In Gemeinschaft mit Karl

Förster und Camillo Schneider herausgegeben von Oskar Kühl. Fol., ill., Berlin-Westend, Verlag Gartenschönheit, 1e jrg. 1920-'21.

Een der mooist geïllustreerde tijdschriften, die ik ken. Het verschijnt maandelijks en bevat zeer mooie photographische afbeeldingen, ook in kleuren, ook van tuinen, welke laatste tevens in plattegrond weergegeven zijn.

Gartenwelt [784]. Illustrierte Wochenschrift für den gesammten Gartenbau, herausgegeben von Max Hesdörfer, Berlin. Berlin, Verlag Paul Parey.

De eerste jaargang kwam in 1896 uit. Het tijdschrift, bevat vele lezenswaardige artikelen over „Landschaftsgartenkunst“.

Der Landschaftsgaertner [515]. Illustrierte Zeitschrift für Landschaftsgärtnerei und Gartenarchitektur. Red. Gustav Feder, Hamburg, 4°, 1899.

Möller's Deutsche Gärtnerzeitung. Red. Ludwig Möller, Vol. I–XLX, fol., Erfurt, 1886–1935.

Zeitschrift fuer Landschaftsgaertnerei und Gartenarchitektur [516]. Red. E. Pfyffer von Altishofen, 1899, 1900. Gr. 4°, Carlshorst-Berlin, Hans Friedrich.

Dit tijdschrift ging over in:

Zeitschrift fuer Landschaftsgaertnerei und Gartentechnik [517]. Red. Th. Lange, 1901–1903. Gr. 4°, Carlshorst-Berlin, Hans Friedrich.

Er verschenen slechts drie jaargangen.

Zeitschrift fuer bildende Gartenkunst [720]. Red. K. Hampel und H. Fintelmann, 8°, 1e jrg. 1890, 2e 1891, Berlin, Bodo Grundmann.

Zeitschrift fuer bildende Gartenkunst [721]. Red. K. Hampel und H. Fintelmann. Roy. 4°, 3e jrg. 1892, 4e jrg. 1893, Berlin, Bodo Grundmann.

Zeitschrift fuer Gartenbau und Gartenkunst [722]. Red. K. Hampel und E. Clemen, jrg. 1894, Neudamm, J. Neumann.

Zeitschrift fuer Gartenbau und Gartenkunst [723]. Red. E. Clemen, jrg. 1895–1898, Neudamm, J. Neumann.

l'Illustration Horticole. Vol. I–XLIII, 4° en fol., Gent en Brussel, 1854–1896.

Hoewel tuinbouw tijdschrift, bevat het ook vele lezenswaardige stukken over tuinkunst van Ed. André en anderen.

Revue Horticole. Vol. I–CVII, 8° en 4°, Paris, 1829–1935.

Evenals het vorige is dit een tuinbouw tijdschrift, maar het bevat dikwijls goede stukken over tuinkunst.

Ook in andere tijdschriften treft men dikwijls belangrijke stukken op het gebied der tuinkunst aan. Sometijds in bouwkundige tijdschriften, doch ook in die van algemeenen aard. Zoo bijvoorbeeld in:

Country Life, London, Country-Life Office.

Een Engelsch tijdschrift, gewijd aan alles wat het buitenleven betreft.

Studio. Een tijdschrift geheel gewijd aan verschillende kunstvakken en daaronder ook aan de tuinkunst. Tal van erkende mannen op dit terrein werken er aan mede, o.a. in de jaargangen 1893, 1895, 1897,

1900, 1902, 1908, enz. De eerste jaargang verscheen in 1893, twee deelen.

L'Illustration. Journal hebdomadaire universel, Paris.

Een zeer bekend Fransch tijdschrift, dat dikwijls zeer belangrijke stukken op tuinkunstgebied bevat, veelal rijk geïllustreerd en dikwijls met fraaie platen in kleurendruk. Het verscheen voor het eerst in 1842.

La Vie à la Campagne, Paris, Hachette & Co., Fol.

Een tijdschrift geheel in den geest van het bovengenoemde Country Life, bevattende hoogst interessante stukken van mannen van naam op het gebied der tuinkunst of van hare geschiedenis. Verscheen voor het eerst in 1907.

Buiten [713]. Uitgave van Scheltema en Holkema, Amsterdam. De eerste jaargang verscheen in 1906. Het bevat vele belangrijke stukken over onze groote buitens en landgoederen. Bij de vele fraaie afbeeldingen van parken treft men helaas weinig aan omtrent den ontwerper ervan of omtrent de geschiedenis van de besproken parken.

Bouwkundig Weekblad Architectura [751]. Dit tijdschrift is eene samenvoeging van twee weekbladen: 1e Bouwkundig Weekblad der Maatschappij tot bevordering der Bouwkunst en 2e Architectura van de Vereeniging Architectura et Amicitia. Bij de fusie dier twee vereenigingen werden ook de weekbladen tezamen gevoegd; vandaar de titel, (56e jrg. 1935).

Het bevat vele goede stukken, o.a. in het Tuinkunstnummer van 21 Januari 1933.

Le Nouveau Jardin Pittoresque [313]. Bulletin trimestriel illustré de l'Association Nationale Belge „Le Nouveau Jardin Pittoresque”, 4°, ill., Bruxelles, Impr. de Remy Haverman, 1927.

Deze vereeniging is opgericht in 1914.

XXIV. ALPHABETISCH REGISTER

A		Blz.			Blz.
A., R. B.		126	B., H.		104
Aa, C. P. E. Robidé van der		114	Baas Becking, Mej. L. H.		133
Abel, L.	82, 127,	137	Bac, F.		104
Abercrombie, J.		55	Bachelier		94
Addison, J.		52	Bachus, S. D.		70
Alberti, L. B.		17	Bachus, W.		70
Alednog, H. G.		90	Bacon, F.	51,	52
<i>Alençon</i>		33	Badeslade		35
<i>Alhambra</i>	15, 16,	98	<i>Bagatelles</i>	104,	135
Alison, A.		70	Bailey, L. H.		122
<i>Alkmaarder Hout</i>	121,	130	Baillou, L.		104
Alland, C.		43	Bailly, C. F.		77
Alphand, A.		79, 132	Bake, L.		45
Amherst, Alice	33, 51, 53,	114, 116	Barillet-Decamps	69,	81
Ampzing, S.		114	Barnabei, F.		112
<i>Amstelrust</i>		109	Barrière, D.		25
Andrae, P. C. G.	62, 66,	70	Barrington, Daines		56
André, Ed.	54, 62, 67, 69, 70,		Bartell, E.		82
	76, 82, 86, 98, 104, 106, 114,	149	Bartoli, P. S.		49
André, R.		119	Bartram, J.		133
<i>Anghuin, Parc d'</i>		48	Baschet, J.	104,	112
Anton, J. d'		104	Batsford, B. T.		144
<i>Aranjuez</i>		49	<i>Baumeister Academie</i>		37
<i>Architectura</i>		150	Baumeister, R.		127
<i>Arkadia</i>		47, 95	Baumgaertner, F. G.		
<i>Arnhem</i>		95, 117		35, 37, 62, 64,	137
Atkyns, Sir Robert		35	Beaumont, H.		36, 54
Attiret, J. D.		54	Becker, W. G.	61, 62, 63,	67
Aubert, E.		114	Beckeringh, Th.		48
Audiat		20	Beckhoff, H.	131,	132
Audibert, C. M.		49	Bedmore, S.		56
Audot, L. E.	65, 77,	80	<i>Beekhuizen</i>		95
Austin, A.		100, 110	Beeton, S. O.		70
Avaux, F. des	15,	114	Beetz, G. E.		107
Avelen, A. v. d.		30, 32	Beeverell		35
Avelen, J. v. d.		45	Behrens		109
Aveline, A.		30, 32	Beil, A.		133
			Beissner, L.		127
			Belani, H. E. R.		114
			Belloni, G. P.		49
B					
B., E. V., zie Boyle		70, 103			

	Blz.		Blz.
<i>Bel-Oeil</i>	68, 78,	<i>Blumengaertner</i>	37
Benoit-Levy, G.	132	Bockmann, C. G.	139
Berain, I.	33	Boccaccio, Giov.	16
Berain, P.	24	Bode, A.	122
Berger, M. E. G.	63	Boeckler, G. A.	26
Bergh, J. A. de.	129	Boecklin von Boecklins-Au, Fz. S. A. von.	63
Berlepsch	127	Boegler, W.	107, 141
<i>Berlijn</i>	37, 39,	Boettger, I. G.	63
	44	Boettiger, C. A.	114
Berndt, O.	107	Boitard.	65, 77, 79, 80,
Bernoulli	63		134
Berrain, C.	34	Bolhuis, J.	112
Berryais, Le	33	Bona, F.	77
Berthold, F.	122	Bonnard, A.	104
Berthold, J.	124	Boon, B.	148
Bertram, M.	141	Borde, A.	18
Berz	82	Bosboom, H. D. H.	114
Bethge	90	<i>Bosch, Huis ten</i> ... 29, 43, 44,	96
Beverley Nichols	140	Bosch, W. ten	109
<i>Bibliotheek fuer Lustgaertner</i> .	146	Bouchard-Huzard, L.	137
Bickham, G.	53	Bouchet, J.	77
Bienfait, Cl.	140	Boué, Mme. G.	77, 115,
Bijhouwer, J. T. P.	129		132
Bilderdijk, W.	95	Bourassé, J. I.	77
<i>Biljoen</i>	95	Bourguignon, J.	105
Birch, S.	13	Boussard, L.	137
Birssato, M.	21	Bouteux, fils, Le	34
Bispinck, I.	131	Bouteux, Le	34
Bitter, H.	134	Boutincours	34
Blaaupot, W.	45	Boutern, M.	112
Blanc, C.	141	<i>Bouwkunst in Nederland</i>	129
Blanchan, N.	104	Bowater, W. J.	105
<i>Blaetter (Gebaeude und Gaer-</i> <i>ten)</i>	137	Boyceau de la Baraudière, J. 24, 25, 34	34
Bleeker, G. ... 109, 141, 146,	147	Boyle, Mrs. E. V.	70, 103
<i>Blenheim</i>	70, 74	Braun,	18
<i>Bloemendaal</i> ... 96, 121, 130,	131	Bratranek, F. Th.	83
<i>Bloementoonstelling</i>	136	Bray, W.	70, 72
Bloemsma, D.	141	<i>Bremerwall</i>	127, 128
Blok, A.	45	Brefiosa, R.	98
Blomfield, R.	114	Breuil, A. du	132, 141
Blond, A. le 32, 33, 34,	37	Breuil, M. A.	70
Blond, Mrs. A. le	112	Bridgeman, S.	53
Blondel, I. F.	33	Brière, G.	138
Blondel, M. M.	30	Brinckmeier, E.	122
Blotz, J. F.	63	Broeke, H. C. v. d.	63
Blume, J.	134	Brooke, E. A.	77

	Blz.		Blz.
Brown, G.	100	Cervannes, Cl.	105
Browne, Sir Th.	115	Chambers, W.	54, 57, 134, 138
Bruin, Cl.	45, 47	<i>Chantilly</i>	30, 31, 61
Bruinwold Riedel, J.	129	Chapuis	144
Bschor, K.	93	Chapuy	94
Buchoz, P. J.	60	Char, F. C.	95
Budde, K.	148	Chardin, J.	14
<i>Buiten</i>	110, 150	<i>Château d' O.</i>	105
Bulls, Ch.	132	Chevreuil, E.	83
Burgh, W.	57	<i>Chinesische Gaerten</i>	54, 64
Burkhardt, H.	115	Chopin, J. M.	78
Burmeister, G.	141	Choulot, Comte de	78
Burnap, G.	100	Christemeijer, J. B.	115
Burty, Ph.	20	Cissières, G. de	60, 78
<i>Bush Gardens</i>	104	Clemen, E.	142, 148, 149
Busken Huët, C.	77	Clément-Mullet, J.	115
Buswald, M.	83	Clerc, Le	30
Buyssens, J.	107, 134	Cleveland, H. W.	70, 71, 72
Byne, A.	107	<i>Clingendaal</i>	42, 44, 45
Byne, M.	107	Clipston	100
		<i>Cloud, St.</i>	30, 31
C		Cobbett, W.	71
Caan, H. J.	115	Codman, H. S.	146
Cadilhac, P. E.	105	Cohn, F.	115
Cahuet, A.	105	Cole, N.	71
Call, I. van.	44	Collard, W.	116
Campbell, C.	35, 36	Colmena, J. A. de	49
Campion, M. G.	104	Colonna, F.	17
Cane, P. S.	100	Columella, L. J. M.	18
Cantillon, De	27, 48	Comes, Orazio	97
Carelsen, G.	110, 146	Conder, J.	98
Cartwright, J.	115	<i>Congres (Stedebouwkundig-)</i> ..	131
Cassianus, Bassus	18	<i>Conspectus</i>	39
Castell, R.	15, 115	Constanter.	26
Castellamonte, A. de	49	Cook, E. T.	71, 100
Castro, A. M. S. de	134	Cool, T.	147
Cato, M. Porcius	15	Copeland, R. M.	71
Cats, J.	26	Copijn, H.	130, 133
Caus, I. de.	22	Copijn, L.	129
Caus, S. de	20, 22, 24, 25	Cordes, J. W. H.	95
Cause, D. H.	27	Corona	110
Caux, S. de	22	Correvon, H.	122, 123, 133
Cecil, Mrs. E.	114	Cortwright, J.	112
<i>Central Park</i>	74, 126	Coste, Pascal.	14
<i>Century Book</i>	100	<i>Country Life</i>	149
Céris, de.	78	Court v. d. Voort, P. de la.	42, 43

	Blz.		Blz.
Covens, I.	43	Dix, F. Th.	123
Coventry, F.	56	Dix, J. F. Ch.	147
Cox, A. H.	102	Dijkhuis, J.	110
Cox, E. H. M.	100	Dochnahl, F. J.	63, 147
Craandijk, J.	95, 110, 129	Dodsley, R.	56
Crescens, P. de	17, 19	Doell, W.	123
Cridland, R. B.	100	Dominicus, J.	129
Crubsacius	15	Dorlan, A.	105
Curten, ainé	60	Downing, A. J.	69, 71, 138
Czullik, A.	83, 90	Driny, T.	36
D			
Dalton, J.	56	Dubois, P. T. L.	80
Dami, L.	97, 112	Ducane	100
Damme, A. van.	115	Ducerceau, J. A.	18, 21, 146
Dammer, U.	122	Duchêne 14, 42, 70, 104, 116,	119
Danckerts, C.	43	Duchesne, A. N.	61
Danckerts, I.	43	<i>Duesseldorf</i>	93, 116, 133
Danreitter, F. A.	33, 37, 39	Dufresnoy, Ch. R.	52
Darcel, J.	78	Dugdale, Sir William.	35, 56
Debidour, E.	105	<i>Duin- en Kruidberg</i>	46
Decaisne, J.	78	<i>Duinlust</i>	129
<i>Decameron</i>	16, 89	<i>Duinrel</i>	43, 44
Decken, G. v. d.	123	Dujarrie, F.	21
Decker, P.	37	Dumas, L.	140
Delange, R.	105	Duresnel	52
Delatour	60	Duval, C.	79
<i>Delden</i>	110	Duvilliers, F.	79, 81
Deleuze, J. P. F.	123	Duvignau, N.	105
Delft, A. J. A. C. van	129	E	
Delille, J.	61, 95	E., J.	35
Delisle, L.	115	Earle, C. W.	103
Denis	78	Eberlein, H. D.	112
Dennis, J.	71	Echtermeyer, Th.	134
Desjardins, G.	79	Edelinck	30
Deubner, L.	115	Edelwein, A. F.	83
Dézallier d'Argenville, A. J.	32, 33, 37	Edelwein, B.	127
Dezobry, L. F.	115	<i>Egypte</i>	13, 118
<i>Dieren, Huis te</i>	43	Eichler, G.	142
Diezel, M.	37	Eisler, M.	116
Dietrich, F. G.	83, 91	Ekart, F.	83
Dietrich, L. F.	115	Ekart, T. P.	91
Dietzel, S.	23, 115	Elgood, G. S.	100, 101, 112
Dinn, Th. J.	110	Elison, Th.	138
Dittrich, A.	123	Elliott, F. R.	72
		Ellwanger, G. H.	116
		Els(z)hol(t)z, J. S.	25, 26

	Blz.		Blz.
Encke, F.	142	Fokker, J. P.	110, 129
Ende, E. am	91	Follen, Ch.	72
Engelen, Jonkvr. C. van	116	Fontaine, P. F. de .	119, 120, 122
Engelhardt, H. A.	72	<i>Fontainebleau</i> 30, 31, 32, 105,	120
<i>English gardens</i>	100, 101	Fouquier, M.	14, 42, 116
<i>English homes</i>	59, 117	Francois, D. R.	136
<i>Envil</i>	57, 72	Frey, I. M.	39
Ernouf, Baron	79	Frederiks, J.	115
<i>Espaces libres</i>	132	Frederiks, J. G.	116
Esparbès, G. d'	105	Frisoni	39
<i>Esterhass</i>	91	Fuelcken, I. D.	38
Estienne, Ch.	18, 19	Fuerttenbach, J.	23, 115
<i>Ethiopië</i>	13	Fussesbrunnen, K. von	16
Evelyn, Ch.	35		
Evelyn, J.	35, 72	G	
<i>Exposition</i>	136	Gachons, J. des	146
Eykman, J. F.	134	Gaertner, J.	128
F		<i>Gaertner Zeitung</i>	129, 149
F., A.	83	Galimerd, fils	61
Faber, Mej. M.	116	Gandon, J.	35, 36
Falconer, W.	116	Gangrin, L. von	64
Falda, G. B.	49, 50	Garde, Comte de la.	98
Falke, J. von	83, 116	<i>Garden design</i>	100, 120
Faure, G.	112	<i>Garden suburbs</i>	126
Faure, P.	105	Garlanda, J. de	17
Fawcett, W.	126	<i>Gartenanlagen Oesterreichs</i> ...	148
Feddersen, J. F.	91	<i>Gartengeheimnuesse</i>	38
Feder, G.	149	<i>Gartenkunst</i>	83, 139, 148
Feith, J.	130	<i>Gartenkunstbestrebungen</i>	128
Felibien	30	<i>Gartenplaene</i>	142
Felton, S.	56, 72, 116, 146	<i>Gartenschönheit</i>	148
Ferrari, G. B.	24, 37	<i>Gartenstaedte</i>	126
Ferree, B.	104	<i>Gartenwelt</i>	149
Field, M.	72	Gauthier, P. M.	97
Fillon	20	Geitner, G.	134
Fintelmann, H.	149	Geitner, H.	143
Fischer, C.	37	<i>Gelderland</i>	117
Fischer von Erlachen, J. B. .	13	Geniaux	105
Fitzinger.	134	Geoffrey, T.	101, 142
Florent, A.	105	Gerardin, R. C.	61
<i>Flora</i>	95	Gerlach, M.	142
<i>Floralia</i>	147, 148	<i>Germain aen Laye, St.</i> 27, 30,	31
Florenz	49, 69	Gerault de Prangay	98
<i>Flowergarden</i>	123	Geschwind, R.	123
Foerster, C.	83, 148	Geymuller, von.	146
		Gibault, G.	119

	Blz.		Blz.
Heidelbach, P.	91, 93	Holme, Ch.	98, 101
<i>Heidelberg</i> . 20, 22, 91, 92, 93,	94	Home, H. Lord Kames	57
Heidelhoff, W.	91	Homerus.	14, 51
Heidenreich, K. H.	64	<i>Homes and gardens</i>	104
Heigel, K. Th.	91	Hondius, H.	23
Heimans, E.	130	Hondo.	100
Heinrich, Cl.	62	<i>Hondslaarsdijk</i> 25, 29, 43, 44,	119
Heinrich, Conr.	84, 143	Honoré, F.	105, 132
Hellebrecht, F.	93	Hoogwerff, G. J.	118
<i>Helmond</i>	130	Hooghe, R. de	44, 45, 48
Hempelmann, J.	133	Hooghenburg	18
Hénard	132	Hoogvliet, A.	45
Henderson, P.	104	Hope, Th.	72
Hennert, C. W.	65	Hoppe	84
Hensbow, W.	101, 142	Hora, M. W.	84
Hensemman, C.	138	Howard, E.	100, 126, 128
Hentzer	23	Howe, W.	72
Herbsten	40	Hubbard, H.	143
Hermann	48	Hudig, Mr.	129
Herman, Ch. Ph.	61	Huelsen, Chr.	117
Hermes, E.	143	Huet, P. D.	53
Hertz, W. M.	84	Huettig, O.	117
Herwig, A. J.	112	Hughes, J. A.	72
Hesdörfer, M.	149	Huizinga, J.	117
Hesse, C.	91	Hulle, H. J. van	134
Hesse, H.	38	Humphreys, Ph. W.	138
Heyer, G.	143	Hunt, T. F.	72
Hill, J.	134	Husard, Mme.	81
Hill, Th.	18, 21	Huth, Fr.	84
Hingsley, R.	103	Huydecooper, B.	46
Hinze, K.	108	Huygens, C.	26
Hirschfeld, C. C. L. . . 41, 61,	65	<i>Hydepark</i>	95
Hirzel, S.	133		
Hoch, L.	84	I	
Hochstetter, W.	134	Ibach, J.	133
Hoeman, R.	148	Pechester, Earl of	107
Hoepken, J.	84	<i>Illustration Horticole</i>	149
Hoet, C. ten	95	<i>Illustration, l'</i>	150
Hofdijk, W. J.	96	Isemann, F. Th.	143
Hoffmann, A.	128	<i>Irrgarten</i>	30, 137
Hoffmann, R. Ch. von	65	Isabeau, A.	80
Hofland, Frau	72	<i>Isola Bella</i>	14, 105
Hofland, T. C.	72	Issel, H.	138
Hohberg, W. H. Freih. von .	39		
<i>Hohenheim</i>	91		
Holdich.	72		

	Blz.		Blz.
J			
Jacobi, J. G.	84	Kemp, Ed.	73
Jacobson, J. C.	135	Kennet.	35
Jacques, H.	136	Kent, W.	51, 52
Jaeger, H. 41, 84, 88, 117, 124,	128	Kerkhoff, E.	118
Jaennicke, H.	134	Kern, G. M.	73
Jahn, C. L.	135, 137	Kern, M. G. J.	73
James, J.	32, 33	Kessel, J. G.	65
James, Rev. Th.	73	<i>Kew</i>	55, 134
Janin, J.	134	Kimball, I.	143
Janscha	39	King, Mrs. Fr.	101
Jansen, A.	46	King, H. N.	101, 124
Janson, A.	85	King, L. Y.	101
<i>Jardins Anglo-Chinois</i> ...	50, 62	Kips	35
<i>Jardins d'aujourd'hui</i>	106	Kissling	141
Jekyll, G.	100, 101, 123, 143	Kitamura	69
Jellicoe, G. A.	117	Klatt, F. W.	135
Jenkins, E. H.	124	<i>Kleef</i> 39, 43, 44, 46, 48, 95	
Jesse, P.	117	<i>Kleefland, Verheerlijkt</i>	47
Joas, J. J.	73	Klein, G.	108
Joendl, J. P.	85	Kleiner, S.	40, 92
Johnson, G. W.	73	Klette, R.	85
Johnson, J. F.	73	Klinsky, J. G.	138
Joly, Ch.	132	Klynen, M. Ph. J.	130
<i>Jonica</i>	118	Knight, R. P.	57, 58, 59
Joret, Ch.	118	Kny, L.	97
Joseph, D.	118	Knyff	35
Juehlke, F.	135	Koch, C.	135
Jung, H. K.	92	Koch, H.	108, 128, 143
Jung, H. M.	133	Koch, K.	85
Jung, H. R.	92	Kolb, M.	128
Jurgens, R.	85	Koster, A.	130
K			
K., de.	111	Kowalleck	128
Kalbe, H.	85, 143	Krafft, J. C.	80
Kalwa, R.	146	Kratochwjle, F.	108
Kampfmeier, B.	128	Kraus, Ch. L.	30
Kanneman, I.	46	Krause, J. W.	30, 63, 109
Karl, J. F.	85	Kronfeld, E. M.	92, 108, 135
Karr, A.	140	Krook, J. C.	95
<i>Kasteelen en buitenplaatsen</i>		Krueger, F. D.	40
28, 95, 110,	111	Kruenitz, J. G.	
Kate, J. J. L. ten	51	13, 24, 34, 39, 42, 66, 122,	137
Kaufmann, D. A.	118	Kuehl, O.	149
Kelsey, F. W.	119	Kundt, G. F.	56
		Kuntze.	94
		Kuphaldt, G.	108

	Blz.		Blz.
L			
Laar, G. van	68	Lespine, de	32
Laborde, Comte A. de		Leth, A. de	47
	80, 98, 118	Leth, H. de	45, 46, 47, 96
<i>Labyrinth</i>	33	Leuridant, F.	107
Lacroix, P.	118	Levy, E.	85, 124
Laecher, M.	101	Lewis, F.	76
Laen, A. v. d.	46	Leyland, J.	73, 101, 102, 118
Lafaye, G.	118	Liebalto, J.	19
Lalos, J.	80	Liebau(1)t, J.	19
Lambert, A.	85	Liger, L.	34, 35
<i>Landhuis, Het</i>	111, 129, 148	Ligne, Prince Ch. de....	68, 107
Landré, W. J. N.	95	Linden van Snelrewaard, H.	
<i>Landschaftsgaertner, Der</i>	149	O. v. d.	96, 110
Lang, K.	92	Logan, D.	35
Langauer, F.	137	Lomeyer, K.	92
Lange, Th.	149	London	35, 36, 37, 42
Lange, W.	108	Long, E. A.	73
Langendijk, P.	46	<i>Loo, Het</i> 41, 43, 44, 45, 95, 120,	121
Langley, B.	35	Loos	92
<i>Lansink, Het</i>	130	Loos, J. C. v. d.	96, 118
Lantinga, S. S.	111	Loosjes, Pzn., A.	68
Laren, A. J. van 111, 118, 125,	148	Looy-v. d. Leeuw, A. E. C.	
Latapie, W.	60	v. d.	118
Latham, Ch.	102, 118	Lorris, G. de	17
Laugier, M. A.	34	Lose, Fr.	97
Lauremberg, P.	24, 29	Loudon, J. C.	
<i>Laurentinum</i>	15	59, 73, 74, 97, 126,	139
Law, E.	118	<i>Louvre, La</i>	122
<i>Leasowes</i>	56, 57, 72	Lowell, G.	104
Lecoq, L. M.	81	Lucas, Ed.	142, 143
Leeuw, Amy de	110	Luders, G.	39
Lecuyer, R.	106	Ludwig, C. F.	66
Lefèvre, A.	118	Lueder, F. H. H.	66
Leghers, N.	124	Lugeman-v. d. Willige, D. ...	113
Leibitzer, J.	85	Lupin, F. von	86
Leitner, O.	118	<i>Lusthoven, Adellijke</i>	27, 45
Lelienfein, A.	143	Lutgers, P. J.	96
Lemarié, F.	34	Lutyens	99, 102, 103
Lemonnier de la Croix	81		
Lengerke, A. von	124	M	
Lenné, P. J.	69, 86, 92, 142	M., I. v. d.	42
Leonardi, D. F.	50	Maas, Hany	86
Lepsius, R.	13	Mabille, H. J.	81
Lerz, J. H. E.	85	Macgregor, J.	102
Lescailje, K.	47	<i>Machern</i>	62, 66, 91, 94
		Mackenzie, Sir James D. ...	74

	Blz.		Blz.
Madeline, A.	102	Meyer, F. W.	124
Madero, C.	50	Meyer, J. G.	86
Maerlandt, J. van	16	Meyer, J. G. H. . .	15, 69, 86, 141
<i>Magazin</i>	66, 139	Meyer, J. H.	112
Maizeroy, R.	106	Meyster, E.	27
Major, J.	74	Mezzotti, G. A.	97
Mallet	34	<i>Middachten</i>	46
Mallows, C. E.	102	Middleton, C.	74, 139
Malthus	61	Migeon, G.	14
Mangin, A.	119	Migge, L.	108, 109
Mansa, J. L.	66	Millen, A. L.	81
Mansa, L. C.	66	Millin, G. F.	74
Mansfield	92	Milman, H.	51
Margadant, J.	96	Milner, H. E.	74
<i>Marsenwerder</i>	67	Milton, J.	51
Mariette, J.	34	Mitohel, D. G.	71, 74
Markham, G.	23	Mizaldus, A.	21
<i>Marly</i>	30, 31, 57	Moerse, E. S.	99
Marnezia, Leroy de	61, 64	Moeller, L.	149
Marot, D.	36, 41, 42, 114, 146	Moesser, R. R.	66
Marquez, D. P.	15	Molisch, J.	86
Marshall, W.	57, 59	Mollet, A.	25, 29
Martius, C. Freih. Ph. von ..	135	Mollet, Cl.	22, 25, 29, 105
Marulli, V.	69	Monricard, J. B.	30
Masman, H. Uden	111	Montagne, M. de	119
Mason, G.	57	Montague, Lady Wortley ...	66
Mason, W.	57	<i>Monza</i>	97
Massmann, H. F.	137	Morand, H.	135
Masson de Blamont, C. F. I. .	61	Morel, J. M.	61, 62
Maumené, A.	106, 107, 119, 124	Morren, Ed.	135
Maurice, Th.	58	Morren, Th.	119
Mawson, Th. H.	102, 126	Morris, G. L. L.	102
May, A.	119	Morris, R.	74, 139
Mayer, W. F. J.	74	Morse Earle, Mrs. A.	119
Meager, L.	36	Mortier, C.	43
Medikus, F. K.	63, 66	Mossdorf, O.	143
Meistern, G.	54	Mottet, S.	124
Menzel, C. A.	139	Moucheron, I.	47
Merian, M.	25	Mountaine, D.	21
Merigot, W.	61	Mourot, M.	96
Merz, H.	133	Mowley, E.	123
Metzger, J.	22, 92	Müller, I. J.	40
<i>Metropolitan Park</i>	126	Mueller, J. F.	108
Meusnier, L.	49	Mulder, J.	45
Meyer, D. C.	137	Mulford, T. L. L.	126
Meyer, F. S.	108	Muller, C.	98

	Blz.
Muller, Fzn., S.	45, 119
Mulock Houwer, J. A. ...	111, 131
<i>Muskau</i>	87, 92, 146
Muthesius, H.	108, 109

N

Nagel, H. von	127
Nash, J.	119
<i>Nationaal park</i>	131
<i>Nationalgarten</i>	86
<i>Natura Artis Magistra</i> ..	135, 136
Naudin, Ch.	78
Nebbien, C. H.	128
<i>Nederland, Verheerlijkt</i>	47
Neide, E.	143
Neubert, W.	86, 97
Neufforge, de	50
Neumann, H. L.	86
<i>Neyenrode</i>	122
Nichols, Rose Standish	16, 102, 107
Nicol, W.	74
Niedeok, Br. van	47, 96
Niemann, W. A. C.	124
Nietner, Th.	86, 88, 143
<i>Nieuw Eyk en Duinen</i>	133
Noisette, L.	81
Nolen, J.	59
Nolhac, P. de	106
Noorde, C. van	47
Normand, de	81
Normand, fils	132
Nôtre, André le	
25, 29, 32, 34, 36, 41, 48,	
49, 50, 60, 62, 78, 116,	146
<i>Nouveau Jardin Pittoresque</i> .	150
Numan, H.	68
Nyhoff, J. M.	96
Nylandt, P.	28
<i>Nymphenburg</i>	88, 89, 91, 94
Nypels, J.	112

O

Oakey, A. F.	74
Oekenden	58
Oeckelhauser, A. von	92
Oehler, R.	86

<i>Ohlsdorf</i>	Blz. 133
Ohrt, H.	92
Olbrich, J. M.	109
<i>Oldenburg</i>	92
Olmsted, Fr. L.	126
Olmsted, J. C.	126
Ompteda, L. Freih. von	92
<i>Onze Tuinen</i>	147
Oppenheim, Fr.	128
<i>Oranje Nassau's Oord</i>	136
<i>Oranjezaal</i>	25, 29, 96
Ostajef, R. A.	98
Otte	124
Outrein, J. d'	45, 96
Over, Ch.	139
Ozinga, M. D.	146

P

Paine, J.	58
Palissy; B.	19, 20
<i>Palmengarten (Frankfurt)</i> . 86,	135
Pantini, R.	113
Papworth, J. B.	139
<i>Papyrus</i>	13
Paraseni	69
<i>Park International</i>	126
Parkin, J. G.	66
<i>Parks, The famous</i>	119
Parkyns, G. J.	139
Parsons, S.	74, 76
Passe, Ch. v. d.	23
Patzak, B.	113
Paul, W.	123
Pautre, J. le	30, 34
Pauw, J.	107
Paxton, J.	75
Peabody	71
Pean, A.	81
<i>Pembroke</i>	22
Pennino	16
Perac, E. de	18, 22
Percier, Ch. ...	118, 119, 120, 122
Perelle, G.	30, 31
Peschel, M. J.	21
Peschelius	21
Peters, C. H.	120, 146

	Blz.		Blz.
Petit, V.	143		
Petzold, E. C. A.			
69, 70, 72, 83, 86, 87, 92,	146		
<i>Pfaeuinsel</i>	91, 93		
Pfeffel	87		
Pfnor, R.	93, 120		
Pfyffer von Altishofen, E.			
124, 144,	149		
Philips, E. M.	113		
Phillips, H.	75		
Phillpotts, E.	103		
Pietzner, H.	133		
Piganiol de la Force	30		
Piggot, F. F.	99		
Pindemonte, I.	97		
Pinder, W.	115		
Piringer	87		
Platt, Ch.	97		
Platt, Sir Hugh	25		
Plaw, J.	75		
Plinius Sec., Caj. 13, 15, 114,	121		
Poethig, K.	109		
Poirot-Chipier	120		
Polak, H.	129		
Pontey, W.	75		
Ponti, M. P.	113		
Poortman, H. A. C.	112, 146		
Pope, A.	51, 52		
Poppelmann, M. D.	40		
Post, P.	25, 29		
Potonié, H.	135		
<i>Potsdam</i>	40, 90, 91, 93		
Pretlack, G. F. M. C.	66		
Preusker, H.	144		
Prévôt.....	61		
Price, U.	57, 58, 159		
Prieur, Le.....	62		
Prior, E. S.	103		
<i>Proskau</i>	135		
<i>Public gardens</i>	58		
Pueckler-Muskau, H. L. Fuerst			
von	69, 87, 89, 93, 146		
Pulteney, R.	58		
Pye, H.	58		
		Q	
		Querradt, P.	20
		Quintinye, J. de la	33, 38
		R	
		Rabel, D.	24, 29
		Rademaker, A.	46, 48, 96
		Ramaer, H.	120, 131, 144
		Ramée, J.	81
		Rapp, J. J.	93
		<i>Rapport</i> ..	112, 126, 130, 131, 144
		Rauch, J. H.	126
		Rea, J.	36
		Recouly, R.	106
		Redlich, O. R.	93
		Reenen-Voelcker, Mevr. van.	112
		Regel, E.	98
		Rehmann, E.	103
		Reichard, H. A.	67
		Reichenbach, von	24, 67
		Reider, J. E. von	87
		Reineck, C.	146
		Reinhold, A.	82
		Repton, G.	59, 139
		Repton, H.	58, 59, 69, 73, 139
		Repton, J. A.	59, 139
		<i>Revue Horticole</i>	149
		<i>Rhederoord</i>	87
		Riat, G.	120
		<i>Richelieu</i>	30, 31
		Richon	81
		Richter, I.	39
		Richter, S.	39, 67, 87
		Rieger, J. G.	94
		Ries, F.	108
		Rigaud, J.	31
		Rijk, Fr.	47
		<i>Rijssen, Volkspark te</i>	131
		<i>Rijswijk</i>	25, 29, 44
		Ritter, C.	87
		Rivoize, A.	106
		Robbins, Mrs. M. C.	75
		Robertson, A.	59
		Robinson, W. 75, 99, 124, 126,	133
		Robison, T.	117
		Rockstroh, H.	139

	Blz.		Blz.
Rode, A.	67	Schaum, C. L. J.	112, 120
Rodgers, J.	103	Scheffer, J. L. P.	129
Roemer, G. C.	94	Schenk, J. A.	135
Roeschung, Fr.	63	Schenk, P.	34, 43, 44, 48
Rogers, W. S.	103, 112	Scheppig	91
Rohland, G. A.	144	Scherm, L.	44, 45
Rohr.	39	Schijnvoet, S.	39, 42, 116
Roll, Th. von	27, 29	Schinkel, C. F.	15, 70
Roman, J.	41, 43, 44	Schipperus, P. A.	95
Romdohr	67	Schmidlin, E.	88, 97
Roret	65, 79, 80	Schmidt, J. C.	88
Rose, L. W.	128	Schmieder, L.	93
Rosenthal.	87, 88	Schmutzer, J.	67
Rosenthal, W. F.	109	Schneider, C.	109, 149
Rossig, K. G.	67	Schneider, K. E.	88
Rossum, G. A. van	112	Schneider, R.	113
Rothe, T.	135	Schoch, L.	88
Rouard	78	<i>Schoenbrunn</i>	
Roubo	34	40, 92, 108, 118, 134, 135	
Roucher	62	Scholermann	109
Rouge, G. L. le.	50, 55	Schopenhauer, J.	41
Rousseau, J. J.	62	Schrader, H. A.	135
Roussel, J.	120	Schrevel, D.	120
Rousselet	99	Schrevelius, Th.	120
<i>Royal Hort. Society</i>	120	Schroeder, F.	93
Royer, J.	25	Schroeder, K.	120
<i>Rozendael</i>	43, 44, 45, 96	Schroeter, C.	136
Rubens, P. P.	23	Schroeter, W.	92
Ruempler	88	Schubert, C.	97
Ruentzler, H.	88	Schuebler, J. J.	39, 67
Rusinol, S.	107	Schuderhoff, J.	128
		Schultze Naumburg, P.	128
S		Schutz.	39
S., von	88	Schuyler van Rensselaar, Mrs.	75
Saladin, H.	14	Schwarz, O.	93
Salisch, H. von	109	Schwede.	82
Salomo	14	Schweigger, A. F.	135
Salzmann, F. Z.	67	<i>Schwetzingen</i> 20, 89, 90, 92, 93, 94	
Sanden, G. v.	123	Sckell, C. A.	94
Sanderius, A.	24	Sckell, Freih. L. von	
Sandrart, J. J. von	27, 50	69, 88, 89, 117, 142, 143	
<i>Sans-Souci</i>	67, 91, 114	Scott, F. J.	75
Sargent, H. W.	71	Scott, Sir Walter.	75, 76
Saussay.	34	Sebizius, M.	19
Scamozzi, Vincenzo	15	Sedding, J. D.	75
<i>Sceaux</i>	31, 105	Seghers, N.	125

	Blz.		Blz.
Seiveking, A. F.	75	Steele, R.	121
Semiramis	13	Stein, H.	121
Semmler, C. A.	67, 89	Stephanus, C.	19
Serres, O. de	21	Stephanus, R.	18
Sexby, J. J.	127	Stephen, F. H.	144
Sharrock, R.	36	Stephenson, D.	53
Shenstone, W.	59	<i>Sterrebosch, Het</i>	111
Shepherd, Th.	75	Steube, J. H.	89
Siderius, K.	112	Steur, J. A. G. A. v. d.	140
Siebeck, R.	89, 97, 144	Stevens, K.	19
Siebert, A.	109, 135	Stewart, Sir Henry	75, 76
Siegel	67, 81, 89	Stieglitz, C. L.	67
Sigwart, G. C. L.	81, 89	Stimmer, T.	19
Silvestre, I. ...	25, 29, 31, 40, 50	Stom, J.	130
Simonis	120	Stoopendaal, D.	45
Sinclair	75	Storck, Ritter H.	89, 98
Sipkes, C.	125	<i>Stow(e)</i>	53, 54, 60
Sitte, C.	129	Strahlke, Fr.	64
Sitwell, Sir George	103	Strassburg, G. von	17
Sloan, S.	75	<i>Studio</i>	149
Smallegange, M.	28	Sturler, J. E. de	16, 98
Smee, A.	75	Sturm, L. C.	40
Smid, E. A.	94	Stuting, A.	144
Smids, L.	47	Sulzer, J. G.	67
Smith, C. H. J.	76	Suringar, J. Valckenier	136
Smith, Sir James E.	59	Swaelmen, L. v. d.	107
Smits, A. P.	129	Sweet, R.	125
Soane, J.	139	Swidde, W.	31, 44, 48
Söderhjelm, T.	113	Swinstead, G. H.	103
Söderhjelm, W.	113	Switzer, S.	36
<i>Soelen</i>	42, 45	Sylva, Conte E.	69
<i>Soestdijk</i>	27, 43, 45, 115, 116	Sypestein, Jhr. C. A. C. A. ..	121
Sonntag, Ed.	140		
<i>Sonsbeek</i>	112	T	
Spaeth, L.	120	Taine, H.	98
Specht, C.	45	Talsma, J. J.	131
Spence, J.	54	Tappe, W.	89
Spieghel, H. L.	23	Tarouca, F. Graf Silva	90
Spilman, H.	47	<i>Taschenbuch</i>	63, 67, 90
Springer, L. A. 15, 94, 96, 111, 112, 116, 120, 129, 130, 131, 135, 137, 140, 144, 146, 147		Tasso, Torquato	51
Stahl, Ed.	85	Teichert, O.	38, 94, 121
Stahn, O.	108	Teichmeyer, J.	125
Stavenhagen, R.	125	Temple, Sir William	52, 59
<i>Stedebouw</i>	128, 129, 131	<i>Tervueren</i>	136
		Thibault, J. F.	144
		Thiele, L.	94

	Blz.
Thijssse, Jac. P.	125, 129, 130
Thomas, F. I.	114
Thomas, H. H.	103, 110, 112, 125
Thomassin, S.	31
Thomley, L. A.	76
Thomson, J.	59
Thonger, Ch.	103
Thouin, G.	69, 81
Trosby, J.	59
Tiennes, Celia	121
Tiffany, O.	72
Tollemare, L. F. de	81
Tolstoi, L.	109
Toudouse, G. G.	106
Tour, de la	60
Tourneur, Le	62
Townsend, C. H.	100
Townsend, Little, Fl.	104
<i>Town planning</i>	127
Trauch, C. F.	61
Trautmann, K.	94, 121
Trembecki, S.	98
<i>Trianon</i> 30, 31, 32, 60, 78, 79,	120
Triggs, H. I.	102, 103, 113, 121
Trosby, J.	59
Trzeschtik, L.	90
Tuckerman, W. P.	122
<i>Tuilleries, Les</i>	122
<i>Tuinstad-wijk</i>	131
<i>Tuinstdeden</i>	129
Turin, A. C. M.	69
<i>Tuscum</i>	15
Tvoley, S. A.	122
<i>Twickel</i>	42, 110
<i>Twickenham</i>	52, 58
Tyon, J.	144
U	
Usteri, A.	136
Usteri, L.	39
V	
Vacherot, J.	106
Vaillot, L.	106, 132
Valenciennes, P. H.	62
Valendas.	127

	Blz.
Valck, G.	43, 45
Vallet, P.	22
Vanvitelli, L.	50
Vaudoyer, J. L.	113
Vaux, C.	76, 126
<i>Vaux le Vicomte</i>	29, 31, 120
Vehse	122
Veldhuizen, A. van	125
Velschius, G. H.	122
<i>Vehuwe, Villapark de</i>	131
Ven, D. J. v. d.	131
Vergnaud, N.	81
Verhagen, P.	130
Verhas, Th.	94
<i>Versailles</i> 29, 30, 31, 32, 44, 52,	53, 78, 79, 104, 105, 106, 107, 118, 120, 137, 138.
Verster, J. F. L. de Balbian .	122
Vesly, L. de	140
Viand-Bruant, J.	106
Viart, Comte de	81
<i>Vie à la Campagne, La.</i>	150
Viescher, G.	28
Villiers-Stuart, C. M. 16, 107, 113	
Vilmorin-Andrieux.	82
Vingboons, Ph.	26
Violet-le-Duc	82
Visser, G. M.	41
Vitet, L.	82
Viturini.	49
<i>Vitruvius Britannicus</i> 35, 36, 140	
Voch, L.	144
Volckmann, L.	90
<i>Volksgarten.</i>	129
Volz, K. W.	125
<i>Vondelpark</i>	130
Voorhoeve, S.	146
<i>Voorst, Huis de.</i>	41
Voss, R.	15
Vostaert	16
Voûte, C. C.	113, 147
Vredeman de Vries, J. (H.)	
18, 20, 21, 23, 24, 146	
Vuuren, L. van	131

	Blz.		Blz.
W			
Wagner, G. A.	145	Witte, H.	96, 136
Walker, J. C.	140	Wittel, L. van	50
Walker, N. J.	59	Woelfer, M.	67, 90
Walpole, H.	59, 60	Woerlitz	94
Wallroth-Untrilp, M.	126, 128	Woermann, K.	122
Walsem, G. C.	136	Woermann, R.	90, 97
Wanting, R.	122	Woermann, R. W. A. ...	125, 145
Warton, E.	113	Wolbers, J. J.	131
<i>Wassenaar, Oud</i>	87, 131	Wolfe, C. J.	35, 36
Watelet, Cl. H.	62	Wolfflin, H.	122
Waterfield, M.	103	Wolseley, Viscountess	103
Watrous, Q. B.	100	<i>Wood-Lee</i>	76
Watson, F.	103	Woodward, F. W.	76
Watts, W. W.	60	Woodward, G. E.	76
Waugh, F. A.	103	Worlidge, J.	36
Weaver, L.	101, 103	Wotton, Sir H.	24
Weber	90	Wouters, A.	97
Weichardt, C.	140	Wright, R.	122
Weideman, M. J.	76	Wright, W.	76, 104, 140
Weidener, A. J.	90	Wyne, Justine	69, 140
Weinbrenner, F.	90	Y	
Weisse, C. F.	58	Young, A.	60
Weivert, D. J. E.	67	Z	
Wendlandt, H.	63, 94	Zahn	145, 146
Wesener	93	Zasche, J.	98
Wesselhoeft, J.	90	<i>Zeichnungen</i>	90, 145
Westerbaen, J.	26	Zeihet, J. E.	60
Westerhoven, J. van	46	<i>Zeist, Huis te</i>	45
Wheatly, Th.	60	<i>Zeitschrift:</i>	
White, J. P.	140	<i>Z. f. bildende Gartenkunst</i> ...	149
<i>Wieringermeerpolder</i> ...	127, 129	<i>Z. f. Gartenbau</i>	149
Wilder, L. B.	145	<i>Z. f. Landschaftsgaertnerei</i> ..	149
Wigman, A. B.	136	Zenkner, O.	94
<i>Wilhelmshoche</i>	40, 91, 93, 94	Zeyher, J.M.	94
Wilkinson, I.	13	Ziegler.	39
Wilkinson, Sir J.	145	<i>Zier- und Blumengarten</i>	67
Williams, Mrs. L.	127	<i>Zion</i>	46
Willink, D.	46	Zobel, V.	109, 129
<i>Wilton Gardens</i>	22, 24	Zocchi, G.	50
Windt, P. de	122	Zocher, J. D.	
Wise	35, 36, 37, 42	61, 70, 96, 110, 146	
Withers, W.	76	<i>Zorgvliet</i>	26, 44, 45
Witkamp, P. H.	136	<i>Zuylensteyn</i>	45
Witte, E. Th.	112		